

Ondokuzmayıs Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı

ÇOCUKLARIN BİLİŞSEL VE DİNİ GELİŞİMİNDE
ÖLÜM OLGUSU

Hazırlayan
Sema YILMAZ

Danışman
Prof. Dr. Hüseyin PEKER

Doktora Tezi

Samsun-2011

Ondokuzmayıs Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı

ÇOCUKLARIN BİLİŞSEL VE DİNİ GELİŞİMİNDE
ÖLÜM OLGUSU

Hazırlayan
Sema YILMAZ

Danışman
Prof. Dr. Hüseyin PEKER

Doktora Tezi

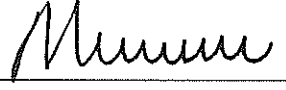
Samsun-2011

KABUL VE ONAY

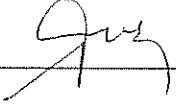
Sema YILMAZ tarafından hazırlanan “**Çocukların Bilişsel ve Dini Gelişiminde Ölüm Olgusu**” başlıklı bu çalışma, 05/ 12/ 2011 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından DOKTORA TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan: Prof. Dr. Hüseyin PEKER

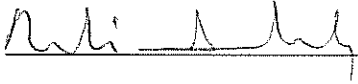
Üye : Prof. Dr. Mustafa KÖYLÜ

_____

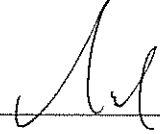
Üye : Prof. Dr. Ali Rıza AYDIN

_____

Üye : Doç. Dr. Ali BOLAT

_____

Üye : Doç. Dr. M. Doğan KARACOŞKUN

_____

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

... / ... /

Prof. Dr. Mahmut AYDIN

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Hazırladığım Doktora tezinde, proje aşamasından sonuçlanmasına kadarki süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet ettiğimi, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığım bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu taahhüt ederim.

... /... /.....

Sema YILMAZ

ÖNSÖZ

Ölüm, biyolojik açıdan canlılığın sonu olarak tarif edilse de canlılar arasında en özel konuma sahip olan insanın daha hayatının başlangıcında yazgılanmış olduğu kaçınılmaz bir gerçektir. Bu gerçek hayatı boyunca da insanın gerek düşünce dünyasını gerekse duygularını ve davranışlarını etkilemektedir. Bu nedenledir ki ölüm olgusu insanı konu alan din ve bilimin de temel ilgi alanları içinde yerini almıştır.

Çocukluk döneminin insan hayatı içerisinde zihinsel, duygusal ve dini yönden en saf ve katışıksız dönem olduğu söylenebilir. Bu bağlamda sosyal bilimler alanında yapılan araştırmalarda da insana dair en yalın bilgilerin edinileceği dönem olarak kabul edilebilir. Bununla birlikte insanın doğumdan ölüme kadar süren gelişim yolculuğunda çocukluk döneminin tüm hayatın temellerinin atıldığı özel bir dönem olduğu bilinmektedir. Bu bağlamda ölüm olgusunun çocuk zihninde şekillenişinin, çocukların ölüm olgusu karşısındaki duygu, düşünce ve davranışlarının onların bilişsel ve dini gelişim süreçlerinde incelenmesi önem arz etmektedir.

Bu çalışmada ölüm olgusunun zihinsel boyutu çocukların gelişim süreci içinde bir kavram olarak ele alınmış ve bilişsel gelişim kuramı ışığında incelenmiştir. Davranışsal ve duygusal boyutu ise ölüm kaygısı başlığıyla ele alınmış ve çocukların dini gelişimleri ile ilişkilendirilerek özellikle Tanrı Algısı bağlamında incelenmiştir. Çalışmanın alan araştırması bölümünden elde edilen veriler yaş, cinsiyet, ölüm tecrübesi, sosyo-ekonomik durum, Tanrı Algısı Yönelimi gibi bağımsız değişkenlerle karşılaştırılarak analiz edilmiş ve yorumlanmıştır.

Bu tez çalışmasının başından sonuna kadar her aşamasında destek ve ilgisini esirgemeyen, öğrencisi olmanın onur ve ayrıcalığını her zaman hissedeceğim saygıdeğer hocam ve tez danışmanım Prof. Dr. Hüseyin PEKER'e sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Çalışmam boyunca destek ve yakınlığını esirgemeyen ilham kaynağım Sayın Prof. Dr. Ali Rıza AYDIN'a, akademik hayatım boyunca manevi desteğini hissettiğim

rol modelim Sayın Doç. Dr. Mustafa Doğan KARACOSKUN'a, değerli tavsiyeleri ile yolumu aydınlatan hocalarım Sayın Prof. Dr. Mustafa KÖYLÜ'ye, Sayın Doç. Dr. Murat YILDIZ'a ve Sayın Doç. Dr. Üzeyir OK'a, çalışmamın istatistiksel değerlendirmelerinde yardımlarını esirgemeyen Sayın Prof. Dr. Mevlüt KAYA, Sayın Yrd. Doç. Dr. Hasan DAM hocalarıma içten teşekkürlerimi sunarım. Anketlerin uygulandığı okulların idarecilerine, öğretmenlerine, araştırmaya katılan, anketleri içtenlikle cevaplayan tüm çocuklara ve bu çalışmada katkısı bulunan herkese teşekkürlerimi bildiririm.

Tüm başarılarımı sınırsız sevgi ve desteklerini her zaman yanımda hissettiğim anneme, babama ve kardeşlerime hediye ediyorum.

Sema YILMAZ
SİVAS - 2011

ÖZET

Öğrencinin Adı-Soyadı	Sema YILMAZ
Anabilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri
Danışmanın Adı	Prof. Dr. Hüseyin PEKER
Tezin Adı	Çocukların Bilişsel ve Dini gelişiminde Ölüm Olgusu

Bu araştırmanın amacı, çocukların bilişsel ve dini gelişiminde ölüm olgusunu teorik olarak incelemek ve alan araştırması yöntemi ile çocukların bilişsel ve dini gelişim düzeyleri ile ölüm olgusu arasındaki ilişki düzeyini tespit etmektir. Bu amaçla çocukların ölümü kavrama ve ölüm kaygısı düzeyleri yaş, cinsiyet, ölüm tecrübesi ve Tanrı Algısı gibi çeşitli değişkenlere bağlı olarak incelenmiştir. Alan araştırması 2010-2011 eğitim-öğretim yılında, Sivas il merkezinde bulunan üç ilköğretim okulundan tesadüfi yöntemle seçilmiş 572 çocuk üzerinde uygulanmıştır. Araştırmanın verileri araştırmacı tarafından geliştirilen Otobiyografik Anket, Çocuklarda Ölüm Kavramı Ölçeği, Çocuklarda Ölüm Kaygısı Ölçeği ve Tanrı Algısı Ölçeği (Güler-2007) ile toplanmıştır. Verilerin istatistiksel analizi ise Bağımsız İki Örnek T-Testi, Tek Yönlü ANOVA Testi , Ki- Kare analizi ve Tukey HSD testleri ile yapılmıştır. Bu araştırmanın sonucunda çocukların bilişsel gelişim düzeyleri ile ölümü kavrayış düzeyleri arasında pozitif bir ilişki olduğu bulgusuna ulaşılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Çocuk, Bilişsel gelişim, Dini gelişim, Ölüm Kavramı, Ölüm Kaygısı

ABSTRACT

Student's Name and Surname	Sema YILMAZ
Department's Name	Philosophy and Religion Sciences
Name of the Supervisor	Prof. Dr. Hüseyin PEKER
Name of the Thesis	The Fact of Death in Children's Cognitive and Religious Development

The main purpose of this study is to research the fact of death in children's cognitive and religious development theoretically and to explore level of relationship between them based on the field research. With this design level of children's conceptualisation of death; and their death anxiety was studied depends on several variables as age, gender, death experience and God Perception. Field research were administered to 572 child selected by a random technique at three primary schools where reside in country town Sivas in the academic year of 2010-2011. The data research were collected with Autobiographical Survey, Death Concept Scale in Children, Death Anxiety Scale in Children were developed by researcher and God Perception Scale (Güler-2007). The data were analysed through using the Independent Samples T-Test, One Way ANOVA, Chi-Square and Tukey HSD tests. It is found that there was a positive relationship between level of children's cognitive development and their death conceptualisation.

Key Words: Child, Cognitive Development, Religious Development, Death Concept, Death Anxiety.

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa:</u>
ÖNSÖZ.....	i
ÖZ.....	iii
ABSTRACT.....	iv
İÇİNDEKİLER.....	v
TABLolar DİZİNİ.....	x
SİMGE VE KISALTMALAR.....	xiv

BÖLÜM I

GİRİŞ

1. Araştırmanın Problemi.....	1
2. Araştırmanın Alt Problemleri.....	2
3. Araştırmanın Hipotezleri.....	3
4. Araştırmanın Önemi.....	4
5. Araştırmanın Amacı.....	5
6. Sayıtlılar.....	5
7. Araştırmanın Sınırlılıkları.....	5
8. İlgili Yayın ve Araştırmalar.....	6

BÖLÜM II

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

1. Araştırmanın Evreni.....	17
2. Araştırmanın Örnekleme.....	17
3. Araştırmada Kullanılan Veri Toplama Araçları.....	17
3.1. Otobiyografik Anket.....	18
3.2. Çocuklarda Ölüm Kavramı Ölçeği.....	18
3.3. Çocuklarda Ölüm Kaygısı Ölçeği.....	22
3.4. Tanrı Algısı Ölçeği.....	26

Sayfa:

4. Uygulama.....	27
5. Verilerin Çözümlemesi.....	27

BÖLÜM III

TEORİK ÇERÇEVE

1. Araştırmanın Temel Kavramları.....	29
1.1. Gelişim Kavramı.....	29
1.1.1. Dini Gelişim.....	29
1.1.2. Psikolojik Gelişim.....	30
1.1.3. Sosyal Gelişim.....	30
1.1.4. Duygusal Gelişim.....	30
1.2. Ölüm Kavramı.....	31
1.2.1. Ölüm Kavramına İlişkin Alt Kavramlar.....	32
1.2.2. Biyolojik Ölüm.....	34
1.2.3. Ölüm Tecrübesi.....	35
1.2.4. Ölüm Düşüncesi.....	35
1.2.5. Ölüm Kaygısı/Korkusu.....	37
1.2.6. Ölümsüzlük Arzusu.....	40
2. Çocukların Bilişsel Ve Dini Gelişim Özellikleri.....	43
2.1. Çocukların Bilişsel Gelişim Özellikleri.....	44
2.1.1. Bebeklik Dönemi	47
2.1.2. İlk Çocukluk Dönemi	48
2.1.3. Son Çocukluk Dönemi.....	49
2.1.3.1. Somut İşlemsel Dönem.....	49
2.1.3.2. Soyut İşlemsel Dönem	51
2.2. Çocukların Dini Gelişim Özellikleri	53
2.2.1. Bebeklik Dönem	54
2.2.2. İlk Çocukluk Dönemi	57
2.2.3. Son Çocukluk Dönemi	60

Sayfa:

2.3. Çocuklarda Allah Anlayışı.....	63
2.3.1. Sevgi Yönelimli Allah Anlayışı.....	68
2.3.2. Korku Yönelimli Allah Anlayışı.....	70
3. Çocuklarda Ölüm Kavramı.....	72
3.1. Çocukların Bilişsel Gelişiminde Ölüm Kavramı.....	74
3.1.1. Bebeklik Dönemi.....	75
3.1.2. İlk Çocukluk Dönemi	77
3.1.3. Son Çocukluk Dönemi	82
3.2. Çocukların Dini Gelişiminde Ölüm Kavramı.....	85
3.2.1. Bebeklik Dönemi.....	85
3.2.2. İlk Çocukluk Dönemi	85
3.2.3. Son Çocukluk Dönemi.....	87

BÖLÜM IV**BULGULAR VE YORUM**

1. Araştırmaya Katılan Çocuklarla İlgili Genel Bilgiler.....	90
1.1. Öğrenim Görülen Okullara Göre Dağılım.....	90
1.2. Cinsiyete Göre Dağılım.....	91
1.3. Yaşlara Göre Dağılım.....	91
1.4. Ebeveynin Öğrenim Durumuna Göre Dağılım.....	92
1.5. Ebeveynin Meslek Durumuna Göre Dağılım.....	93
1.6. Ailenin Ekonomik Durumuna Göre Dağılım.....	94
1.7. Ölüm Tecrübesi.....	94
1.7.1. Ebeveyn Kaybına Göre Dağılım.....	94
1.7.2. Yakın Akraba ve Arkadaş Kaybına Göre Dağılım.....	95
1.7.3. Evcil Hayvan veya Başka Bir Hayvanın Ölümüne Şahit Olma Durumuna Göre Dağılım.....	96
1.8. Ebeveyninden Ayrı Kalma Durumuna Göre Dağılım.....	96
1.9. Sağlık Durumuna Göre Dağılım.....	97
2. Araştırmayla İlgili Bulguların Yorumlanması.....	98

Sayfa:

2.1. Çocuklarda Ölüm Kavramıyla İlgili Bulgular.....	98
2.1.1. Çocukların Ölüm Kavramı ve Alt Kavramlarından	
Elde Ettikleri Toplam Puanların Dağılımı.....	98
2.1.2. Ölüm Kavramına İlişkin Alt Kavramları Tam Olarak	
Edinmiş Çocukların Yaşlara Göre Dağılımı.....	99
2.1.3. Bilişsel Gelişim Dönemine Göre Ölüm Kavramı Puanları.....	100
2.1.4. Cinsiyete Göre Ölüm Kavramı Puanları.....	101
2.1.5. Ölüm Kavramı Faktör Puanlarına İlişkin Değerlendirmeler.....	102
2.1.5.1. Kaçınılmazlık Alt Kavramına İlişkin Değerlendirmeler.....	102
2.1.5.2. Evrensellik Alt Kavramına İlişkin Değerlendirmeler.....	104
2.1.5.3. Ölümsüzlük Alt Kavramına İlişkin Değerlendirmeler.....	106
2.1.5.4. Ölüm Ötesi Alt Kavramına İlişkin Değerlendirmeler.....	107
2.1.5.5. Fonksiyonsuzluk Alt Kavramına İlişkin Değerlendirmeler...	108
2.1.6. Çocuklarda Ölüm Kavramının	
Yazılı Kompozisyonlarla Analizi.....	111
2.1.7. Ekonomik Duruma Göre Ölüm Kavramı Puanları.....	117
2.1.8. Annenin Eğitim Duruma Göre Ölüm Kavramı Puanları.....	118
2.1.9. Ebeveyn ve Öğretmenlerle Kurulan Ölüm Hakkındaki	
İletişim Düzeyine Göre Ölüm Kavramı Toplam Puanları.....	121
2.2. Çocuklarda Ölüm Kaygısıyla İlgili Bulgular.....	122
2.2.1. Bilişsel Gelişim Dönemine Göre Ölüm Kaygısı Puanları.....	122
2.2.2. Cinsiyete Göre Ölüm Kaygısı Puanları.....	123
2.2.3. Çocuklarda Ölüm Kaygısının	
Yazılı Kompozisyonlarla Analizi.....	124
2.2.4. Ölüm Tecrübesine Göre Ölüm Kaygısı Puanları.....	131
2.2.4.1. Ebeveyn Kaybına Göre Ölüm Kaygısı Puanları.....	131
2.2.4.2. Yakın Akraba ve Arkadaş Kaybına	
Göre Ölüm Kaygısı Puanları.....	132
2.2.4.3. Evcil Hayvan veya Başka Bir Hayvanın Ölümüne	
Şahit Olma Durumuna Göre Ölüm Kaygısı Puanları.....	134

Sayfa:

2.2.5. Ebeveyn ve Öğretmenlerle Kurulan Ölüm Hakkındaki İletişim Düzeyine Göre Ölüm Kaygısı Toplam Puanları.....	137
2.2.6. Ölüm Kavramı Uç Puanlarına Göre Ölüm Kaygısı Puanları.....	140
2.3. Çocuklarda Tanrı Algısı ile İlgili Bulgular.....	141
2.3.1. Bilişsel Gelişim Dönemine Göre Tanrı Algısı Puanları.....	141
2.3.2. Cinsiyete Göre Tanrı Algısı Puanları.....	142
2.3.3. Bilişsel Gelişim Dönemine Göre Tanrı Algısı Yönelimi.....	144
2.3.4. Cinsiyete Göre Tanrı Algısı Yönelimi.....	146
2.3.5. Tanrı Algısı Yönelimine Göre Ölüm Kavramı Puanları.....	147
2.3.6. Tanrı Algısı Yönelimine Göre Ölüm Kaygısı Puanları.....	148

BÖLÜM V**SONUÇ VE ÖNERİLER**

SONUÇ.....	150
1. Çocuklarda Ölüm Kavramıyla İlgili Bulguların Değerlendirilmesi.....	150
1.2. Çocukların Ölüm Kavramı Puan Ortalamaları İle Çeşitli Değişkenler Arasındaki İlişkiler.....	152
3. Çocuklarda Ölüm Kaygısıyla İlgili Bulguların Değerlendirilmesi.....	153
4. Çocuklarda Tanrı Algısı ile İlgili Bulguların Değerlendirilmesi.....	155
ÖNERİLER.....	157
KAYNAKÇA.....	158
EKLER.....	165
Ek 1: Otobiyografik Örnek.....	166
Ek 2: Çocuklarda Ölüm Kavramı Soru Formu.....	167
Ek 3: Çocuklarda Ölüm Kaygısı Soru Formu.....	168
Ek 4: Tanrı Algısı Ölçeği (TA).....	169
Ek 5: Kompozisyon Örnekleri.....	170
Ek 6: Anket Uygulama İzni Yazışma Örnekleri.....	171
ÖZGEÇMİŞ.....	178

Sayfa:**TABLolar DİZİNİ**

Tablo 1: Çocuklarda Ölüm Kavramı Ölçeği Madde Toplam Puanları.....	20
Tablo 2: Çocuklarda Ölüm Kavramı Ölçeği Faktör Analizi Sonuçları.....	21
Tablo 3: Çocuklarda Ölüm Kaygısı Ölçeği Madde Toplam Puanları.....	24
Tablo 4: Çocuklarda Ölüm Kaygısı Ölçeği Faktör Analizi Sonuçları.....	25
Tablo 5: Araştırmaya Katılan Çocukların Öğrenim Gördükleri Okullara Göre Dağılımı.....	90
Tablo 6: Araştırmaya Katılan Çocukların Cinsiyetlerine Göre Dağılımı.....	91
Tablo 7: Araştırmaya Katılan Çocukların Yaşlara Göre Dağılımı.....	91
Tablo 8: Araştırmaya Katılan Çocukların Ebeveynlerinin Öğrenim Düzeyine Göre Dağılımı.....	92
Tablo 9: Araştırmaya Katılan Çocukların Ebeveynlerinin Meslek Durumuna Göre Dağılımı.....	93
Tablo 10: Araştırmaya Katılan Çocukların Ailelerinin Ekonomik Düzeylerine Göre Dağılımı.....	94
Tablo 11: Araştırmaya Katılan Çocukların Ebeveyn Kaybına Göre Dağılımı.....	94
Tablo 12: Araştırmaya Katılan Çocukların Yakın Akraba ve Arkadaş Kaybına Göre Dağılımı.....	95
Tablo 13: Araştırmaya Katılan Çocukların Herhangi Bir Hayvanın Ölümüne Şahit Olma Durumuna Göre Dağılımı.....	96
Tablo 14: Araştırmaya Katılan Çocukların Ebeveynden Ayrı Kalma Durumuna Göre Dağılımı.....	96
Tablo 15: Araştırmaya Katılan Çocukların Sağlık Durumuna Göre Dağılımı.....	97
Tablo 16: Çocuklarda Ölüm Kavramına İlişkin Soru Formu Kullanılarak Elde Edilen Toplam Ölüm Kavramı Puanları ve Alt Kavram Puanlarının Ortalama ve Standart Sapmaları.....	98
Tablo 17: Ölümüne İlişkin Alt Kavramları Tam Olarak Edinmiş Çocukların Yaşlara Göre Dağılımı.....	99
Tablo 18: Ölüm Kavramı Puanlarından Elde Edilen Verilerin Bilişsel Gelişim Dönemine Göre Dağılımı.....	100

Sayfa:

Tablo 19: Ölüm Kavramı Puanlarından Ele Edilen Verilerin Cinsiyete Göre Dağılımı.....	101
Tablo 20: Kaçınılmazlık Alt Kavramından Elde Edilen Puanların Bilişsel Gelişim Dönemine Göre Dağılımı.....	102
Tablo 21: Kaçınılmazlık Alt Kavramından Elde Edilen Puanların Cinsiyete Göre Dağılımı.....	103
Tablo 22: Evrensellik Alt Kavramından Elde Edilen Puanların Bilişsel Gelişim Dönemine Göre Dağılımı.....	104
Tablo 23: Evrensellik Alt Kavramından Elde Edilen Puanların Cinsiyete Göre Dağılımı.....	105
Tablo 24: Ölümsüzlük Alt Kavramından Elde Edilen Puanların Bilişsel Gelişim Dönemine Göre Dağılımı.....	106
Tablo 25: Ölümsüzlük Alt Kavramından Elde Edilen Puanların Cinsiyete Göre Dağılımı.....	106
Tablo 26: Ölüm Ötesi Alt Kavramından Elde Edilen Puanların Bilişsel Gelişim Dönemine Göre Dağılımı.....	107
Tablo 27: Ölüm Ötesi Alt Kavramından Elde Edilen Puanların Cinsiyete Göre Dağılımı.....	108
Tablo 28: Fonksiyonsuzluk Alt Kavramından Elde Edilen Puanların Bilişsel Gelişim Dönemine Göre Dağılımı.....	108
Tablo 29: Fonksiyonsuzluk Alt Kavramından Elde Edilen Puanların Cinsiyete Göre Dağılımı.....	110
Tablo 30: Ölüm Kavramı Puanlarından Elde Edilen Verilerin Ailenin Ekonomik Durumuna Göre Dağılımı.....	117
Tablo 31: Ölüm Kavramı Toplam Puanlarının Ailenin Aylık Ortalama Gelir Düzeyine Göre Tek Yönlü ANOVA Testi Sonuçları.....	118
Tablo 32: Ölüm Kavramı Toplam Puanlarından Elde Edilen Verilerin Anne Eğitim Durumu Düzeyine Göre Dağılımı.....	118

Sayfa:

Tablo 33: Ölüm Kavramı Toplam Puanlarının Anne Eğitim Durumuna Göre Tek Yönlü ANOVA Testi Sonuçları.....	119
Tablo 34: Ölüm Kavramı Toplam Puanları İle Anne Eğitim Durumu Arasındaki Çoklu Karşılaştırma Tablosu (Tukey HSD Testi).....	119
Tablo 35: Ölüm Kavramı Toplam Puanlarının Çocukların Ebeveynleri ve Öğretmenleriyle Kurdukları Ölüm Hakkındaki İletişim Düzeylerine Göre Dağılımı.....	121
Tablo 36: Ölümü Kavramı Toplam Puanları İle Çocukların Ebeveynleri ve Öğretmenleriyle Kurdukları Ölüm Hakkındaki İletişim Düzeylerine Göre Tek Yönlü ANOVA Testi Sonuçları.....	121
Tablo 37: Ölüm Kaygısı Puanlarından Elde Edilen Verilerin Bilişsel Gelişim Dönemine Göre Dağılımı.....	122
Tablo 38: Ölüm Kaygısı Puanlarından Elde Edilen Verilerin Cinsiyete Göre Dağılımı.....	123
Tablo 39: Ebeveyn Ölümü İle Ölüm Kaygısı Puanları Arasındaki Ki- Kare Analizi Sonuçları.....	131
Tablo 40: Yakınların Ölümü İle Ölüm Kaygısı Puanları Arasındaki Ki- Kare Analizi Sonuçları.....	132
Tablo 41: Hayvan Ölümüne Şahit Olma İle Ölüm Kaygısı Puanları Arasındaki Ki- Kare Analizi Sonuçları.....	134
Tablo 42: Hayvan Ölümüne Şahit Olma Durumuna Göre Ölüm Kaygısı Toplam Puanlarının Dağılımı.....	135
Tablo 43: Hayvan Ölümüne Şahit Olma İle Ölüm Kaygısı Toplam Puanları Arasındaki Tek Yönlü ANOVA Testi Sonuçları.....	135
Tablo 44: Hayvan Ölümüne Şahit Olma İle Ölüm Kaygısı Toplam Puanları Arasındaki Çoklu Karşılaştırma Tablosu (Tukey HSD Testi).....	136
Tablo 45: Ölüm Kaygısı Toplam Puanlarından Elde Edilen Verilerin Çocukların Ebeveynleriyle ve Öğretmenleriyle Kurdukları Ölüm Hakkındaki İletişim Düzeylerine Göre Dağılımı.....	137

Sayfa:

Tablo 46: Ölümü Kaygısı Toplam Puanlarından Elde Edilen Verilerin Çocukların Ebeveynleri ve Öğretmenleriyle Kurdukları Ölüm Hakkındaki İletişim Düzeylerine Göre Tek Yönlü ANOVA Testi Sonuçları.....	138
Tablo 47: Ölüm Hakkındaki İletişim Düzeyi İle Ölüm Kaygısı Toplam Puanları Arasındaki Çoklu Karşılaştırma Tablosu (Tukey HSD Testi).....	138
Tablo 48: Ölüm Kavramı Uç Puanlarına Göre Ölüm Kaygısı Puanları.....	140
Tablo 49: Bilişsel Gelişim Dönemine Göre Tanrı Algısı Puan Ortalamaları.....	141
Tablo 50: Cinsiyete Göre Tanrı Algısı Puan Ortalamaları.....	142
Tablo 51: Bilişsel Gelişim Dönemine Göre Tanrı Algısı Yönelimi Puan Dağılımı.....	144
Tablo 52: Cinsiyete Göre Tanrı Algısı Yönelimi Toplam Puan Dağılımı.....	146
Tablo 53: Tanrı Algısı Yönelimine Göre Ölüm Kavramı Toplam Puan Dağılımı.....	147
Tablo 54: Tanrı Algısı Yönelimine Göre Ölüm Kaygısı Toplam Puan Dağılımı.....	148

SİMGE VE KISALTMALAR

%	: Yüzde
akt.	: Aktaran
c.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
Ed.	: Editör
F	: F Değeri
N	: Denek Sayısı
P	: Önemlilik Değeri
S	: Standart Sapma
Sd	: Serbestlik Derecesi
s.	: Sayı
ss.	: Sayfa Sayısı
vd.	: Ve Diğerleri
vb.	: Ve Benzerleri
X	: Aritmetik Ortalama
X ²	: Ki- Kare

BÖLÜM I

GİRİŞ

1. Araştırmanın Problemi

Ölüm, yaşamın bir gerçeğidir ve bütün canlılar biyolojik yaşamın sunduğu sınırlar içinde doğar, büyür, gelişir ve ölürler. Bu doğal biyolojik sürecin yaşam içindeki varlığı bütün yaşantı ve davranışlar üzerinde etkilidir. Bilimden sanatın her alanına, günlük yaşantı düzenimizden insan ilişkilerine varıncaya kadar hemen bütün yaşam süreçlerimizde ölüm gerçeği yanı başımızdadır ve hayatımıza yön vermektedir.

Çocukluk döneminin insanın bütün hayatını ve kişiliğini etkilediği bir gerçektir ve ister çocuk olsun ister yetişkin olsun insanı derinden etkileyen olaylardan biri de ölümdür.

Din Psikolojisi alanında çocuklar üzerinde birçok araştırma yapılmış olmakla birlikte çocukların ölüm anlayışı, ölümün çocuklar üzerindeki etkisi, ölüm olayından kaynaklanan fiziksel ve psikososyal davranış değişiklikleri üzerinde yeterince durulmamıştır. Her ne kadar çocukla ölüm olgusunu bir arada düşünmek büyük bir zıtlık gibi görünse de, aileden birinin ölmesi, anne ve babanın ayrılığı, ölümcül hastalık, evcil bir hayvanın ölümü, çocuğu derinden üzen ve duygusal dünyasını ve kişilik gelişimini etkileyen kaçınılmaz durumlardır. Geleceğin yetişkinleri olacak çocukların bilişsel ve dini gelişim aşamalarında ölüm olgusunun etkilerinin saptanması, analiz edilmesi ve bu sonuçların din psikolojisi ve eğitime aktarılması çok önemlidir.

İşte çalışmamızın temel problemi çocukların bilişsel ve dini gelişimleri üzerinde ölüm olgusunun etkilerinin incelenmesi, ölüm hadisesiyle karşılaşmış olan çocukların psikolojik bir travma olarak kabul edilen bu durum karşısındaki fiziksel ve psiko-sosyal tepkilerinin tespit edilmesi ve bu konuda ana-babalara, eğitimcilere ve ilgililere çözüm önerileri sunulmasıdır.

2. Araştırmanın Alt Problemleri

1. Çocukların bilişsel gelişim düzeyleri ile ölümü kavrayış düzeyleri arasında ilişki var mıdır?
2. Çocukların cinsiyetleri ölümü kavrayış düzeylerinde farklılaşma meydana getirmekte midir?
3. Çocukların ölüm anlayışları, ölüm kavramıyla ilişkili olduğu düşünülen bazı alt kavramları anlamalarıyla ilgili midir? (kaçınılmazlık, evrensellik, ölümsüzlük, ölüm ötesi, fonksiyonsuzluk gibi).
4. Çocukların ölümü kavrayış düzeyleri ile sosyo-ekonomik, sosyo- kültürel durumlar gibi değişkenler arasında ilişki var mıdır?
5. Çocukların ebeveynleri ve öğretmenleriyle kurdukları ölüm hakkındaki iletişim düzeyleri ile ölümü kavrayışları arasında ilişki var mıdır?
6. Çocukların bilişsel gelişim düzeyleri ile ölüm kaygısı düzeyleri arasında ilişki var mıdır?
7. Çocukların cinsiyetleri, ölüm kaygısı düzeylerinde farklılaşma meydana getirmekte midir?
8. Çocuklarda ölüm tecrübesi ile ölüm kaygısı düzeyleri arasında ilişki var mıdır?
9. Çocukların ebeveynleri ve öğretmenleriyle kurdukları ölüm hakkındaki iletişim düzeyleri ile ölüm kaygısı düzeyleri arasında ilişki var mıdır?
10. Çocukların ölümü kavrayış düzeyleri ile ölüm kaygısı düzeyleri arasında ilişki var mıdır?
11. Çocukların bilişsel gelişim düzeyleri ile Tanrı Algısı düzeyleri arasında ilişki var mıdır?
12. Çocukların cinsiyetleri, Tanrı Algısı düzeylerinde farklılaşma meydana getirmekte midir?
13. Çocukların sahip olduğu Tanrı Algısı yönelimi ile ölümü kavrayış düzeyleri arasında ilişki var mıdır?
14. Çocukların sahip olduğu Tanrı Algısı Yönelimi ile ölüm kaygısı düzeyleri arasında ilişki var mıdır?

3. Araştırmanın Hipotezleri

Bu araştırmanın hipotezleri şunlardır:

1. Çocukların bilişsel gelişim düzeyleri ile ölümü kavrayış düzeyleri arasında pozitif yönde ilişki vardır.
2. Çocukların cinsiyetleri ölümü kavrayış düzeylerinde farklılaşma meydana getirmektedir.
3. Çocukların ölüm anlayışları, ölüm kavramıyla ilişkili olduğu düşünülen bazı alt kavramları anlamalarıyla ilgilidir (kaçınılmazlık, evrensellik, ölümsüzlük, ölüm ötesi, fonksiyonsuzluk gibi).
4. Çocukların ölümü kavrayış düzeyleri ile sosyo-ekonomik, sosyo- kültürel durumlar gibi değişkenler arasında pozitif yönde ilişki vardır.
5. Çocukların ebeveynleri ve öğretmenleriyle kurdukları ölüm hakkındaki iletişim düzeyleri ile ölümü kavrayışları arasında pozitif yönde ilişki vardır.
6. Çocukların bilişsel gelişim düzeyleri ile ölüm kaygısı düzeyleri arasında negatif yönde ilişki vardır.
7. Çocukların cinsiyetleri, ölüm kaygısı düzeylerinde farklılaşma meydana getirmektedir.
8. Çocuklarda ölüm tecrübesi ile ölüm kaygısı düzeyleri arasında pozitif yönde ilişki vardır.
9. Çocukların ebeveynleri ve öğretmenleriyle kurdukları ölüm hakkındaki iletişim düzeyleri ile ölüm kaygısı düzeyleri arasında negatif yönde ilişki vardır.
10. Çocukların ölümü kavrayış düzeyleri ile ölüm kaygısı düzeyleri arasında negatif yönde ilişki vardır.
11. Çocukların bilişsel gelişim düzeyleri ile Tanrı Algısı düzeyleri arasında pozitif yönde ilişki vardır.
12. Çocukların cinsiyetleri, Tanrı Algısı düzeylerinde farklılaşma meydana getirmektedir.
13. Çocukların sahip olduğu Tanrı Algısı yönelimi ile ölümü kavrayış düzeyleri arasında pozitif yönde ilişki vardır.

14. Çocukların sevgi yönelimli Tanrı Algısına sahip oluş düzeyleriyle ölüm kaygıları arasında negatif yönde; korku yönelimli Tanrı Algısına sahip oluş düzeyleri ile ölüm kaygıları arasında pozitif yönde ilişki vardır.

4. Araştırmanın Önemi

Çeşitli dinlerin disiplinleri içinde ölüm kavramının ne kadar önemli bir yer tuttuğu bilinmekle birlikte ölümün de metafiziği oluşturan temel unsurlardan biri olduğu söylenebilir.

1950’li yılların ortalarında psikoloji bilimi ölüm ve ölüme ilişkin konuları, bilimsel araştırma konusu olarak ele almaya başlamıştır. Türkiye’de ölüm konusunun psikolojik açıdan ele alınması ise son on beş yıl içinde olmuştur ve bu alanda yok denecek kadar az çalışma bulunmaktadır. Çocuk ve ölüm konusu ise bu çalışmalar içinde ayrılmış sınırlı bir bölümden fazla yer tutmamaktadır.

Çocukların ölümle ilgili duygusal tecrübeleri ve kendi ölümlülüklerinden haberdar olma durumları, onların psikolojik gelişimleri üzerinde büyük etkiye sahiptir. İnsanın yakınlarının ölümü ya da çevresindeki ölüm olaylarına tanıklık etmesi de en az kendi ölümü kadar önemli bir konudur. Bu konu psikoloji literatüründe daha çok travmatik yaşam olayları başlığı altında incelenmektedir.

Dolayısıyla yakınlardan birinin kaybı, evcil hayvanın ölümü, yakın çevrede şahit olunan ölüm vakaları, tv.de sık sık karşılaşılan ölüm görüntüleri ve bizzat ölüm düşüncesinin kendisi ile çocukların yaşayacağı sarsıntı ve yoksunluklar onların kişilik gelişimini ve sosyal gelişimlerini olumsuz yönde etkileyebilir. Bu durumda ne tür önlemler alınacağı ve hangi destek sistemlerinin oluşturulacağı önemli bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Ülkemizde özellikle çocukluk dönemine ilişkin bu konuda yapılan çalışmaların azlığı konu ile ilgili araştırma gereksinimini doğurmaktadır. Ölüm olgusu aynı şekilde çocuğun dini gelişimi açısından da oldukça önemlidir. Ancak din psikolojisi alanında çocuklar üzerinde

bu konuda yapılmış bir çalışma bulunmamaktadır. İşte bu çalışmanın bu konudaki eksikliği doldurmaya katkı sağlayacağı umulmaktadır.

5. Araştırmanın Amacı

Bu araştırmanın amacı çocukların bilişsel ve dini gelişim basamakları sırasında şu veya bu sebepten karşılaşmaları kaçınılmaz olan ölüm olgusunu zihinlerinde nasıl tasavvur ettikleri ve ölüm olgusunun çocuklar üzerindeki etkilerini bilimsel bir bakış açısıyla ele alıp elde edilen verilerle din psikolojisi ve çocukları konu edinen eğitim, din eğitimi, çocuk gelişimi, çocuk psikiyatrisi gibi çeşitli ilim dallarına katkı sağlamaktır.

6. Sayıtlar

1. Araştırmanın örneklemini evreni temsil etmektedir.
2. Araştırmada kullanılan anket ve ölçekler araştırma konusunu test etmede güvenilir ve geçerlidir.
3. Katılımcılar ankete doğru cevap vermişlerdir ve istekli katılmışlardır.

7. Araştırmanın Sınırlılıkları

1. Araştırma bilişsel gelişim dönemlerinden somut işlemsel dönem ve soyut işlemsel dönemi kapsayan 8-13 yaş grubundaki çocuklarla sınırlandırılmıştır. Bu çocuklar Sivas ili içerisinde yer alan ilköğretimin birinci ve ikinci kademesindeki farklı sosyo-ekonomik düzeydeki okullardan seçilmiştir.
2. Araştırma bulguları araştırmada kullanılan veri toplama araçlarından elde edilen verilerle sınırlıdır.
3. Araştırma 2010-2011 eğitim- öğretim yılında gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla araştırmanın bulguları araştırmanın yapıldığı zaman aralığı ile sınırlıdır.

8. İlgili Yayın ve Araştırmalar

a) Ölüm Olgusu İle İlgili Türkiye 'de Yapılmış Bazı Araştırmalar

Ülkemizde konu ile ilgili ilk çalışma Hayati Hökelekli (1992) tarafından Bursa'da 24- 60+ yaşlar arasında yüksek öğrenim görmüş yedi değişik meslek grubu üzerinde yapılmıştır. Çalışmada yaş, cinsiyet, Allah inancı ve dindarlık düzeyi değişkenlerine bağlı olarak ölümle ilgili tutumlar incelenmiştir. Araştırmada, ölümle ilgili geliştirilen duygu, düşünce ve tutumlarla, dini inanç ve uygulamalar arasında sıkı ilişkilerin varlığı tespit edilmiştir. Dini inanç ve uygulamadaki kuvvet ve sıklık derecesine göre anlamlı bir şekilde farklılaşan tutumlar söz konusudur. Dindar kişiler genel olarak ölümle daha fazla meşgul olmakta, buna karşılık ölüm karşısında daha olumlu tutumlar geliştirmektedir. Cinsiyet farklarının bu konuda fazla önemli olmadığı görülmüştür.

Faruk Karaca tarafından 1997'de Erzurum'da yapılmış olan araştırma ülkemizde ölüm psikolojisi üzerine yapılmış ikinci çalışmadır. Çalışmada ölüm fenomeni ile ilgili kapsamlı bir açıklama yapıldıktan sonra araştırma bulgularına yer verilmiştir. Yaşları 17 ile 87 arasında değişen, altı değişik meslek grubundan 523 kişi üzerinde yapılmış olan araştırmada dindarlık değişkeni olarak "içsel dindarlık" değişkeni ve Noge'nin "İçsel Dindarlık Motivasyon Ölçeği" kullanılmıştır. Deneklerin ölümle ilgili tutumlarını ölçmek için de Thorson ve Powell (1992) tarafından geliştirilmiş ve Türkçeye adaptasyonu Karaca tarafından yapılmış olan "Ölüm Kaygısı Ölçeği" kullanılmıştır. Araştırma sonuçları değişik yaş, cinsiyet meslek vb. gruplarına göre ölüm kaygısı seviyesinin farklılaştığını ortaya koymuştur. Ayrıca ölüm kaygısı ile dindarlığın içsel boyutu arasında negatif bir korelasyon olduğu sonucu tespit edilmiştir.

Ölüm psikolojisi ile ilgili bir çalışma da Murat Yıldız tarafından 1998'de İzmir'de Dokuz Eylül Üniversitesi'ne bağlı yedi değişik fakültenin birinci ve dördüncü sınıflarında öğrenim gören 555 öğrenci üzerinde yapılmıştır. Deneklerin yaşları 16 ile 42 arasında değişmekte olup yaş ortalaması 21.02'dir. Veri toplama araçları olarak D.E.Ü İlahiyat Fakültesi Din Psikolojisi Anabilim Dalı öğretim elemanları

tarafından geliştirilmiş olan “Dini Hayat Ölçeği” ve Templer’in (1970) “Ölüm Kaygısı Ölçeği” kullanılmıştır. Araştırma sonucunda dindarlık değişkeni ile sosyo-ekonomik düzey değişkeni dışında tüm değişkenler (yaş, cinsiyet, medeni durum, öğrenim alanı türü ve ölüm kaygısı) arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki bulunmuştur.

Ülkemizde çocuklarda ölüm olgusunu psikolojik perspektiften inceleyen ilk çalışma tespit ettiğimiz kadarıyla Nuriye Akpınar’a ait 1988’de Hacettepe Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü’nde bilim uzmanlığı tezi olarak hazırlanmış olan *Dokuz Yaş İlköğretim Çocuklarında Ölüm Kavramının İncelenmesi* isimli araştırmadır. Araştırmada genel olarak ölüm kavramı ve çocukluk döneminin özelliklerine yer verildikten sonra çocuklarda ölüm kavramı Jean Piaget’in ortaya koyduğu bilişsel gelişim kuramına dayalı olarak ele alınmış, ölüm kavramı ve bu kavramların alt bileşenleri olarak kabul edilen *geri dönüşülmezlik*, *fonksiyonsuzluk* ve *evrensellik* kavramlarının kazanılmasının bilişsel gelişim düzeyleri ile ilişkisi incelenmiştir. Araştırmanın temel problemi dokuz yaş ilköğretim çocuklarında ölüm kavramının kazanılmasında sosyo-kültürel düzey ve cinsiyet faktörünün etkisi olup olmadığı şeklinde tespit edilmiştir. Araştırma kapsamına alt sosyo-(ekonomik) kültürel düzeyden 44, orta sosyo-kültürel düzeyden 43 ve üst sosyo-kültürel düzeyden 26 olmak üzere toplam 113 dokuz yaş çocuğu alınmıştır. Araştırmada deneklerin tümüne anne ve babalarının sağ olup olmadığı sorularak anne- babası sağ olup ölüme tanık olmayan deneyimsiz grup araştırmaya dahil edilmiştir. Ölüm kavramının alt boyutlarıyla ilgili olarak “*Birisinin ölüp ölmediğini nasıl anlarsın?*” ve “ *Sence ölümün nedenleri nelerdir?*” sorularıyla fonksiyonsuzluk kavramı, “*Ölmüş birisi canlanabilir mi?* sorusuyla geri dönüşülmezlik kavramı, “*Sence ölmeyecek kişi var mı?*” ve “*Peki sen de kendi ölümünü hiç düşündün mü?*” gibi sorularla evrensellik kavramının kazanılması araştırılmıştır. Yapılan istatistiksel değerlendirmeler sonucunda ilköğretim dokuz yaş çocuklarında gelişimsel olarak ilk kazanılan kavramın evrensellik kavramı olduğu, kavramların kazanılmasında cinsiyet faktörünün bir etken olmadığı, sosyo-kültürel açıdan ele alındığında ise alt sosyo-kültürel düzey ile orta ve üst sosyo-kültürel düzeydeki çocuklar arasında

evrensellik kavramının kazanılmasında önemli bir fark olduğu tespit edilmiştir. Bunun nedeni olarak alt sosyo-kültürel düzeyde özellikle gecekondü kesiminde çocukların her tür olayla iç içe oldukları gibi ölüm olayından da sakınılmamaları gösterilmiştir.

Çocuklarda ölüm kavramı ile ilgili diğer bir çalışma Nazlı Sinem Koytak tarafından 2008’de hazırlanmış olan *7-11 Yaş Grubundaki Çocuklarda Ölüm Kavramı ve Ölüm Kaygısının Araştırılması* isimli yüksek lisans tezidir. Bu çalışmada 7-11 yaş grubundaki çocuklarda ölüm kavramının gelişimi ve ölüm kaygısı bilisel gelişim kuramı çerçevesinde ele alınmıştır. Ayrıca ebeveynlerin çocuklarıyla ölüm hakkında kurdukları iletişimin niteliği ile çocukların ölümü kavrayış düzeyleri ve yaşadıkları ölüm kaygısı arasındaki ilişki incelenmiştir. Bununla birlikte, ebeveynlerin ölüm kaygısı düzeyleri ile çocuklarının ölümü kavrayış düzeyleri ve çocukların yaşadığı ölüm kaygısı arasında ilişki olup olmadığı da araştırılmıştır. Çocukların ölüm nedeniyle yaşadıkları kayıp deneyiminin, çocukların ölüm kavrayış düzeyi ve yaşadıkları ölüm kaygısı ile ilişkisinin olup olmadığı; ebeveynin çocuğuyla ölüm hakkında iletişim kurma becerisi ile ebeveynin yaşadığı ölüm kaygısı arasında bir ilişkinin varlığı da sorgulanmıştır.

Araştırma yaşları 7 ile 11 arasında değişen 67 çocukla (31 kız, 36 erkek) yürütölmüş olup tüm grubun yaş ortalaması 8,28’dir. Katılımcı çocukların anne ve babaları da araştırmaya dahil edilmiştir. *Çocuklarda Ölüm Kavramına İlişkin Görüşme Formu* ölüm kavramına ilişkin geri döndürölemezlik, evrensellik, kaçınılmazlık, sonlanma ve nedensellik alt kavramlarının edinilme düzeyini de içerecek şekilde çocukların ölüm kavramını anlayış düzeylerini tespit etmek amacıyla kullanılmıştır. Bu görüşme formundaki sorular ölüm kavramının biyolojik bir olay olarak çocuklar tarafından nasıl anlaşıldığını değerlendirmektedir. Formda “Bana ölen birkaç şey söyle” ve “Saydıklarının hepsi ölüir mü?” sorularıyla ölüm kavramına ilişkin kaçınılmazlık alt kavramı; “Bana ölmeyen birkaç şey say” sorusuyla evrensellik alt kavramı; “Ölmüş bir kişi tekrar yaşayan bir kişiye dönüşebilir mi?” ve “Eğer bir kişi ölüir ve mezara

gömülmeden uzun bir süre geçerse tekrar canlı bir kişi olabilir mi?” sorularıyla geri döndürülemezlik alt kavramı; “Bir kişi öldükten sonra (a) Yemek yemeye ihtiyaç duyar mı? (b) Tuvalet ihtiyacı olur mu? (c) Havaya ihtiyaç duyar mı? (d) Hareket edebilir mi? (e) Rüya görür mü/ hayal kurar mı? (f) Suyu ihtiyacı olur mu? sorularıyla sonlanma alt kavramı ve “Bana birinin ölümüne neden olabilecek bir şey söyler misin?” sorusuyla nedensellik alt kavramı değerlendirilmiştir. Ölüm Hakkında İletişim Ölçeği ebeveynlerin çocuklarıyla ölüm hakkında iletişim kurma becerilerini değerlendirmek amacıyla; Çocuklar İçin Ölüm Kaygısı Ölçeği çocuklarda ölüm kaygısını ölçmek amacıyla kullanılmıştır. Schell ve Seefeldt (1991) tarafından geliştirilmiş, Slaughter ve Griffith (2007) tarafından bazı eklemeler yapılarak genişletilmiş olan Çocuklar İçin Ölüm Kaygısı Ölçeği araştırmacı tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Ölçekte 6 adet ölümle ilişkili (ölü, ölmek, cenaze, ölüm, öldü, tabut) , 12 adet de nötral (çocuk, gözler, yaşamak, hoşlanmak, yıllar, yaşayan, nefes almak, gülümsedi, yaşam, uyanık, kullanmak, canlı) olmak üzere 18 kelime yer almaktadır. Çocuklar ölçekteki kelimelerin her birinin kendilerine ne hissettirdiği: “beni hiç korkutmuyor”; “beni biraz korkutuyor”; “beni çok korkutuyor” şeklindeki üçlü likert seçeneklerinden biriyle belirtmektedir. Çalışmada ayrıca ebeveynlerin ölüm kaygısını ölçmek için Thorson ve Powel (1984) tarafından geliştirilmiş Türkçe geçerlik ve güvenirlik çalışması Karaca (1997) ve Yıldız (2001) tarafından yapılmış olan Ölüm Kaygısı Ölçeği kullanılmıştır.

Araştırmada çocukların ölüm kavrayışları ve yaş arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Ölüm kavramına ilişkin alt kavramlardan sadece geri döndürülemezlik alt kavramı ve yaş arasında anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir. Nedensellik alt kavramının ise en zor edinilen alt kavram olduğu bulunmuştur. Çocuklarda ölüm kaygısının varlığı tespit edilmekle birlikte yaş ve ölüm kaygısı düzeyleri arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Ebeveynlerin çocuklarıyla ölüm hakkında iletişim kurma becerileri ile çocuklarının ölüm kavrayış düzeyleri arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki tespit edilmiş; benzer şekilde, ebeveynlerin ölüm hakkındaki iletişim kurma becerileri ile çocukların ölüm kaygısı düzeyleri arasında da negatif yönlü anlamlı bir ilişki bulunmuştur.

Çocukların ölüm deneyimleri ile ölüm kavrayış düzeyleri arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır.

Şükran Çevik (2002) Bursa’da ortaöğretim kurumlarında (düz lise, İ.H.L, fen lisesi ve özel lise) öğrenim gören lise 1, 2 ve 3. sınıflardan 400 öğrenci üzerinde bir çalışma yapmıştır. *Ergenlerde Ölüm Düşüncesi ve Ölüm Ötesiyle İlgili Dini İnançlar* isimli çalışmada ergenlik döneminin özelliklerine yer verildikten sonra ölüm fenomeni kavramsal açıdan incelenmiş, genel anlamda ölüm düşüncesi, ergenlik dönemindeki ölüm düşüncesi ve özellikle “intihar” davranışı üzerinde durulmuştur. Uygulama bölümünde daha önce yapılmış yüksek lisans ve doktora tezlerinde kullanılan anketlerden faydalanılarak hazırlanmış olan, dindarlık boyutu, inanç boyutu, ibadet boyutu ve dini inanç ve ibadetlerin etki boyutu göz önünde bulundurularak deneklerin dini inanç ve dindarlık düzeylerini ölçmeye yönelik bir anket kullanılmıştır. Bağımsız değişkenler olarak cinsiyet, yaş, sınıf, sosyo-ekonomik düzey, dini inanç düzeyi, ölüm düşüncesi sıklık düzeyi, ölüm korkusu ve ölümsüzlük düşüncesi düzeyi kullanılmıştır. Araştırmadan elde edilen bulgulara göre dini inançla ölüm ve ölüm ötesi ile ilgili tutumlar arasında anlamlı bir ilişki olduğu görülmüştür.

Şafak Ebru Toksoy (2005) tarafından gerçekleştirilen *Liseli Ergenler Üzerinde Ebeveyn Ölümünün Psikososyal Etkileri* isimli araştırmada ebeveyn ölümünün ergenler üzerindeki psikososyal etkileri ele alınmıştır. Araştırmada ilk çocukluk ya da ergenlik dönemlerinde ebeveyn ölümü yaşamış ergenlerin, kişisel, sosyal ve genel uyum düzeyi bağlamında nasıl etkilendikleri ve ebeveyn ölümü sonucunda oluşan psikososyal ve ekonomik değişimlerin incelenmesi amaçlanmıştır. Cinsiyet, yaş, ebeveyn öldüğündeki ergenlerin yaşı, ebeveynin ölümü üzerinden geçen süre, ölen ebeveynin cinsiyeti, ebeveynin ölümünün ani ya da doğal ölüm oluşu, ölümün ergene bildirilme zamanı ve nasıl bildirildiği, ölüm sonrası ergenlerin psikososyal ve maddi destek sistemlerinden yararlanıp yararlanmadıkları ve destek kaynakları, ölüm sonrası oluşan yaşam değişiklikleri, ebeveynin ölümü öncesindeki ve sonrasındaki ekonomik durum, hayatta olan ebeveynin süregelen sağlık sorunu olup olmadığı ve ergenlerin ebeveynlerinin

ölümü hakkında detaylı görüşme yapma isteğinde olup olmamaları uyum düzeyleri ile birlikte incelenmiştir. Araştırma ilişkisel tarama modeline göre oluşturulmuştur. Örnekleme İstanbul'da Kadıköy ve Şişli İlçelerinin rehberlik servisi bulunan devlet liselerinde okumakta olan, anne ve/veya babasını kaybetmiş, araştırma için gönüllü 473 liseli ergenden oluşmaktadır. Araştırmacı tarafından geliştirilen “Kişisel Bilgi Formu” ile İ.E.Özgüven (1992) tarafından geliştirilen “Hacettepe Kişilik Envanteri”nden yararlanılmıştır. Sonuç olarak cinsiyet ve yaş ile uyum düzeyi arasında pozitif yönde ilişki bulunmuştur. Ölen ebeveynin cinsiyeti ile uyum düzeyi karşılaştırıldığında anne yokluğunun duygu durumunda ve kişilikte önemli bozulmalara sebep olabileceği sonucuna varılmıştır.

Araştırma konumuzla ilgili bir çalışma da Murat Yıldız (2007) tarafından hazırlanmış olan *Çocuklarda Tanrı Tasavvurunun Gelişimi* adlı çalışmadır. Çalışmada öncelikle çocuklarda Tanrı tasavvurunu açıklamaya yönelik psikodinamik ve bilişsel gelişim kuramlarından bahsedildikten sonra bilişsel gelişim yaklaşımıyla gerçekleştirilen araştırmaların sonuçlarına yer verilmiştir. Araştırmanın modeli Piaget'in Bilişsel Gelişim Kuramı temel alınarak düzenlenmiştir. Araştırma Tanrı tasavvurunun gelişim ve farklılaşması açısından önemli bilişsel dönemler olarak ifade edilebilecek *Somut* ve *Soyut İşlemler* dönemlerini temsil etmek üzere yaşları 7 ile 15 arasında değişen 1047 ilköğretim öğrencisi üzerinde yapılmıştır. Veri toplama aracı olarak yaş, cinsiyet ve sınıf bilgileriyle birlikte 18 açık uçlu sorudan oluşan bir anket kullanılmıştır. Araştırmadan elde edilen sonuçlara göre; araştırmaya katılan tüm çocuklarda Tanrı tasavvurlarının Piaget'in bilişsel gelişim aşamalarına paralel olarak geliştiği ve 7-11 yaş grubu ile 13-15 yaş grubu çocukları karşılaştırıldıklarında aralarındaki bilişsel gelişim (somuttan soyuta) farklılıklarının, tüm sorularda istatistiksel açıdan anlamlı düzeyde olduğu saptanmıştır. Aynı yaştaki kızların erkeklere göre Tanrı tasavvurları bağlamında daha soyut düzeyde oldukları tespit edilmiştir. Bilişsel dönemlere göre bir gelişim izlese de, çeşitli faktörlerin etkisiyle çocuklarda Tanrı tasavvurunun gelişim hızının farklı olduğu, yani kronolojik yaş

açısından değerlendirildiğinde aynı yaştaki çocukların farklı bilişsel dönemlerde olduğu gözlemlenmiştir.

b) Ölüm Olgusu İle İlgili Yurtdışında Yapılmış Bazı Araştırmalar

Ölüm psikolojisi üzerine yapılmış ilk çalışmalardan biri yaklaşık kırk yıl önce Elisabeth Kübler- Ross tarafından hazırlanmış olan *Ölüm ve Ölmek Üzerine* (On Death And Dying) isimli çalışmadır. Ölümcül hastalarla yapılmış tecrübi çalışmaların türünü olan kitapta ölüm psikolojisi literatüründe sık sık atıfta bulunulan ölüm sürecinin beş evresinden ilk kez bahsedilmiştir. Kitapta, “inkar ve yalnızlaşma”, “öfke”, “pazarlık”, “depresyon” ve “kabullenmeden” oluşan bu beş psikolojik evrenin bilinmesinin, özellikle ölüm sürecince bulunan hastalarla yakın ilişki içinde bulunan doktorlara, hemşirelere, din adamlarına ve hastaların ailelerine hastaya nasıl davranmaları gerektiği konusunda önemli katkılar sağlayacağı vurgulanmaktadır.

Çocukların ölüm kavramı hakkında yapılan ilk araştırmalar 1930’lu yıllarda başlamıştır. Shilder ve Wechler (1934) 5-15 yaşları arasındaki yetmiş altı çocukla yaptığı araştırmanın sonunda altı yaş çocuklarının %71’inin geri dönüşülmezlik kavramını %100’ünün fonksiyonsuzluk kavramını anladıklarını bulmuştur. White, Elsom ve Prawatt (1948) yaptıkları araştırmada evrensellik kavramının anlaşılmasının artmasının bilişsel gelişim düzeyi ile orantılı olduğunu bulmuşlardır. Elde ettikleri diğer bir sonuç ise, çocukların ölümü bir ceza olarak görme eğiliminde olduklarıdır. Gartley ve Bernasconi altmış çocukla ölüm hakkındaki fikirlerini ve ölüme karşı tepkilerini incelemek amacıyla bir araştırma yapmışlar, ölüm kavramı ile ilgili soruları sohbet sırasında sormuşlardır. Çocukların ölüm kavramını herhangi bir olay gibi kabullendiklerini ama yetişkinlerin tepkilerini gözleyerek ölümden korktuklarını saptamışlardır (Akpınar 1988: 35-36)

Çocukların ölüm anlayışlarına ilişkin ilk çalışmalardan biri Nagy’e aittir. Nagy yaşları 3-10 yaşları arasında değişen ve Budapeşte bölgesinde yaşayan 378

çocuğun ölüm hakkındaki duygu ve düşüncelerini çeşitli metotlarla araştırmış ve onların ölüme verdikleri anlamı üç basamakla incelemiştir.

Birinci Basamak: 0-5 yaş arası. Kesin/ kati bir ölümün olmadığı basamaktır. Çocuklar bu basamakta ölümün ne anlama geldiğini bilmezler, yaşamı ve bilinçliliği ölü kişiye atfederler. Bu kabullenmenin iki şekli vardır: a) Ölüm bir ayrılıktır, bir uykudur, bu durumda çocuk ölümü tamamen inkar eder; b) Çocuk ölümü anlar, ancak onu yaşamdan ayırt etmez. O ölümü tedrici veya geçici bir olgu olarak görür.

İkinci Basamak: Ölümün Kişiselleştirilmesi: 5-9 yaş grubu çocuklarının ölümü kişiselleştirmesi iki şekilde olur. Ya ölüm farklı bir kişiyle tasavvur edilir ya da ölen kişiyle kişiselleştirilir. Bu basamakta çocuk ölümün varlığını, onun mutlaklığını ve kesinliğini kabul etmektedir. Ancak ölümün ve ölü kişinin anlamı hakkında kesin bir bilgiye sahip değildir. Ölüm mevcuttur ancak bizden uzaktır. Kişi ondan uzak olduğu sürece ölümden kurtulabilir.

Üçüncü Basamak: Beden Faaliyetlerinin Durması: Çocuklar ancak 9 ve ileriki yaşlarda ölümü, vücut fonksiyonlarının sona ermesi olarak anlarlar. Çocuk, ölümün bizim içimizde yer alan bir süreç olduğunu anladığında, onun evrenselliğini de anlamış olur. Ancak bu noktadan sonra çocuklar ölümün kaçınılmaz bir olgu olduğunu kavrayabilirler (Köylü 2004a: 99-100).

Çocuklukta ölümün nasıl algılandığına dair yapılan araştırmaların bir kısmı çocukların ölüm kavramını oluşturan çeşitli bileşenleri nasıl anladıklarını incelemeye yönelmiştir. Speece ve Brent'in çalışmasında (1984) "Geri döndürülemezlik" alt kavramı canlı bir şey öldüğünde, bu şeyin fiziksel bedeninin bir daha canlandırılmayacağını anlaşılmaya tekabül eder. Çocuklar ölümlerin kendiliklerinden tekrar canlanabileceğine (Nagy, 1948); tıbbi bir müdahale sonucu (Rochlin, 1967; Steiner, 1965; Lonetto, 1980), yemek yedikten sonra (Koocher, 1973); veya sihirle (Schilder ve Wechsler, 1934) canlanabileceklerine inanmaktadır. Çocuklar ölümü sonradan uyanılabilen bir uyku, geri dönülebilen bir yolculuk veya iyileştirilmesi mümkün olan bir hastalık gibi anlamaktadırlar. Speece ve Brent (1984), çocuklardaki bu algılamının yetişkinlerin çocuklara

ölümü anlatırken kullandıkları tanımlarla ilişkisi olabileceğini ileri sürmektedir (Koytak 2008: 4)

Ölüm kaygısı ile ilgili olarak Spilka, vd. (1985) tarafından yapılan otuz altı çalışmayı kapsayan meta analizde yirmi dört çalışmada dindar bireylerde ölüm kaygısının daha düşük düzeyde olduğu saptanmıştır. Dindarlık çeşitleri ile ölüm kaygısı arasındaki ilişkiye bakıldığında, içsel dindarlık düzeyi yüksek olanlarda ölüm kaygısının daha düşük düzeyde olduğu, sorgulama ve dışsal dindarlık düzeyi yüksek olanlarda ise ölüm kaygısının daha yüksek düzeyde olduğu görülmüştür (Wulff, 1997). Gartner, vd. (1991) dindarlık düzeyi ile ölüm kaygısı arasında altı çalışmada negatif ilişki, üç çalışmada pozitif ilişki bulunduğunu belirtmişlerdir. Beş çalışmada bu iki değişken arasında anlamlı ilişki saptamamışlardır. İki çalışmada ise ölüme ilişkin tutumlar ile dini adanmışlık arasında eğrisel ilişki elde edilmiştir. Buna göre dini adanmışlığı orta düzeyde olan bireyler daha yüksek düzeyde ölüm kaygısı göstermişlerdir (Cirinlioğlu 2010: 139-140).

Çocukların ölüm anlayışlarına ilişkin kapsamlı araştırma yapan kişilerden birisi de Vianello'dur. Vianello'ya göre çocukların ölüm anlayışı, yaş ve gelişim basamaklarına göre büyük farklılıklar göstermektedir. Ancak gelişimsel basamaklar her zaman kronolojik bir sırayı izlemez bununla beraber Vianello'ya göre şu sıralama genellikle kabul edilen bir sıralamadır.

2-5 Yaş Arası Çocuklar: Bu basamaktaki çocuklar için ölüm ile hayat arasındaki ayrım çok açık değildir. Ölüm bir çeşit daha uzun ve derin bir uykudur. Bu yaştaki çocuklar sık sık ölen kişinin ne zaman geri döneceğini sorarlar. Tüm insanların bir gün öleceği fikrini henüz kavramamışlardır.

5-9 Yaş Arası Çocuklar: Bu dönemde ölümün sonluluğu daha iyi anlaşılır. Bununla beraber hâlâ, ölümün kaçınılmaz bir sonuç olduğunu anlamakta zorlanırlar. Onlar insanların ancak hastalık ya da herhangi bir trafik kazası sonucu öldüklerine inanırlar. Bu dönemdeki çocuklar ne kadar güçlü ya da şanslı olurlarsa olsun, herkesin öleceği fikrini tam olarak kavrayamazlar. Onlar ölümün bir son, ancak kaçınılabilecek bir son olduğuna inanırlar.

10 ve İlerisi Yaşlar: Bu basamaktaki çocukların büyük çoğunluğu ölüm hakkında iki büyük gerçeği kavrayabilirler: “Ölüm herkese gelecektir” ve “ölüm hayatın sonudur.” Her ne kadar bu hususları tam olarak kavrayabilmek zor ise de, bu basamaktaki çocukların büyük çoğunluğu bunların gerçek olduğunu kabul eder (Köylü 2004a: 101)

BÖLÜM II

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Sosyal bilimlerde yapılan çalışmalarda ortaya konan teorik varsayımların uygulamadaki geçerliliklerinin anlaşılabilmesi için yapılacak alan araştırmaları ile desteklenmeleri gerekmektedir. Yapılan alan araştırmaları sonucunda bilimsel ve objektif sonuçların elde edilebilmesi için ise istatistiksel test ve ölçeklere ihtiyaç vardır (Karagöz, Ekici 2004: 26). Ölçme araçlarının temel işlevi, belirli sayıda ve belirli tekniklere dayalı olarak seçilmiş test maddelerine (uyarıcılara) verdikleri cevaplara (gösterdikleri tepkilere) göre, bireyin ölçülen özeliği bakımından psikolojik boyut üzerindeki konumunu belirlemektir (Tezbaşaran 2008: 4).

Çocuğun içinde bulunduğu kapalı dünya gerçeği, her zaman araştırmacıların ilgisini çekmiştir. Çocuğu anlamak için soru-cevap yöntemi belli bir noktaya kadar yararlı olabilmektedir; ancak yeterli olmamaktadır. Çocuğun kelime kapasitesi ve soyut düşünme becerisinin sınırlılığı anlamayı olumsuz etkilemektedir. Bundan dolayı, araştırmacılar, çocuğun ölüm hakkındaki bilgisini, çeşitli varsayımlardan hareket ederek açıklamaya çalışmışlardır fakat varsayımlar da çocuğu anlamada yetersiz kalmaktadır; çünkü varsayımlar, kişinin anlayışına, inancına, hayata ve ölüme bakışına göre değişmektedir. Varsayımlar üzerindeki bu spekülasyonlar, çocuğu anlamanın en iyi yollarından birinin anket ve test tekniği olduğunu ortaya çıkarmaktadır.

Sosyal bilimlerle ilgili yapılan herhangi bir çalışmanın teorik altyapısı ne kadar iyi olursa olsun ve üzerinde ne kadar emek harcanır ise harcansın, çalışmanın uygulaması için kullanılan istatistiksel testler ve ölçekler bilimsel açıdan araştırmaya uygun değilse, yapılan araştırmalardan beklenen sonuçlara ulaşamayacaktır (Karagöz, Ekici 2004: 26). Bu çalışmanın teorik kısmıyla ilgili olarak öncelikle literatür taramasına başvurulmuş ve bu alanda yazılmış doğrudan ve dolaylı tüm dokümanlar incelenmiştir. Araştırmanın uygulama bölümü için konuyla ilgili daha önce yapılmış araştırmalar incelenerek uygulanması düşünülen anket, mülakat gibi veri toplama teknikleri hakkında doküman toplanmıştır.

Ancak ülkemizde çocukların ölüm hakkındaki duygu, düşünce ve davranışlarına yönelik araştırmaların yok denecek kadar az olması ve çocukların bilişsel ve dini gelişiminde ölüm olgusunu ölçebilecek bir ölçeğin bulunmaması bu konuda büyük bir ihtiyacı doğurmuştur. Bu nedenle çalışmamızın temeli öncelikle araştırma konusunu bilişsel ve davranışsal boyutuyla ölçebilecek bir ölçeğin geliştirilmesine daha sonra bu ölçeğin uygulanmasıyla elde edilen verilerin bilimsel olarak tartışılmasına ve değerlendirilmesine dayandırılmıştır.

1. Araştırmanın Evreni

Araştırmanın evreni genel anlamda Türkiye'deki tüm ilköğretim okulu öğrencilerini özel anlamda Sivas ili sınırları içindeki ilköğretim okullarında öğrenim gören öğrencileri kapsamaktadır.

2. Araştırmanın Örneklemi

Araştırmanın örneklem grubu Sivas il merkezinde bulunan üst, orta ve alt olmak üzere üç farklı sosyo(ekonomik)- kültürel çevreyi temsil ettiği düşünülen ilköğretim okullarının (Sultan Murat İlköğretim Okulu, Ziya Gökalp İlköğretim Okulu, Gazipaşa İlköğretim Okulu) 1.sınıflar dışındaki tüm sınıflarından tesadüfi olarak seçilmiş olan 572 öğrenciden oluşmaktadır. İlköğretimin birinci ve ikinci kademelerinde öğrenim görmekte olan katılımcıların yaş aralığı 8-13 olup yaş ortalaması 10.09'dur. Katılımcıların 270'i kız, 302'si erkektir.

3. Araştırmada Kullanılan Veri Toplama Araçları

Bu çalışmanın alan araştırması bölümünün verileri, örneklemi oluşturan çocukların doğrudan kendilerinden toplanmıştır. Araştırmanın hipotezlerini sınamak amacı ile araştırmacı tarafından hazırlanmış olan *Otobiyografik Anket*, *Çocuklarda Ölüm Kavramı Ölçeği*, *Çocuklarda Ölüm Kaygısı Ölçeği* ve *Tanrı Algısı Ölçeği* (Güler, 2007) kullanılmıştır.

3.1. Otobiyografik Anket

Araştırmacı tarafından hazırlanan bu anketin amacı bireylerin çeşitli sosyo-ekonomik ve sosyo-demografik bilgilerini elde etmektir. Ankette bulunan sorular araştırmanın bağımsız değişkenlerini oluşturmaktadır. Katılımcıların kendileri tarafından doldurulan bu formda şu bilgiler sorgulanmaktadır: Katılımcı çocuğun cinsiyeti, yaşı, anne ve babasının öğrenim durumları, anne ve babasının mesleği, ailesinin aylık geri durumu.

Ayrıca katılımcı çocuğun hayatı boyunca anne, baba, kardeş, hala, teyze, amca, dayı, dede, büyükanne gibi bir aile ferdi veya yakın arkadaş gibi anlamlı birini ölüm nedeniyle kaybedip kaybetmediği, kaybettiye bu kişi ya da kişilerin kimler olduğu, evcil bir hayvanın veya başka bir hayvanın ölümüne şahit olup olmadığı, anne veya babasından uzun süre ayrı kalıp kalmadığı, kaldıysa ne kadar süre ayrı kaldığı, sürekli tedavi gördüğü kronik bir hastalığı veya bedensel bir özürlü bulunup bulunmadığı varsa ne olduğu sorulmuştur.

3.2. Çocuklarda Ölüm Kavramı Ölçeği

Bireylerin ölüm kavramını anlamadaki bilişsel durumlarını belirlemek üzere araştırmacı tarafından hazırlanmış olan ölçek, 24 tutum ifadesinden oluşmaktadır. 3'lü likert tipi olarak hazırlanmış olan ölçekte bireyler her bir ifadeye katılıp katılmama durumlarını belirten “Evet”, “Kararsızım”, “Hayır” şeklindeki seçeneklerden birini işaretleyerek cevap vermektedir.

Çocuklarda Ölüm Kavramı Ölçeğinin hazırlanış sürecinde öncelikle geniş çaplı bir literatür taraması yapılmış, ölüm olgusunun düşünsel, duygusal ve eyleme yönelik öğeleri ile ölçülmek istenen boyutları tespit edilmiştir. Daha sonra 140 kişilik heterojen bir örneklem grubundan ölüm hakkındaki duygu düşünce ve davranışlarından söz eden bir kompozisyon yazmaları istenmiştir. Kompozisyonlar sistematik bir biçimde analiz edilerek denemelik tutum ifadeleri

oluşturulmuştur (Tavşancıl 2006: 142). İfadeler yapılan araştırmalar doğrultusunda ölüm kavramının doğru bir şekilde algılanmasını sağlayan dört alt kavramla ilgilidir. Bunlar, ölümün işlevsizliği/sonluluğu, ölümün geri döndürülemezliği, ölümün nedenselliği ve ölümün evrenselliği kavramlarıdır. Ölçekteki ifadelerin ilgili alt kavramları karşılayıp karşılamadığını değerlendirmek için konusunda uzman olan akademisyenlerin görüşleri alınmış ve tüm yorumlar göz önüne alınarak ölçeğin yüzeysel (görünüş) geçerliği gerçekleştirilmiştir (Tavşancıl 2006: 37-38).

Tutum objesini ölçeceği düşünülen 41 maddelik bir deneme ölçeğine ölçeğin amacını, elde edilen sonuçların nerede kullanılacağını ve nasıl cevaplanacağını açıklayan bir yönerge eklenerek yaşları 10 ile 13 arasında değişen 90 kişilik (44 kız, 46 erkek) örneklem grubuyla deneme uygulaması yapılmıştır.

Deneme uygulamasından elde edilen veriler araştırmacı tarafından SPSS 15.0 for Windows istatistik programına yüklenerek çeşitli analiz işlemleri uygulanmıştır. Güvenirlik analizinde Cronbach Alfa güvenirlik katsayısı 0.82 bulunmuştur. Madde analizinde 0,400 madde puanının altındaki maddeler formdan çıkarılmıştır. Daha sonra faktör analizine tabi tutulan maddelerin dört faktör altında toplandığı görülmüştür.

Söz konusu faktörler ve ilgili ifadeler şunlardır:

1. *İşlevsizlik/Sonluluk (Nonfunctionality)*: 1. Ölmüş biri rüya görebilir, 2. Ölüler bizim konuştuklarımızı duymaz, 3. Ölüm geçici bir ayrılıktır, 4. Ölüler acıkmaz, susamaz. 5. Ölüm uzun bir uyku gibidir.

2. *Geri Döndürülemezlik (Irreversibility)*: 1. Ölen kimseleri bir daha hiç göremeyiz, 2. Ölüm bir daha kavuşmamak üzere ayrılmaktır, 3. Ölüm gözlerini kapatıp bir daha açmamaktır, 4. Ölüm uzun bir yolculuğa çıkmak gibidir, 5. Ölmüş biri tekrar canlanabilir.

3. *Nedensellik (Causality)*: 1. Her canlı bir gün mutlaka ölecektir, 2. Hastalanmazsak ölmeyiz, 3. İnsan hiçbir sebep yokken ölebilir, 4. Allah dilediği

kişinin canını alır, 5. Ölüm Allah'a kavuşmaktır, 6. Ölüm başka bir hayatın başlangıcıdır.

4. *Evrensellik (Universibility)*: 1. Bir gün ben de öleceğim, 2. Sadece yaşlılar ölür, 3. Aklımızı kullanırsak ölüme çare bulabiliriz, 4. Şanslı biriysek ölümden kurtulabiliriz, 5. Uslu bir çocuk olursam ölmem, 6. Ölüm bir hastalık gibidir, çaresi bulunabilir, 7. Cansız varlıklar da ölebilir, 8. Büyü ve sihirle ölümden kurtulabiliriz. İlgili faktörleri temsil etmediği düşünülen maddeler formdan çıkarılmış ve kalan 24 madde ile *Çocuklarda Ölüm Kavramı Ölçeği* uygulamaya hazır hale getirilmiştir.

İşlem: Ölçek beş haftalık süre içinde örneklem grubunda yer alan her sınıfta toplu olarak uygulanmış ve elde edilen sonuçlar araştırmacı tarafından SPSS 15.0 for Windows istatistik paket programına aktararak güvenilirlik ve faktör analizleri yapılmıştır.

Bulgular: Güvenilirlik analizinde ilk olarak madde toplam puan korelasyonlarına bakılmış, korelasyonu 0,300'ün altında bulunan maddeler ölçekten çıkarılmıştır. Buna göre 4, 11, 12 ve 19. maddeler ölçekten çıkarılmıştır. 20 maddelik ölçeğin Cronbach Alfa güvenirlik katsayısı 0.66 bulunmuştur¹. Ölçek maddelerinin madde toplam puanları Tablo 1'de gösterilmiştir.

Tablo 1: Çocuklarda Ölüm Kavramı Ölçeği Madde Toplam Puanları

Ölçek Maddeleri	Madde Yüğü
1. Ölmüş biri rüya görebilir.	,399
2. Ölen kimseleri bir daha hiç göremeyiz.	,516
3. Her canlı bir gün mutlaka ölecektir.	,564
5. Bir gün ben de öleceğim.	,390
6. Ölüm bir daha kavuşmamak üzere ayrılmaktır.	,562
7. Hastalanmazsak ölmeyiz.	,485
8. Sadece yaşlılar ölür.	,599
9. Aklımızı kullanırsak ölüme çare bulabiliriz.	,578

¹ $0.60 \leq \alpha \leq 0.80$ ise ölçek oldukça güvenilir bir ölçektir (bkz. Kalaycı 2006: 405).

10. Ölüm geçici bir ayrılıktır.	,596
13. Şanslı biriysek ölümden kurtulabiliriz.	,458
14. Ölümler acıkmaz, susamaz.	,375
15. Ölüm uzun bir yolculuğa çıkmak gibidir.	,548
16. Allah dilediği kişinin canını alır.	,315
17. Uslu bir çocuk olursam ölmem.	,437
18. Ölüm uzun bir uyku gibidir.	,547
20. Ölüm Allah'a kavuşmaktır.	,390
21. Ölüm bir hastalık gibidir, çaresi bulunabilir.	,543
22. Büyü ve sihirle ölümden kurtulabiliriz.	,355
23. Ölüm başka bir hayatın başlangıcıdır.	,349
24. Cansız varlıklar da ölebilir.	,366

Faktör Yapısı: Çocuklarda Ölüm Kavramı Ölçeğinin faktör yapısını incelemek üzere deneklerden elde edilen sonuçlara Temel Bileşenler Analizi uygulanmıştır. İstatistiksel işlemlerde $p < .05$ anlamlılık düzeyi aranmıştır. Ölçeğin faktör analizinde özdeğeri 1'i aşan 5 faktör bulunmuştur. Elde edilen faktörler toplam varyansın %46,3'ünü açıklamaktadır. Ölçek maddelerinin faktör analizindeki ağırlıkları ve ölçeğin faktör yapısı Tablo 2'de görülmektedir.

Tablo 2: Çocuklarda Ölüm Kavramı Ölçeği Faktör Analizi Sonuçları

Ölçek Maddeleri	Faktörler				
	1	2	3	4	5
9. Aklımızı kullanırsak ölüme çare bulabiliriz.	,756				
21. Ölüm bir hastalık gibidir, çaresi bulunabilir.	,734				
13. Şanslı biriysek ölümden kurtulabiliriz	,599				
17. Uslu bir çocuk olursam ölmem.	,546	,349			
8. Sadece yaşlılar ölür.		,756			
3. Her canlı bir gün mutlaka ölecektir.		,726			
7. Hastalanmazsak ölmeyiz.	,322	,576			
5. Bir gün ben de öleceğim.		,514			
10. Ölüm geçici bir ayrılıktır.			,735		
6. Ölüm bir daha kavuşmamak üzere ayrılıktır.			,721		
2. Ölen kimseleri bir daha hiç göremeyiz.			,707		
15. Ölüm uzun bir yolculuğa çıkmak gibidir.				,733	
18. Ölüm uzun bir uyku gibidir.				,671	

16. Allah dilediği kişinin canını alır.				,479	
20. Ölüm Allah'a kavuşmaktır.				,436	
23. Ölüm başka bir hayatın başlangıcıdır.				,373	
1. Ölmüş biri rüya görebilir.					,617
24. Cansız varlıklar da ölebilir.					,508
14. Ölüler acıkmaz, susamaz.				,383	,435
22. Büyü ve sihirle ölümden kurtulabiliriz.		,337			,409

1. faktörün “Kaçınılmazlık” (Özdeğer = 2,212, Var². % =11,061) 2. faktörün “Evrensellik” (Özdeğer = 2,155, Var. % =10,774), 3. faktörün “Ölümsüzlük” (Özdeğer = 1,852, Var. % = 9,261), 4. faktörün “Ölüm ötesi” (Özdeğer = 1,749 Var. % = 8,747), 5. faktörün “Fonksiyonsuzluk” (Özdeğer = 1,303, Var. % = 6,513) alt kavramlarını ölçtüğüne karar verilmiştir.

Puanlama: Ölçek maddeleri ölüm kavramının tam olarak edinilmesini belirleyecek şekilde puanlanmıştır. Buna göre 3, 5, 10, 14, 15, 16, 18, 20 ve 23. maddeler ters, diğerleri düz puanlanmıştır. Ölçekten alınan yüksek puanlar ölüm kavramının edinilme düzeyinin yüksekliğini; düşük puanlar ölüm kavramının edinilme düzeyinin düşüklüğünü göstermektedir. Ölçekten alınacak en yüksek puan 60; en düşük puan ise 20’dir.

3.3. Çocuklarda Ölüm Kaygısı Ölçeği

Araştırmada katılımcı çocukların ölüm karşısındaki kaygı düzeylerini ölçmek için araştırmacı tarafından ölüm kaygısının pozitif ve negatif uzamını belirlemek amacıyla hazırlanmış 18 maddelik bir soru formu kullanılmıştır. Üçlü likert tipinde hazırlanan formda katılımcılar verilen ifadelerle katılıp katılmama durumlarını “evet”, “kararsızım”, “hayır” seçeneklerinden birini işaretleyerek belirtmektedirler.

Çocuklarda Ölüm Kaygısı Ölçeğinin hazırlanış sürecinde öncelikle bir literatür taraması yapılmış, ölüm kaygısının düşünsel, duygusal ve eyleme yönelik öğeleri

² Var.= Döndürme sonrası açıklanan varyans yüzdesi

ile ölçülmek istenen boyutları tespit edilmiştir. Daha sonra 140 kişilik heterojen bir örneklem grubundan ölüm hakkındaki duygu düşünce ve davranışlarından söz eden bir kompozisyon yazmaları istenmiştir. Kompozisyonlar içerik analizine tabi tutularak ölüm kaygısıyla ilgili olduğu düşünülen olumlu ve olumsuz denemelik tutum ifadeleri oluşturulmuştur (Tavşancıl 2006: 142).

Tutum objesini ölçeceği düşünülen 21 maddelik bir deneme ölçeğine ölçeğin amacını, elde edilen sonuçların nerede kullanılacağını ve nasıl cevaplanacağını açıklayan bir yönerge eklenerek yaşları 10 ile 13 arasında değişen 90 kişilik (44 kız, 46 erkek) örneklem grubuyla deneme uygulaması yapılmıştır.

Deneme uygulamasından elde edilen veriler araştırmacı tarafından SPSS 15.0 for Windows istatistik programına yüklenerek çeşitli analiz işlemleri uygulanmıştır. Güvenirlilik analizinde Cronbach Alfa güvenirlilik katsayısı 0.92 bulunmuştur. Madde analizinde 0,400 madde puanının altındaki maddeler formdan çıkarılmış ve kalan 18 madde ile *Çocuklarda Ölüm Kaygısı Ölçeği* uygulamaya hazır hale getirilmiştir.

İşlem: *Çocuklarda Ölüm Kaygısı Ölçeği*, *Çocuklarda Ölüm Kavramı Ölçeği* ve *Tanrı Algısı Ölçeği* ile birlikte beş haftalık süre içinde örneklem grubunda yer alan her sınıfta toplu olarak uygulanmış ve elde edilen sonuçlar araştırmacı tarafından SPSS 15.0 for Windows istatistik paket programına aktararak güvenilirlik ve faktör analizleri yapılmıştır.

Bulgular: Güvenirlilik analizinde ilk olarak madde toplam puan korelasyonlarına bakılmış, korelasyonu 0,300'ün altında bulunan maddeler ölçekten çıkarılmıştır. Buna göre 1 ve 12. maddeler değerlendirmeye alınmamıştır. 16 maddelik ölçeğin Cronbach Alfa güvenirlilik katsayısı 0.71 bulunmuştur. Ölçek maddelerinin madde toplam puanları Tablo 1'de gösterilmiştir.

Tablo 3: Çocuklarda Ölüm Kaygısı Ölçeği Madde Toplam Puanları

Ölçek Maddeleri	Madde Yüğü
2. İzlediğim bazı filmler ölüm korkumu artırır.	,545
3. Ölümü düşünmek beni endişelendirir.	,529
4. İçinde ölüm görüntüleri geçen bilgisayar oyunları oynarım.	,623
5. Kaza geçirip ölmekten korkmam.	,345
6. Yalnız kalmak bana ölümü hatırlatır.	,367
7. Televizyonda ölümle ilgili görüntüleri izlemekten rahatsız olmam.	,546
8. Ahirette olacıklardan kaygılanırım.	,466
9. Ölümü düşününce çaresizlik hissedirim.	,498
10. Ailem ve öğretmenlerimden ölümle ilgili sorularımın cevaplarını tam olarak alabiliyorum.	,484
11. Uykuda ölmekten korkmam.	,377
13. Ailem ve öğretmenlerimle ölümle ilgili konuları konuşmam.	,534
14. Ölünce vücuduma ne olacağını düşünürüm.	,467
15. Okuduğum kitaplarda geçen ölümle ilgili konular ölüm korkumu artırır.	,621
16. Acı çekerek ölmekten korkarım.	,423
17. Öldükten sonra iyilerin cennete gideceğı düşüncesi beni rahatlatır.	,327
18. Kendi ölümüm hakkında düşünmem.	,350

Faktör Yapısı: Çocuklarda Ölüm Kaygısı Ölçeğinin faktör yapısını incelemek üzere deneklerden elde edilen sonuçlara Temel Bileşenler Analizi uygulanmıştır. İstatistiksel işlemlerde $p < .05$ anlamlılık düzeyi kabul edilmiştir. Ölçeğın faktör analizinde özdeğeri 1'i aşan 4 faktör bulunmuştur. Elde edilen faktörler toplam varyansın %52,8'ini açıklamaktadır. Ölçek maddelerinin faktör analizindeki ağırlıkları ve ölçeğın faktör yapısı Tablo 4'de görölmektedir.

Tablo 4: Çocuklarda Ölüm Kaygısı Ölçeği Faktör Analizi Sonuçları

Ölçek Maddeleri	Faktörler			
	1	2	3	4
2. İzlediğim bazı filmler ölüm korkumu artırır.	,715			
15.Okuduğum kitaplarda geçen ölümle ilgili konular ölüm korkumu artırır.	,702	,354		
3. Ölümü düşünmek beni endişelendirir.	,617			
6. Yalnız kalmak bana ölümü hatırlatır.	,596			
9. Ölümü düşününce çaresizlik hissederim.	,556		,432	
4. İçinde ölüm görüntüleri geçen bilgisayar oyunları oynarım.		,777		
7. Televizyonda ölümle ilgili görüntüleri izlemekten rahatsız olmam		,699		
11. Uykuda ölmekten korkmam		,513		
5. Kaza geçirip ölmekten korkmam.		,444	,350	
8. Ahirette olacaklardan kaygılanırım.			,651	
16. Acı çekerek ölmekten korkarım.			,539	
10. Ailem ve öğretmenlerimden ölümle ilgili sorularımın cevaplarını tam olarak alabiliyorum.			,531	-,416
13. Ailem ve öğretmenlerimle ölümle ilgili konuları konuşamam.				-,673
18. Kendi ölümüm hakkında düşünmem.	,387			,573
14. Ölüncü vücuduma ne olacağını düşünürüm.				,551
17. Öldükten sonra iyilerin cennete gideceği düşüncesi beni rahatlatır.				,318

1. faktörün “Ölümü hatırlatıcı etkenler” (Özdeğer = 2,484, Var³. % =15,524) 2. Faktörün “Ölüm düşüncesinden uzaklık” (Özdeğer = 1,869, Var. % =11,682), 3. faktörün “Ölüm anı ve ölüm sonrasına ilişkin kaygı” (Özdeğer = 1,580, Var. % = 9,873), 4. faktörün “ Ölüm düşüncesi” (Özdeğer = 1,469, Var. % = 9,184) boyutlarını ölçtüğüne karar verilmiştir.

Puanlama: Ölçek maddeleri ölüm kaygısının pozitif ve negatif uzamını belirleyecek şekilde puanlanmıştır. Buna göre 2, 3, 6, 8, 9, 13, 14, 15, 16 ve 17.

³ Var.= Döndürme sonrası açıklanan varyans yüzdesi

maddeler ters, diğerleri düz puanlanmıştır. Ölçekten alınan yüksek puanlar ölüm kaygısının pozitif uzamını; düşük puanlar ölüm kaygısının negatif uzamını göstermektedir. Ölçekten alınacak en yüksek puan 54; en düşük puan 18'dir.

3.4. Tanrı Algısı Ölçeği

Bireylerin Tanrı'ya yönelik atıflarını belirlemek üzere Ö. Güler (2007) tarafından hazırlanan Tanrı Algısı Ölçeği bireylerin Tanrı hakkındaki duygu, düşünce ve davranışları ile ilgili beşli likert tipi olarak hazırlanmış 22 ifadeden oluşmaktadır. Ölçeğin geçerlilik ve güvenilirlik çalışmaları Ö. Güler (2007) tarafından yapılmıştır. Ölçek maddelerinin hazırlanmasında Tanrı algısı olumlu ve olumsuz olarak ikiye ayrılmış, bu boyutları belirlemede iki tip yönelim belirlenmiştir. Korku yönelimli tanrı algısında “Cezalandıran, Affetmeyen, Uzak, Korkutucu Tanrı ile ilgili ifadeler; sevgi yönelimli Tanrı algısında ise “Affeden, Şefkatli, Çok Seven, Güvenilir Tanrı” ile ilgili ifadeler ölçek maddelerini meydana getirmektedir (Güler 2007 a: 127).

Öncelikle ölçeğin çocuklar üzerinde uygulanabilirliği hakkında uzman görüşü ve yazarından uygulama izni alınmıştır. Söz konusu ölçek araştırmamızda “evet”, “bazen”, “hayır” şeklinde üçlü likert tipine dönüştürülerek kullanılmış 90 kişi üzerinde yürütülen deneme uygulamasında Cronbach Alfa güvenirlik katsayısı 0.88 bulunmuştur. 572 kişilik örneklem grubuyla yapılan esas uygulamada ölçeğin güvenirlik katsayısı 0,78 bulunmuştur. Ölçek maddelerinin puanlanmasında sevgi ifadeleri düz puanlanırken, korku ifadeleri ters puanlanmıştır. Buna göre 1, 4, 5, 6, 9, 11, 12, 13, 17, 19, 20 ve 22 numaralı ifadeler düz diğerleri ters puanlanmıştır (Güler 2007 a: 131). Formdan alınan yüksek puanlar bireyin “sevgi yönelimli” (olumlu) bir Tanrı algısına; düşük puanlar ise “korku yönelimli” (olumsuz) bir Tanrı algısına sahip olduğunu göstermektedir (Güler 2007 b: 118). Formdan alınacak en yüksek puan 66, en düşük puan 22'dir.

4. Uygulama

Uygulama için öncelikle O.M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Başkanlığına, Sivas Valiliği ve İl Milli Eğitim Müdürlüğünün ilgili bölümlerine müracaat edilerek gerekli izinler alınmıştır. Uygulama izni okul müdürlüklerine İl Milli Eğitim Müdürlüğü tarafından bildirilmiştir. Ayrıca araştırmacı tarafından elden de ulaştırılmıştır.

Araştırmada kullanılan ölçme araçları Mayıs 2011'de Sivas il merkezinde üç ilköğretim okulunun 2, 3, 4, 5, 6, 7 ve 8. sınıflarında okumakta olan 595 öğrenciye uygulanmıştır. 1. Sınıflar henüz okuma yazma bilmedikleri ve yazılı olarak uygulanan testleri sağlıklı cevaplamaları mümkün olmadığı için uygulamanın dışında tutulmuştur. Uygulama ders saatleri içerisinde ders öğretmeni ve araştırmacının gözetiminde yapılmıştır. Verilerin sağlıklı bir şekilde elde edilmesi için ders öğretmenleri önceden bilgilendirilmiş, öğrencilerin soru formlarını doldurmalarında hata payını en aza indirmek için gerekli açıklamalar yapılmış uygulama sonunda öğrencilerin araştırma konusu hakkında merak ettiği sorular cevaplandırılmıştır. Formların değerlendirilme aşamasında 23'ünün değerlendirmeye alınmayacak şekilde eksik olduğu görülmüş toplam 572 formun değerlendirilmeye uygun olduğu anlaşılmıştır.

5. Verilerin Çözümlemesi

Bilgi toplama araçlarından elde edilen veriler tasnif edildikten sonra araştırmacı tarafından SPSS 15.0 for Windows istatistik programının veri bölümüne yüklenmiş ve değişkenler tanımlandıktan sonra analiz işlemlerine tabi tutulmuştur. Öncelikle araştırmada kullanılan *Çocuklarda Ölüm Kavramı Ölçeği*, *Çocuklarda Ölüm Kaygısı Ölçeği* ve *Tanrı Algısı Ölçeği*'nden elde edilen verilerin güvenilirlik ve faktör analizleri yapılmıştır. Daha sonra çocuklarda ölüm olgusunu etkilediği düşünülen bağımsız değişkenlerle karşılaştırma tabloları

alınmıştır. Tabloların yorumlanmasında önce frekans dağılımlarına bakılmış daha sonra gruplar arasında anlamlı bir fark olup olmadığı incelenmiştir.

Verilerin analizinde iki örneklem grubu arasında ortalamalar açısından fark olup olmadığı araştırmak için Bağımsız İki Örnek T-Testi, grupların ikiden fazla olduğu durumlarda Ki- Kare Testi ve Tek Yönlü ANOVA Testi kullanılmıştır. İkiden fazla grup olduğunda farklılaşmanın hangi gruplar arasında olduğuna bakmak için Tukey HSD Testine başvurulmuştur. Değişkenler arasındaki farkın önem kontrolü için anlamlılık düzeyi en az $p=0,05$ olarak alınmıştır. (Kalaycı 2006)

BÖLÜM III

TEORİK ÇERÇEVE

1. Araştırmanın Temel Kavramları

1.1. Gelişim Kavramı

Gelişim, hayatın başlangıcından ölüme dek süregelen nitelik ve nicelikle ilgili değişikliklerdir. Söz konusu değişiklikler fizyolojik ve psikolojik boyuttaki süreçlerin tümünü kapsamaktadır (B. Aydın 2005: 25). Bilimsel anlamda, organizmada döllenmeden hayatın sonuna kadar meydana gelen ve belirli bir yöne doğru olan tedrici ve sürekli değişikliklerdir. Doğuştan itibaren tedrici değişikliklerle insanın ağırlığı artar, boyu uzar, beden oranları değişir, zihin fonksiyonları çeşitlenir, duygusal yaşamı zenginleşir ve bu gelişmeler insan hayatının sonuna kadar hiç kesilmeden süregider (Baymur 1972: 52). Şu halde gelişme, harekete geçirilmiş yavaş yavaş ileriye doğru açılan, çevre ile sıkı bir etkileşim halinde sosyal kuralların oluşturduğu normlara uymak üzere hazırlanan ve sürekli oluş halinde bulunan bir süreçtir (Yavuz 1994: 52).

1.1.1. Dini Gelişim

Genellikle insanların inanmaya ruhen yetenekli, yatkın ve elverişli oldukları kabul edilir. Latent (uyur) haldeki bu yatkınlık, çocuğun ruhundaki sınır tanımayan arayışla, dini inancı kabule yönelir (Karacoşkun 2006: 22). İnsanın varoluşsal özünde yer alan bu eğilim ve bağlanma nesnesine dönük eğilimlerin ve yaşanan süreçlerin getirdiği yaşantıların kurumsal bir dini inanç alanıyla bütünleşmesi sonucu, iman tecrübesi bireyin hayatında güçlü bir yer edinir. Zaman zaman sorgulama, zaman zaman şüphe evreleri geçirerek her gelişim döneminin psikososyal karakterine göre değişimler içerir (Karacoşkun 2006: 23) ve ölünceye kadar devam eder.

1.1.2. Psikolojik Gelişim

Döllenmeden ölüme kadar insanın nitelik ve nicelik boyutundaki tüm değişiklikleri gelişim psikolojisinin konularının içinde yer almaktadır. Doğum ve “ilk haykırış”tan sonra insanoğlu muhtelif değişiklikler geçirerek yürümeyi, konuşmayı öğrendiği gibi; eğitimi sürecinde de muhtelif bilişsel, sosyal ve motor beceriler geliştirir (Aydın 2005: 3).

1.1.3. Sosyal Gelişim

İnsanlar toplum içinde toplumun öngördüğü değerler, kurallarla oluşmuş olan sosyal sistemler içinde yaşarlar. Toplumun değer yargıları, insanlardan beklentileri doğrultusunda genç kuşakları yönlendirerek sürekliliğini sağlar. Sosyalleşme ve sosyal gelişim insanın neden, nasıl ve niçin sosyal davranışları öğrendiğini inceleyen bir konudur (Aydın 2005: 139).

1.1.4. Duygusal Gelişim

His (feeling) “bir şey”e karşı içte oluşan bir duygusal veya heyecansal tepkinin farkında oluşturmaz (Morgan 1980: 225). Duygulanım (teessüriyet)⁴ (affection), iç ve dış uyarımların, zihinsel işlevlerden ayrı olarak kişide yarattığı değişme, etki ve tepkilerin bütünüdür. Bir başka deyişle, uyarımların hoş gitmesi ya da gitmemesi sonucu, insanda haz (pleasure) ya da elem (pain) doğrultusunda uyanan izlenimlerdir. Günlük yaşamda sevgi, sevinç, neşe, umut, hayret, kaygı, sıkıntı, tedirginlik, üzüntü, korku, nefret, kin, öfke, kızgınlık, isteksizlik, bezginlik, durgunluk gibi sözcüklerle dile getirilen durumlar, zihinsel işlevlerin dışında, duygulanım alanını oluşturur (Köknel: 56).

Duygularla ilişkili bilişsel, kültürel ve biyolojik kavramlar içinde psikologların en çok ilgisini çeken kavram bilişsel süreçlerdir. Uyarılara atfedilen anlamlar bilişsel süreçlerle yakından ilişkili olduğu için değişen bilişsel yapılar çocuktaki

⁴ Teessüriyet sözcüğünün “üzüntü duyma” anlamı yanında tesir etmek, duyguları uyandırmak anlamı da bu kullanım kapsamına girer.

duygusal gelişimi belirler. Bu nedenle küçük yaşlarda çok yalın ve ayrıştırılmamış olan duygular, yaş ilerledikçe nitelik ve nicelik boyutunda çeşitlilik arz etmeye başlar ve erişkin, olgun bir insanın duygu donanımına ulaşır (Aydın 2005: 108-109).

W. James duygunun, dinin ilk ve derin kaynağı olmasından dolayı dini yaşayışın duygu cephesi üzerinde hassasiyetle durmuştur (Fersahoğlu 1998: 47). Psikolojide dini duygu bir realite olarak kabul edilmektedir. Çünkü insandaki dini faaliyetlerin psikolojik belirtisine bakıldığında, bu faaliyetlerin duygusal bir karakteri olduğu açıkça görülmektedir (Uysal 1996: 22).

1.2. Ölüm Kavramı

Kelime olarak bir şeyden kuvvetin gitmesi, hayatın zıddı, aşmak, çözmek, bitmek, tükenmek, hissiz kalmak, deruni uyku, hayvani kuvvetlerin zevali manasına gelen ölüm ile ilgili olarak değişik bakış açılarına göre çeşitli değerlendirmeler yapılmıştır (Karaca 2000: 85). İngilizce’de *death*, Fransızca’da *mort*, Almanca’da *tot*, ve Arapça’da *mevt* kelimeleriyle ifade edilen ölüm terimi, sona erme, tükenme, yok olma, ortadan kalkma gibi anlamlara gelmektedir (Yıldız 2006: 2). Ölüm, insan ve canlıların hayat müddetlerinin sona ermesi, başka bir ifade ile ruhun cesetten ayrılmasıdır. Ruh cesetten ayrıldıktan sonra ölüm olayı meydana gelir. Ölümle birlikte bedendeki organların fonksiyonu son bulur. Dokulara hayat ve canlılık veren ruh ayrıldığı için vücut bir et yığını haline gelir ve canlılık yok olur (Toprak 1997: 127).

Maddi yönden, canlı organizmaların yeni molekül üreterek kendilerini yenileme kabiliyetlerinin ortadan kalkması veya hayati merkezlerden birinin (kalp, beyin gibi), birkaçının veya hepsinin tahrip olması sonucu hayatiyetinin sona ermesidir. Manevi ve dini açıdan ise ölüm, ruhun bedenden ayrılması olarak kabul edilmektedir (Karaca 2000: 86).

Ölüm, canlı hayatının tamamen sona ermesidir. Önce somatik ölüm, sonra hücrel ölüm meydana gelir. Somatik ölüm, yalancı ölümle karışabilir. Bir de her ölümden önce agoni (can çekişme) dönemi vardır. Agoni dönemini ölüm izler. Ölümü inceleyen bilime *Tanatoloji*⁵ denir. Somatik veya klinik ölüm; dolaşım ve sinirsel fonksiyonların ölümüdür. Bu durum için ‘beyin ölümü’ terimi daha çok yeğlenmektedir. Suni solunum ve kalp masajı ile ya da solunum-dolaşım araçları ile sürdürülebilen bir hayat düzeyi (hücrel veya bitkisel hayat) sözkonusu olduğundan, somatik ölüm; tıbben ölüm kabul edilmez. Araçlar çıkarılınca gerçek ölüme gider (Dolgun 1991: 814). Kur’an’a göre ölüm, Allah’ın yarattığı bir olgudur (O, hanginizin daha güzel şeyler yapacağını denemek için, hayatı ve ölümü yaratandır. O, yücedir, bağışlayandır. Mülk: 67/2) ve hayatın zıddı olarak yaratılan nefsin hevasını yok etmek, canlı oma durumunun kaybolması, hayat ile vasıflanan şeyden hayatın yok oluşu gibi çeşitli şekillerde tanımlanmaktadır. Ölüm, Allah’ın canlı varlıkta yaratmış olduğu, nefsin cesedi (bedeni) kullanmayı terk etmesi anlamına gelen varlıksal bir sıfattır (Tütün 2007: 102).

1.2.1. Ölüm Kavramına İlişkin Alt Kavramlar

İnsanoğlu için doğumdan itibaren tek mutlak gerçek ölümdür. Bu gerçek, varoluşun anlamının temelinde yer almaktadır. Peki birey bu öznel durumu nasıl algılamakta, üzerinde nasıl düşünmektedir ölüm kavramını oluşturmakta kullanılan zihinsel işlemler nelerdir? Kastenbaum ve Aisenberg bu konuda başvurulan temel mantığı şöyle açıklamaktadır:

- “Ölmek”, “ölü” gibi kavramlar genellikle zihnin dışında ya da ötesinde yer alan olgulara “dayanılarak” zihinde “kurulmuş” kavramlardır.
- Kişisel düşünceler ve duygular ile evrende olan herhangi bir şey arasındaki ilişki her zaman bir kestirimden ibarettir.

⁵ **Tanatoloji**, ölümü inceleyen bilim dalıdır. Tıbbi anlamda, "ölüm olayının incelenmesi, reanimasyon uygulamasının gereksiz olduğuna karar verebilmek için ölümün güvenilir bir şekilde meydana geldiğini ispata yarayan bir yöntem ve belirtinin araştırılması"dır. Genel anlamda ise, tanatoloji, ölümün yol açtığı veya ölüme yol açan çeşitli durumların araştırılması, ölenin sevenleri tarafından yaşanan keder ve benzeri tecrübelerin incelenmesi ve daha geniş bir şekilde ölüme karşı toplumun tavırlarının incelenip, tanımlanmasını içerir. Dalllararası bir bilim olan tanatoloji, sıklıkla hemşirelik, psikiyatri ve veterinerlik bilimlerinde uzmanlaşmış kişiler tarafından üstlenilir. (<http://tr.wikipedia.org/wiki/Tanatoloji>)

- Ölümle ilgili kavramların çözümlemeye ve anlamaya elverişli özel bir varoluş biçimine sahip olduğunu biliriz. Ölüm, kontrollü görgül araştırmalara bile elverişlidir. Ölüm kavramları da “kavram”lardır. Bireydeki ölüm kavramlarının gelişimini ve yapısını inceleyebiliriz.
- Bu çözümleme düzeyi son derece geçerlidir, çünkü kesinlikle psikolojinin alanı içindedir. Kısacası ölüm, psikolojik bir kavramdır (Çileli 2008: 372-373).

Kastenbaum ve Aisenberg, ölüm kavramıyla ilgili önermeleri şöyle sırlamaktadır:

- Ölüm kavramı her zaman görecelidir. Bu görecelilik hem kronolojik yaş hem de bilişsel gelişim düzeyinde geçerlidir.
- Ölüm kavramı son derece karışıktır. Bir-iki önermeyle dile getirmek güçtür.
- Ölüm kavramları değişir. Bir insanın ölüm kavramını özel bir zaman noktasında belirlediğimizde, bu betimlemenin o kişi için sonsuza dek değişmez kalacağını bekleyemeyiz.
- Ölüm kavramlarının gelişimsel “amacı”, karanlık, belirsiz ya da hala oluşum halindedir. Ölüm anlayışlarının gelişimsel grafiğini güvenle çizmek olanaklı değildir. Bu sınırlılığın teknik nedenleri, ölüm anlayışlarının ölçülmesindeki ve ilerleme ya da ilerlememeyi betimleyebilecek uygun niceliksel birimler oluşturulmasındaki güçlüklerle bağlıdır. Daha önemli olan sorun yöntemle değil içerikle ilgilidir; en olgun ya da ideal ölüm anlayışını neyin oluşturduğunu henüz bilmiyoruz.
- Ölüm kavramları durumsal bağlamlardan etkilenir. Özel bir anda ölümü nasıl kavramlaştırdığımız konusu birçok durumsal etkenle etkilenmiştir. İçinde bulunduğumuz durum, seçici bir biçimde, bizde zihinsel olarak var olan birçok ölüm türünden birini ortaya çıkarır.
- Ölüm kavramları davranışla ilişkilidir. Bir insanın eyleminin onun ölüm anlayışıyla doğrudan ve olumlu bir biçimde ilişkili olduğu düşünülebilir (Çileli 2008: 373-375).

Noppe ve Noppe (2004), insanların hayat boyu ölümü anlamaya uğraştıklarını ve ölümün beş temel konseptle anlatıldığını belirtmektedir. Bunlar:

- Evrensellik (bütün insanlar ölür)

- Ölümün önüne geçilemez, durdurulamaz. Bir kere yaşanır ve fiziksel beden hiçbir zaman geri dönmez.
- İşlevsizlik
- Ölüm gerçektir, vardır
- Bedenin ölümünden sonra bedensel olarak değil, farklı formatlarda varolmak, cismaniyetsizlik (anılarda varolmak) (Toksoy 2005: 22).

1.2.2. Biyolojik ölüm

Biyologların bakış açısına göre, insan organizması canlı hücrelerin bir bütünüdür. Her hücre tabii olarak ölümlüdür. Fakat yeni hücreler doğmakta ve diğerlerinin yerini almaktadır. Belli bir zaman sonra hücre yenilenmesi yavaşlamakta ve sonunda tamamen durmaktadır. Buna göre biyolojik olarak ölüm, aniden oluşan bir olay değil, yavaş yavaş gerçekleşen bir süreçtir. Yalnızca can çekişme anında değil, ani ölümde de hem derece hem de parçalar açısından her zaman yavaş yavaş öldüğümüzü söyleyebiliriz (Karaca 2000: 88). Son yıllarda sınırları ve özellikleri iyi belirlenen "apoptosis"⁶ kavramı, insanoğlunun ölümün biyolojik anlamıyla, karşılaşması demektir. Bilgilerimize göre yaşlanma bir fizyolojik süreçtir. Fakat ölüm söz konusu olunca, son zamanlara kadar marazi ölüm sebepleri akla gelirdi. Apoptosis ise programlanmış hücre ölümüdür. Hücre, bir mikrop etkisiyle veya soğuk-sıcak fiziksel olaylarla değil, yazılımında varolduğu için ölüyorsa, bu apoptosis olayıdır (Hatemi 2001: 76). DNA'da programlanmış hücre ölümü beyin için de geçerlidir. Zamanı geldiğinde muhakkak ölüm gerçekleşmektedir (Tarhan 2009: 222). Gerçek ölüm, hücresel ölümdür. Oksijensizliğe karşı en hassas organ beyin olduğundan, en erken beyin hücreleri ölererek bitkisel hayata girilir. Bundan sonra bazı organlarda hücre faaliyeti devam eder. Yasal izinle organ nakilleri bu dönemde yapılabilir. Bugün reanimasyon ünitelerinde hücresel hayat uzatılabilmekte ise de bu dönem gerçek ölümle sona erer (Dolgun 1991: 814).

⁶ Apoptosis biyoloji bilminde özellikle embriyoloji ve moleküler biyoloji de çok önemli bir yeri olan programlı hücre ölümüne verilen latince karşılıktır. Apoptosis; embriyonik gelişim safhalarında çeşitli doku ve organların oluşumu sırasında o dokuyu veya organı oluşturacak hücrelerin moleküler temelleri olan bir uyarıyla yaşamsal faaliyetlerine son vermeleri olayıdır. (<http://biyoinformatik.wordpress.com/2007/03/10/apoptosis-nedir/>)

Biyolojik bakış açısına göre insan, son nefesinden sonra da ölmeye devam etmektedir. Sinir hücreleri oldukça kısa birkaç anoksi dakikası içinde ölmekte ve bunları karaciğer, böbrek ve benzer hücreler takip etmektedir. Zarar görmüş ve fonksiyonlarını yitirmiş olsalar bile bazı organlar, yavaş yavaş kafatasını, göğüs kafesini ve karnı dolduran kokuşmuş bir bulamaç haline gelmeden önce anatomik biçimlerini korurlar. Son olarak hiçbir canlı hücre kalmadığında bütünsel ölüme ulaşılır (Karaca 2000: 89).

1.2.3. Ölüm Tecrübesi

Ölüm tecrübesi, insanlık tarihinde merkezi bir öneme sahiptir. Hatta bu tecrübenin, bizim insan olma sürecimizi başlattığını da söyleyebiliriz. İnsan hafızasının geriye uzanabildiği kadar bizler insanoğlunun tartışmasız karakteristiği olarak onların bir çeşit cenaze ritüellerini icra ettiklerini görebiliyoruz (Gadamer 2004: 144). Hemen hemen her kültürde, ölüm, sembolik temsil ve özelleşmiş ritüeller için çok özel bir imkan sağlar. En sık kullanılan tema, hayatla temsil edilen düzenin, ölüm yoluyla düzensizliğe dönüşmesidir. Kozmozun yerini kaos almıştır (Sosyal Bilimler Ansiklopedisi 1990: 197). Ölüm, en az hayat kadar insanların derin ilgi, tecrübe ve düşüncelerine konu olan bir olaydır. Şüphesiz, ölümün denemesi yapılamaz. Çünkü ölüm, bilimsel anlamda her tecrübenin sonudur. O, yaşanan bir tecrübe değil, ancak dışardan müşahade edilip farkına varılan objektif bir bilgi konusudur. Bu bakımdan, ölüm hakkında ancak müşahade ve tasavvura dayalı bir yolla bilgi temin edilebilir. Yani ölümü, yalnızca insanların onu tasavvur ettikleri ve başkasının ölümü karşısında etkilendikleri tarzda, az ya da çok tanımak mümkündür (Hökelekli, 1991).

1.2.4. Ölüm Düşüncesi

Ölümün varlığının farkına varan tek varlık insandır. İnsanda ölümü algılama ile ilgili genetik bir eğilim vardır (Tarhan 2009: 207).

İnsan şuurlu bir varlık olması hasebiyle, aynı anda hem hatıralarıyla birlikte maziye yaşama, hem de gelecek olan istikbale şekil ve yön verebilme özelliğine sahiptir. Bu nedenle o, ölüm kavramını düşünür, fenomenini değerlendirir, ona karşı vaziyet alır, ona birtakım hazırlıklar yapar ve onunla ilgili birtakım inançlara sahip olur. İnsan mücerret bir şekilde kendi sonunu düşünüp onunla ilgili birtakım anlayışlar geliştirebilir, fakat yaşamış olduğu toplum ve tabiatla zihnini bu yönde uyaran şeyler vasıtasıyla ölümü hem daha sık, hem de daha derin bir şekilde düşünebilir. Zira her şeyden önce ölüm, yaşayan insanlar için bir tecrübe mevzuu değil, tasavvurlarla düşünsel bazda yaşanan bir fenomendir (Karaca 2000: 98). Başkalarının başına geldiği zaman bize normal gözüken, kendimize hiç yakıştırmadığımız bir gerçekten söz ediyoruz. Ölüm bir olay değildir, yani bu bizim yaşayacağımız bir olay değildir ve tıpkı doğumumuzu görmediğimiz gibi bu olayı da hiçbir zaman görmeyeceğiz (Dolto 2004: 11).

“Ölümün anlamı” ölüm olayının yaşanmasına bağlı değildir; ölüm olgusu karşısındaki duygulara ve yorumlara bağlıdır. Ölüm hakkındaki düşünce ve yorumlar aşağıdaki kategorilerde toplanmaktadır:

- a. *Yaşamın sürmesi ya da kesilmesi*: Bu gruptaki açıklamaların çoğu dinsel inançlarla ilgilidir. Örneğin yaşamın sonu öbür dünyaya atlama tahtasıdır şeklinde veya ölen kişinin başkalarında yaşaması biçimindedir. Kimileri de ölümü, kişiliğin sona ermesi olarak düşünmektedir.
- b. *Düşman olarak ölüm*: Ölüm yaşamı ve ilişkileri kesen, bozan, sona erdiren bir düşman olarak görülmektedir.
- c. *Birleşme ya da ayrı düşme*: Çokları ölümü daha önce ayrıldıkları birine kavuşma olarak görmekte, kimileri de sevilen birinden ayrılma gibi hissetmektedir.
- d. *Ödül ve ceza*: Çoğu kişi ölümü daha iyi bir varoluş durumuna geçme olarak görmektedir (Çileli 2008: 392).

1.2.5. Ölüm Kaygısı/Korkusu

Ölüm kaygısı 50 yılı aşkın bir zamandır geniş ölçüde araştırılmakla birlikte araştırmacılar kavramın somut bir tanımını yapmaktan kaçınmışlardır. Hoelter (1979) ölüm kaygısını “ölüme ilişkin çeşitli yönlerin tahmin edilmesi veya tasavvur edilmesi üzerine temellenen öznel endişe ve hoşnutsuzluk hislerini içeren duygusal bir tepki” olarak tanımlamıştır. Tomer ve Eliason (1996) ölüm kaygısını “benin (the self) mevcut olmadığı bir durumun düşünülmesinden ortaya çıkan olumsuz duygusal bir tepki” olarak tanımlamışlardır. Fraker ölüm kaygısını “ölümün bir son olmasını, ölümün gerçekleşmesini ve cesetler ve cesetlerin gömülmesini içeren kişisel benliğin ölümü ve diğerlerinin ölümü hakkında korkulu bir huzursuzluk duygusu” olarak tanımlamıştır. Ölüm kaygısı farklı şekillerde kavramlaştırılmış olmakla birlikte tanımlarda ortak olarak korku, kaygı ve huzursuzluk duygularından söz edilmektedir (Cirhinlioğlu 2010: 139)

Korku (fear), gerçek, beklenen ya da zihinsel olarak yaratılan bir tehlike karşısındaki duygusal yaşantıdır (Köknel: 61). Korku insan davranışlarında önemli bir güdüdür. Birey sürekli olarak korkularla iç içe bulunur. Hastalık, kaza, başarısızlık, maddi sıkıntı, deprem ve ölüm korkusu gibi (Peker 2003: 81). Bu temel insani güdüye Kur'an'da da değinilmiştir; “Muhakkak ki sizi, korku ve açlıkla, mallar, canlar ve ürünlerden azaltmakla deneriz. Sabredenleri müjdele! ” (Bakara: 2/155) .

Ölüm, insani korkuların temel nedenlerinden birisidir ve bütün diğer korkuları uzaktan yakından ilgilendirmektedir (Karaca 2000 148). Kur'an'da peygamberlerin dahi zaman zaman ölüm korkusunu hissettikleri belirtilmektedir: (Aydın 2003: 93) “ Musa şöyle dedi: “Rabbim! Ben onlardan birini öldürmüş bulunuyorum. Bu yüzden onların da beni öldürmelerinden korkuyorum.” (Kasas: 28/33). Yahudilerin de, inançsızlıkları ve kötü amelleri yüzünden ölümden şiddetle korktukları vurgulanmaktadır: (Aydın 2003: 94) “De ki: “Ey Yahudiler! Eğer bütün insanlardan yalnız kendinizin Allah'ın dostları olduğunuzu iddia ediyorsanız ve doğru sözlü iseniz, haydi ölümünüzü isteyiniz! Ancak onlar,

önceki yaptıkları yüzünden, ölümü hiçbir zaman istemeyeceklerdir. Allah, zalimleri bilendir.” (Cum’a: 62/6-7).

Gerçekte ölümden korkmak, sanıldığı gibi hayatı sürdürememek korkusundan doğmayabilir. Hayatı sahip olunacak bir mal gibi gören insanın ölümden korkmasını, akıldışı bir davranış olarak karşılamamak gerekir. Bu duyulan korku ölümden değil, sahip olduğumuz şeyleri, bedeni, malı, mülkü, egoyu yitirmekten dolaydır ve bazıları için de hiçbir şeye sahip olmayacağımız bir uçuruma, yok olmaya sürüklenmekten korkmaktır (Yıldız 2006: 46). İnsanın yapısında ebedi yaşama tutkusu vardır. Onun bu tutku veya arzusu, dünyayı ve dünyadakileri aşırı derecede sevmiş olabileceğinden kaynaklanabileceği gibi, ahiret korkusundan veya ölümü bir bitiş olarak algılamasından kaynaklanmış olabilir. Ölüm korkusunu, korkuların en büyüğü, en şiddetlisi kabul eden İbn Sina, bu korkunun neden ileri geldiğini, kimlerde daha çok oluştuğunu maddeler halinde şu şekilde açıklamaktadır:

- a. Ölümün hakikatte ne olduğunu bilmeyenlerde,
- b. Ruhunun nereye intikal edeceğini kestiremeyenlerde,
- c. Bedeni inhilal edip terkibi dağıldığı zaman, zatının da inhilal ederek ruhunun yok olup kendisinden sonra alemin baki kalacağını zannedenlerde,
- d. Ölümüne sebep olan hastalıkların eleminden başka ölüm için ayrıca bir elem mevcut olduğunu zannedenlerde,
- e. Öldükten sonra kendisine ceza verileceğine, işkence yapılacağına itikad edenlerde,
- f. Öldükten sonra nereye gideceğini bilmeyenlerde,
- g. Arkada bırakacağı mal ve miras üzerine teessüf eden kimselerde ölüm korkusu fazladır (Fersahoğlu 1999: 92).

Jung’a göre ölüm korkusunun esası “yaşama korkusu”dur; ölümden en çok korkan kimseler, yaşamaktan en fazla korkanlardır. Bu, normal ruhi gelişim içerisinde, hayatın gayesine yönelik eğilimin herhangi bir şekilde geçmişe takılması ya da tespit edilen gayelerin zorunlu kıldığı kaçınılmaz riskler karşısında korkup geri çekilme durumunda ortaya çıkar (Hökelekli 1991: 157). Freud’a göre “Hayatın

bütün amacı ölümdür". Ölümlü de yaşam gibi dürtüsel bir güç (impulse)/içgüdü olarak değerdendiren Freud, içgüdüleri iki kategoriye ayırmıştır: yaşam içgüdüleri ve ölüm içgüdüğü. *Yaşam içgüdüleri (life instincts-eros)* açlık, susuzluk, cinsellik gibi kendini korumaya ve türün devamını sağlamaya yönelik faaliyetleri kapsar. Bunlar libido yoluyla ortaya konan, hayatın sürmesini sağlayacak yaratıcı güçler ve enerji şekilleridir. *Ölüm içgüdüğü (death instinct- thanatos)* yıkıcı bir güçtür. Mazoşizmde ve intiharda olduğu gibi içe yönelik veya saldırganlık ve nefrette olduğu gibi dışa yönelik olabilir. Freud insanların karşı konulmaz bir şekilde ölüme doğru ilerlediğine inanır (Schultz, Schultz 2007: 607)

Ölüm korkusunun gelişim dönemleriyle de yakından ilişkisi vardır. Örneğin, psikolog J. B. Pratt'a göre, çocuk genellikle hayatın sürüp gideceğinden şüphe etmez. Onun öğrenmek ve içine sindirmek zorunda olduğu şey, ölüm gerçeğidir. Yaşla birlikte ölüm korkusunun düzeyi arttıkça yaşamdan zevk alma düzeyi de azalır. Bu açıdan yaş ile ölüm korkusu arasında bir korelasyondan söz edilebilir (Koç 2002: 10).

Ölüm korkusunun en tipik tezahürlerini, ölüme çok yaklaşmış bulunan insanlarda gözlemlene imkanı vardır. Pattison'dan nakledilen bir araştırmaya göre ölmekte olan kişinin yaşadığı çok karmaşık duygular içerisinde şunlar ayırdedilmektedir: Bilinmezliğin korkusu, yalnızlık korkusu, yakınları yitirme korkusu, bedeni yitirme korkusu, denetimi yitirme korkusu, acı duyma korkusu, kimlik duygusunu yitirme korkusu ve gerileme korkusu (Hökelekli 1991: 159).

Ölüm korkusunu artıran etkenlerin yanı sıra bireyin yaşamında söz konusu korkuyu azaltan faktörler de vardır. Bunlar da şu şekilde ifade edilebilir: bireyin sahip olduğu dini inançlar ve bu inançlar gereği ölüm sonrası hayata inanması, ümitvar olması, yaşamı boyunca geride eserler bırakması, sahip olduğu ana-babalık güdüsü, ölüm konusunda bilgi sahibi olması, ölüme ilişkin düşünce ve tutumlarını kendi içinde uzlaştırması, yaşamı boyunca bir hedefinin olması ve bu doğrultuda yaşaması, son nefesini aile içinde vereceğini bilmesi, zaman zaman ölümü düşünmesi ve cenaze merasimlerine katılması, bir yakınının ölümü dolayısıyla ağlayıp yas tutması (Karaca 2000: 164-174).

Ölüm, insanlara verdiği bu büyük korkudan dolayı, metafiziğin temel unsurlarından biri olarak kabul edilir. Birçok araştırmacı, din kurumunun oluşmasını bile bu korkuya bağlamıştır (Karaca 2000: 149). Ölümle yüzleşmek hayatı daha fazla sorgulamaya sebep olur. Bu nedenle ölüm konusu, din ihtiyacı ile ölüme anlam katma ihtiyacının birlikte ilerlemesine vesile olmuştur (Tarhan 2009: 221). Ölümden kaçamayan, ölüme bir çare bulamayan insanoğlu, kendisinin tatmin edilmemiş ölümsüzlük arzusu karşısında bir çıkış yolu aramıştır ve aramaktadır. İşte bu noktada, dinler, mensuplarına sunmuş oldukları, öldükten sonra ebedi bir hayatın varlığına ait ifade ve sembollerle, ölümsüzlük arzusunun tatmininde ve buna bağlı olarak bireyin ruh sağlığının korunmasında önemli bir rol oynarlar (Yıldız 2006: 35). Bununla birlikte dini inançlar ölümle ilgili kaygı ve endişeleri azaltabildiği gibi de artırabilmektedir. Ölüm düşüncesiyle iç içe olma, devamlı ölümü düşünme ve onu içine sindirmeye çalışma, ya da tam aksine onu şuurdan bütünüyle uzaklaştırmaya çalışma da ölümle ilgili korku duygunun varlığını ortadan kaldırmaya yetmez. Çoğu zaman ölüm insan için bir belirsizliği haber vermektedir. Belki de insanı asıl korkutan ve ürküten, ölümün getireceği belirsiz bir gelecektir (Hökelekli 1991: 158).

1.2.6. Ölümsüzlük Arzusu

İnsanda yaratılıştan sonsuzluk duyusu, ölümsüzlük arzusu vardır (Tarhan 2011:138). Ebedilik isteği ilk insan Hz. Adem'den günümüze kadar insan zihnini daima meşgul etmiş olan bir problemdir. İlk insanın ilk dramının da bu ebedilik arzusundan kaynaklandığı söylenebilir. Kur'an bu olayı şöyle açıklıyor: “Buna rağmen şeytan, onda şüphe meydana getirdi. Ey Adem! Sana sonsuzluk ağacını ve sonu gelmeyecek bir hükümlürlüğün yolunu göstereyim mi? dedi. Bunun üzerine ikisi de, o ağacın meyvesinden yedi ve hemen ayıp yerleri kendilerine görüniverdi. Cennet yapraklarıyla örtmeye çalıştılar üzerlerini. Böylece Adem Rabbini dinlemedi ve yanlış bir yola girdi.” (Taha: 20/120). Bu olayda açık olarak görülmektedir ki, Hz. Adem'in, Rabbine başkaldırmasının yolunu şaşırmasının bir sebebi de ebedilik arzusudur (Fersahoğlu 1999: 93).

Canlı türleri arasında sadece insan, ölüm söz konusu olduğunda diğer canlılara nazaran biricik bir varlık olarak görünmektedir. Zira o, canlılar içinde öleceğini bilen tek varlıktır. Dahası o, bunu bilmesine rağmen, onu kabullenmek istememektedir. Hz. Peygamber de “ İnsanda iki şey yaşlanmaz: Yaşama arzusu ve mal sevgisi” (Tirmizi, Sünen, Zühd: 28) hadisiyle, insandaki bu köklü arzunun doğuştan olduğuna işaret etmiştir. Derinlik psikologlarına göre de, herkes şuurlarında kendisinin ölümsüz olduğuna inanmaktadır (Karaca 2000:142). İnsanda sonsuzlukla ilgili biyolojik sabiteler vardır. Normalde “Canlılar doğar, yaşar ve ölürler. Bu sebeple ölüm tabii bir haldir” diye düşünüp, yaşlandıkça kişinin yaşama ateşinin zayıflaması beklenir. Oysa tam aksine yaş ilerledikçe hayatta kalma arzusu alevlenir (Tarhan 2011:139).

İnsanda var olan en derin ve en güçlü arzulardan birinin yaşama isteği olduğu anlaşılmaktadır. İnsanı ürküten, insana korku veren şey, hayatın bir yerde sona ereceğini düşünmek, bilmektir. Bundan dolayıdır ki, kişi, bu kaçınılmaz sona götürebilecek her tehdit ve tehlikeden uzak durmaya ve bunlardan kendisini korumaya çalışır. Açlık, susuzluk, karanlık, aşırı sıcak ve soğuk, hastalık, yaralanmak, yaşlanmak, savaş, doğal afetler, küresel ısınma, çevre kirliliği... gibi durumlar bu nedenle, yani sonunda ölüm ihtimali olduğu için, tehdit ve tehlike olarak algılanır ve bunlara karşı tedbirler alınmaya çalışılır. Genel olarak düşünüldüğünde, insanın kendi hayatını devam ettirme arzusu, çabası hatta refleksini içeren bir donanımla programlanmış olduğu söylenebilir. Tüm bu çabalar, insanda ölümsüz olmaya karşı güçlü ve evrensel nitelikte bir arzusunun olduğunu göstermektedir (Yıldız 2006: 35). İnsan, nefesine sana bir milyon sene ömür ile dünya saltanatı verilecek; fakat sonunda yok olacaksın dese, hasret ile nefsin “oh” yerine “ah” dediğini hissedecektir. Bu, sınır tanımaz büyük bir ebediyet arzusunun göstergesidir (Aydın 2003: 83).

Evrensel bir psikolojik olgu olan ölümsüzlük arzusu, inanç ve düşünce seviyesinde farklı şekillerde dile getirilmiştir. Bunlardan belli başlıları şunlardır:

- a. Maddi Ölümsüzlük:* Bu görüşe göre, ezeli ve ebedi olan sadece maddedir; insan da maddi özü bakımından ölümsüz olabilir.
- b. Biyolojik Ölümsüzlük:* Ana-babalık duygusunun temelindeki güçlerden biri de kendi evlatları vasıtasıyla bu dünyada biyolojik bir çerçevede de olsa ölümsüz olma arzusudur.
- c. Sosyal Ölümsüzlük:* Kimi insanlar, kendilerinin ölümünden sonra geride başkalarına faydalı olacak eserler ve çalışmalar bırakmakla ölümsüz olacaklarına inanırlar.
- d. Ruhi Ölümsüzlük:* Bedenin ölümünden sonra ruhun yaşamaya devam edeceği ve sonsuza kadar varlığını sürdüreceği hususu, bu konudaki inançların ortak noktasını teşkil eder.
- e. Ferdi- Şahsi Ölümsüzlük:* Bir başka dünyada Ruh- beden bütünlüğü halinde dirilme, azap ya da mutluluk içerisinde sonsuz bir hayat sürme inancı, ilahi dinlerin tebliğlerine dayanır (Hökelekli 1991: 163-164).

Auschwitz toplama kampında geçirdiği günlerden sonra kaleme aldığı eserinde Victor Frankl, insandaki ölümsüzlük arzusunun ne kadar güçlü olduğuna ve hayatın anlamının dahi ölümün anlamında gizli olduğuna şu hatırasıyla değiniyor: ...Bir süre sonra, bana, yakın gelecekte ölecekmişim gibi geldiğini anımsıyorum. Ne var ki bu kritik durumda tasam, yoldaşlarımın çoğundan farklıydı. Onların sorusu şöyleydi: ‘Bu kampta hayatta kalacak mıyız? Çünkü kalmayacaksak bütün bu acıların hiçbir anlamı yok.’ Benim sorumsa şuydu: ‘Bütün bu acıların, çevremizdeki bunca ölümün bir anlamı var mı? Çünkü eğer yoksa hayatta kalmanın kesinlikle bir anlamı yok! Çünkü anlamı böyle bir rastlantıya bağlı olan bir yaşam, nihai anlamda yaşanmaya değmez.’ (Frankl 2007: 107).

Görüldüğü gibi insan, daima ölümsüzlük ve sonsuzluk özlemi taşımakta, bu duygular da insanı ve toplumsal davranışını, önemli ölçüde etkilemektedir. Aynı zamanda bu ölümsüzlük duygusu, ahiret inancının delillerinden sayılmaktadır (Sert 2004: 115). Kur’an da ahiretin, insanların ebedi ikametgahı olduğunu söylemektedir: (Sert 2004: 117). “Buna karşılık, Rablerinin buyruklarına karşı duyarlı davrananlar için, içinden ırmakların aktığı cennetler vardır. Onlar orada

sürekli kalacaklardır. Ödüllerini Allah katından alacaklardır. Allah katındaki ödüller, iyi kişiler için, elbette daha hayırlıdır.” (Al-i İmran: 3/198). Dolayısıyla ölümsüzlük arzusu, dini davranışın güçlü bir kaynağını oluşturmaktadır (Sert 2004: 117).

2. Çocukların Bilişsel Ve Dini Gelişim Özellikleri

Daha önce de belirttiğimiz gibi gelişim, hayatın başlangıcından ölüme dek süregelen nitelik ve nicelikle ilgili değişiklikler olup bu değişiklikler fizyolojik ve psikolojik boyuttaki süreçlerin tümünü kapsamaktadır (B. Aydın: 2005: 25). İnsan davranışı, büyüme ve gelişimle ilgili bulunan beden yapısının bir sonucu olarak görünür. Bu, ruhsal yapı ya da davranış, bedenden ayrı düşünülemez demektir (Binbaşoğlu 1987: 44).

Gelişme dönemleri birbirinden kesin sınırlarla ayrılmazlar. Çocuğun gelişmesi ipek böceğinin gelişmesi gibi kurtçuk dönemi, koza dönemi, kelebek dönemi gibi birbirinden kesin çizgilerle ayrılan dönüşümlerle olmaz. Bir önceki dönemin özellikleri, belli bir süre, sonraki dönemlerde de sürer gider. Başka bir deyişle bir dönemde ortaya çıkan özellikler bir sonraki dönemin özelliklerine eklenmekle kalmaz, kazanılan davranışlar yeni niteliklerle yoğrularak kişiliğe sindirilirler. Bir dönemdeki olumsuz gelişme ya da sapmalar sonraki dönemlerdeki gelişmeyi de bozabilir. Gelişme dönemleri üst üste konan yapı taşları olarak düşünülürse, çarpık olarak yerleştirilen taşların bir süre sonra dengeyi bozup tüm yapıyı yıkabileceği göz önüne getirilebilir. Alttaki yapı taşlarının sağlamlığı ve düzgünlüğü ise tüm yapının dengeli olarak yükselmesini güvence altına alır (Yörükoğlu 1988: 17).

Çocukluk dönemi kendi içerisinde genellikle bebeklik (0-2 yaş), ilk çocukluk (2-7 yaş) ve son çocukluk (7-11/13 yaş) olarak üç bölümde ele alınmaktadır. Biz burada bebeklik ve ilk çocukluk döneminin özelliklerine kısaca değindikten sonra özellikle son çocukluk döneminin özelliklerini ele alacağız.

2.1. Çocukların Bilişsel Gelişim Özellikleri

Biliş (cognition), kelime olarak, dünyanın içsel temsilini yani bilgiyi vurgular (Erkuş 44). “Biliş” (cognition) terimi dünyamızı öğrenmeyi ve anlamayı içeren zihinsel faaliyetler anlamına gelir. Yaklaşık olarak biliş kelimesi “düşünme”(thinking) ile eş anlamlıdır (Morgan 1980: 60). Bilişsel gelişme; kişinin genetik ve öğrenilmiş faktörlerin etkileşim ve etkileri vasıtasıyla nasıl algıladığı, nasıl düşündüğü ve dünyası hakkında nasıl bir anlayış kazandığını tanımlar (Plotnik 2009: 388). Çocuklar yetişkinler gibi düşünmezler. Bir başka deyişle yetişkinlerden daha ilkel bir düşünme örüntüsü gösteren küçük yetişkinler değildir. Kendilerine özgü bir dünya görüşleri vardır. Duruma bu yönden bakmak çocuğun dünyasını anlamamız bakımından önemlidir (Morgan 1980: 60).

Bilişsel gelişim, algılama, bellek, muhakeme, düşünme ve kavrama süreçlerini kapsar (Yavuzer 1993: 42).

- **Algılama:** Gerek iç, gerekse dış dünyadan duyumların alınması, bilgilerin edinilmesi ve bunların anlamlı hale getirilmesidir.
- **Bellek:** Algılanan bilginin bulunup getirilmesi ve depo edilmesidir.
- **Muhakeme:** Bilginin, belirli bir anlam çıkarma ve sonuca varma amacıyla kullanılabilmesidir
- **Düşünme:** Bilginin ve çözümlerin nitelikçe değerlendirilmesidir.
- **Kavrama:** Bilginin iki ya da daha fazla kısmı arasındaki yeni ilişkilerin tanınabilmesidir (Yavuzer 2008: 39).

İsviçreli psikolog Jean Piaget (1896-1980), bilişsel gelişimi açıklayan çok etkileyici bir kuram geliştirmiştir. Gelişim sürecinde, çocukların büyüdükçe düşünce yapılarında niteliksel, önemli özellikler kazandıklarını gözlemlemiştir (B. Aydın 2005: 17). Piaget, uzun yıllar (1948-1960) çocukta bilişsel gelişimi en ince ayrıntılarına kadar araştırmış ve devresel gelişmeleri içeren bir kuram ortaya atmıştır. Doğal gözlem yöntemine dayanan bu araştırmalardan şu sonuçlar ortaya çıkmıştır:

- Değişik yaşlardaki çocuklar düşünce ve problem çözümlerinde *niteliksel* farklılıklar gösterir.
- Her çocuk belirli bir devre dizisinden geçerek bilişsel gelişmesini tamamlar. Bu devreler kültürel ve toplumsal farklılıklara karşın evrensellik gösterir.
- Her devrede, bir önceki devrelerin bir sentezi yapılır ve problem çözümüne daha etkili, ussal bir yaklaşım geliştirilir (Kağıtçıbaşı 2005: 331).

Çocukların dünyayı anlamlaştırmaları ve öğrenmeleri yaşa bağlı olarak bazı özellikler kazanır. Düşüncede önemli değişiklikler 2 yaşında, 7 yaşında ve 11 yaşında başlar. Bu yaşlar temel gelişim dönemlerinden birinin sonlanıp, bir diğerrinin başlangıcını oluşturur. Bütün çocukların aynı gelişim evrelerinden geçtiği kabul edilir (B. Aydın 2005: 17). Motor yeteneklerde olduğu gibi gelişimin düzenli bir sıra izlemesi burada da önemini sürdürmektedir. Değişik yaş grubundaki çocukların, olgunlaşma hızına ve özel yaşantılarına dayalı olarak, zihinsel yeteneklerinde değişme ve yenilik görülür. Ayrıca gelişimlerinin her döneminde, o dönemdeki yeteneklerinin sağladığı ölçüde bir dünya görüşüne sahip olabilirler. Piaget'e göre çocuklar nasıl kollarını kuşlar gibi çırparak uçamıyorlarsa belli gelişim dönemi içindeki bilişsel yetenekleri ve dünya görüşleri de o dönemin içinde sınırlanmıştır (Morgan 1980: 60).

Piaget'nin kuramının temel kavramını işlem (operasyon) oluşturur. İşlem, çocuğun zihinsel düzeyde başladığı yere geri dönebilmesi anlamını taşır. İşlemlerin kazanılması, zihinsel gelişimin en önemli aşamasıdır. Örneğin, bir bardak içindeki suyun farklı biçimdeki bir başka bardağa boşaltılması halinde miktarının değişmeyeceğini düşünebilmek bir işlemdir (Yavuzer 2008: 40).

Piaget'e göre çocuk, gelişim evreleri süresince farklı işlemler kazanır ve giderek en olgun dönem olan ergenliğe ulaşır. Bir gelişim evresinden diğerrine geçmesine iki temel mekanizma yardımcı olur. Bunlar, *özümleme* (assimilation) ve *uyum*'dur (accomodation). Özümleme ile Piaget, uyarının, kişinin mevcut bilişsel yapılarına

göre bütünleşmesini ifade etmiştir. Özümleme, yeni bir obje ya da kavramın çocuğun daha önceden sahip olduğu kavram veya şemayla birleştirilmesidir. Her yaşta çocuk farklı eylem (aksiyon) ve işlem (operasyon) grubuna sahiptir. Örneğin, bir yaş çocuğu küçük objeleri karıştırma veya onları ağzına götürme şemasına sahiptir. Çocuğa yeni bir obje verildiğinde, daha önce küçük objelere gösterdiği tepkiyi buna da gösterir, karıştırır ve ağzına götürür. Bu eski hareket şemasının yeni harekete uydurulma işlemi, özümlemesidir. Basit bir dille özümleme, eski bilgi ve alışkanlıkların yeni objelere uygulanması ve var olan şemanın bir parçası olarak yeni deneyimlerin kazanılmasıdır (Yavuzer 2008: 41). Organizma bu süreçleri yaşayarak gittikçe daha üstün yapılara ulaşmaktadır. Bu yapılar gelişim boyunca niteliksel değişimler gösterirler. Piaget, farklı yapısal özellikler gösteren dört temel zihin gelişim dönemi belirtmiştir. Piaget bu dönemlerde bebeklikten yetişkinliğe kadar, kazanılmış reflekslerden nasıl psikolojik yapılar oluştuğunu ve davranışsal şemalara dönüştüğünü ve yaşamın ikinci yılında tasarımlama sonucu nasıl zihinsel örüntülere dönüştüğünü, bu zihinsel örüntülerin ise çocukluk ve ergenlik dönemlerinde yetişkin düşüncesini belirleyen zihin yapılarına dönüştüğünü dört ana dönem içinde ortaya koymuştur (Çileli 1986: 25). Bu dönemler sırası ile;

Duyusal Motor Dönemi (0-2 yaş) : Bebek dünyayı organları ve motor hareketleri ile yapılandırır. Bu dönemin başlangıcında hareketleri reflekslerle sınırlıdır. Dönemin sonunda iki yaşına geldiğinde karmaşık duyuşsal motor hareketler geliştirir.

İşlem Öncesi Dönem (2-7 yaş) : Kelimeler, imgeler, çizimler mevcuttur. Bilgiyi sistemli orak işleyemez. Tek boyutlu düşünce hakimdir.

Somut İşlemsel Dönem (7-11 yaş) : Bilgi sistemli olarak işlenebilir. Kabın içindeki sıvı, farklı bir kaba kosa da miktarın değişmeyeceğini kavramıştır. Akıl yürütme duyu organlarla algılanan sınırlar içinde gerçekleşir.

Soyut İşlemsel Dönem (11/12 yaş ve üstü) : Düşünce ve akıl yürütme gerçek ve somut uyarıların ötesinde de vardır. Varsayımlar ve hipotezler kurarak düşünebilir ve mantiki sonuçlara ulaşabilir (B. Aydın 2005: 17).

Bu dönemlerin biraz daha geniş olarak açıklanmasının yararlı olacağını düşünüyoruz.

2.1.1. Bebeklik Dönemi

Piaget'in *duyusal-motor* diye adlandırdığı bu dönem 0-2 yaşı kapsar. Yeni doğanın en önemli aşamasını ilk 7-8 gün oluşturur. Bebek, görebilir, işitebilir, koklayabilir, tad alabilir, acıya duyarlıdır; dokunma ve yerinin değiştirilmesine karşı hassastır. Yeni doğanın davranışları dikkate değer bir düzeyde gelişmiştir. Çeşitli refleksleri vardır; bunlardan en önemlileri, yaşamın devamı için gerekli olan emme ve yakalama refleksleridir (Yavuzer 1993: 64). Doğumu izleyen ilk yıllarda çocuk için pek bir sorun yoktur. Çünkü sorun olabilmesi için bilinçli ego gerekir. Bu dönemde çocuk bilinçlidir ama algıları henüz örgütlenmemiştir ve bilinçli belleği genellikle geçici niteliktedir. Bundan ötürü içgüdülerinin egemenliğinde yaşar ve ebeveynine aşırı bağımlıdır. Genellikle onların ruhsal ortamını paylaşır. Davranışları düzensiz denetimden yoksundur. Düzenin bir bölümü, belirli zamanlarda acıkma ve dışkılamada olduğu gibi, içgüdüler tarafından sağlanırsa da, önemli bir bölümü ebeveyni tarafından programlanır. Sonraları özellikle bellek süresi uzadıkça, ego karmaşası ve ona ilişkin bir kimlik duygusu oluşmaya başlar. Çocuk, kendisinden birinci kişi (ben) olarak söz etmeye başlar (Gençtan 1993: 194). Doğumdan, olgun bir yetişkin oluncaya kadar insanın gelişimini ve tüm doğasını göz önünde bulundurduğumuzda en önemli değişikliğin "ben" i bilinçli olarak fark etme olduğu açıkça görülecektir. Fiziksel beden çok hızlı gelişir. Duygusal duyarlılık ve düşünce açıklığı olgunlaşmak için daha uzun zaman ister. Fakat bu melekeler dengeye ve duyarlılık derecesine ulaştıktan sonra "ben"i fark etme derinleşir ve yaşam boyunca devam eder (Williams 1998: 53).

Bir yaşına doğru çocuk nesnenin değişmezliği kavramını anlamaya başlar ve göz önünden kaldırılan bir nesneyi, etrafına veya masanın altına bakarak arar. İki yaşına doğru dış nesne ve olayların iç temsilcilerini geliştirmeye başlar. Nesnelerin sürekli olduğunu ve göz önünden kaldırılınca bile var olmaya devam

ettiklerini anlayan çocuk, bu nesneyi bir süreçle temsil etmeye başlar. Böyle bir iç temsil süreci, kavram ve dil gelişiminin başlangıcı olur (Cüceloğlu 1996: 347). Yaklaşık iki yaşına kadar *duyusal-motor evre* söz konusudur. Bebek çevresindeki dünyayı duyularının (sensori) ve eylemlerinin (motor) temelinde değerlendirir. Doğumdan ve ilk tepkilerinden başlayarak, aylar boyunca, fiziki dünyanın işleyişi ve bu dünyayı etkileme kapasitesi üstüne kurulu, karmaşılaşan bazı kuralları öğrenir. Piaget bu kurallara “eylem şemaları” (özümseme/ uyarlanma yoluyla kazanılan) der. Sözgelimi, bebek yaklaşık sekiz aylıkken bir eşya gözünden kaybolduğunda bu eşya gene de vardır çünkü bebek eylemleriyle gizleyen unsuru saf dışı edebilir ve eşyayı yakalayıp ona yeniden sahip olabilir. Buna “objenin sürekliliği” denir yani gerçeğin oluşumunun temel ilkesi (bebeğin oyuncağı için geçerli olan bu durum daha sonra dünyanın bütün eşyaları için geçerli olacaktır) (Houde 2006: 14-15).

2.1.2. İlk Çocukluk Dönemi

2-7 yaş aralığı olarak kabul edilen bu döneme Piaget bu *işlem-öncesi evre* adını verir. Bu devrede daha önce kazanılan iç temsil süreçleri daha karmaşık ve çok yönlü olmaya başlar. Çocuk bu devrede kelime kullanmaya ve ilkel bir düzeyde ilk olarak bir sembol ile bu sembolün temsil ettiği nesne arasındaki ilişkiyi anlamaya başlar (Cüceloğlu 1996: 347). Piaget ve arkadaşlarının *işlem-öncesi dönem*’e ayrıcalık vermelerinin nedeni, mantıksal düşünme “işlemi”nin bu dönemde gelişmemiş olmasıdır. Bu dönemde çocuklar nesnelerin görüntüsünün etkisi altında kalırlar. Henüz *korunum* (conservation) için gerekli zihinsel kavrama süreci işleminden yoksundurlar. Korunum ilkesini kazanmış bir birey herhangi bir nesnenin şeklinin ya da uzayda değişik şekillerde yerleştirilmesinin etkisi altında kalmaksızın o nesnenin aynı kaldığını anlayabilir (Morgan 1980: 61). Piaget, B. Inhelder’le birlikte geliştirdiği “Değişmezlik Deneyleri”nde, çocukta madde, ağırlık ve hacim kavramlarını araştırmıştır. Bu amaçla önce aynı renk ve ağırlıkta iki parça plastilin alınmakta ve çocuğun gözü önünde küçük bir terazide, her biri birer kefeye konularak tartılmaktadır. Böylece, iki eş plastilin tartıldıktan sonra plastilinlerden biri farklı şekillere sokularak her defasında çocuğa “ikisinde de

aynı miktarda hamur olup olmadığı” sorulur. Farklı şekiller denendikten ve bu konuda çocuğun görüşü öğrenildikten sonra, aynı işlem, bu kez maddenin ağırlığı için yapılır. 2-7 yaş çocukları çoğunlukla şekil değişmesine bağlı olarak maddenin ve ağırlığın değiştiğini kabul ederlerken, görsel algının etkisinde kalmaktadırlar (Yavuzer 1993: 87).

İşlem öncesi dönemin üzerinde durulan önemli özelliklerinden biri şüphesiz benmerkezli düşünme biçimidir. Bu dönemdeki çocuk herhangi bir konuda, başkasının bakış açısından olaylara bakamaz. Olayları değerlendirme şekli, kendi bakış açısı ile sınırlıdır (B. Aydın 2005: 63). İşlem öncesi dönemde çocuklar evde, nesneleri tamamen dil ve rakamlarla anlatırlar. Ancak ayrıntı mantıksal çıkarsama yetenekleri yoktur ve aynı anda birden fazla ilişkiyi kavrayamazlar. Aynı zamanda bu dönemdeki çocuklar konuşma sırasında, kavramlarda hata yapmaya eğilimlidirler. Yani nesnelerin dış görünüşleri değişse de, hacim, uzunluk yahut miktarlarının aynı kalacağı şeklindeki özelliklerine ilişkin düşünceyi zorlukla kavrarlar (Karacoşkun 2006: 72).

2.1.3. Son Çocukluk Dönemi (7-11k/13e yaş)

Okul çağı da denilen bu dönem, 5-8 yaşlarından, 10-12 yaşlarına kadar olan zamanı kapsar. Bu dönemde büyüme hızı ve fizyolojik süreçler adanıklılı istikrarını bulmuştur. Bu yaşlarda çocuk okulda ve mahallede birtakım sosyal ilişkiler kurmaktadır. Sinirsel ve kassal becerileri gerektiren bedensel oyunlara dalmıştır. Nihayet okula gitmekle yetişkinlerin zihinsel kavramları, mantığı, sembolizmi ve iletişim yollarını kavrama çabası içindedir. Bu çağın sonuna doğru çocuk bu her üç alanda da kendine özgü bir stil ve düzeye ulaşır (Baymur: 1972: 64).

2.1.3.1. Somut işlemsel Dönem (7-11 yaş)

Bu dönem, işlem öncesi düşünce ile soyut düşünce arasındaki geçiş dönemidir (Çileli 1986: 27). 7- 11 yaşlarını kapsar. Bu dönemde çocuk “eşitlik ilkesini

zihninde tutabilir, yani eşitliği koruyabilir hale gelir. İki değişik kaba su konduğu, yani biri diğerini tam doldurduğu zaman, çocuk, suyun kaptan kaba boşaltılmakla miktarının değişmediğini söyleyebilecek bir zihin düzeyine erişmiştir (Binbaşioğlu 1987: 109).

Somut işlem aşaması esnasında çocuklar nesneleri birden fazla kategoriye göre sınıflandırmayı ve çeşitli değişmezlik problemlerini çözmeyi öğrenir. Piaget'in bu aşamaya *somut*⁷ işlem aşaması demesinin sebebi, çocukların nesneler arasındaki ilişkiyi nesnelerin fiziksel olarak mevcut olma durumunda, yani "somut" olması durumunda nispeten kolay bir şekilde çözebilmesidir (Plotnik 2009: 390). Piaget'e göre somut işlemler döneminde olan çocuklar, yeni bir dizi kural geliştirirler; "gruplandırma" adı verilen bu işlemin özel mantıksal niteliği vardır. Okul çağındaki bir çocuğun düşünüşünün başlıca özelliği de bu "gruplama" yeteneğine sahip oluşudur. Bundan "sınıflama, sıralama, serileme, değişmezlik, sayı ve mekan" kavramları oluşur. Sınıflama, sıralama gibi gruplamalarla aynı zamanda çocukta organize etme ve bir sistem kurma yeteneği gelişir. Bu, ona, dış bir değişikliği içsel olarak telafi etme olanağı kazandırır. Çocuk artık nesneleri büyüklük sırasına göre sıralayabilir. Mekanda yerleri değişse bile gruptaki objelerin sayısının değişmeyeceğini bilir (Yavuzer 1993: 113). Çocukların çoğu, 9 yaşına kadar sınıflar arasındaki ilişkileri anlamakta zorluk çeker. Piaget burada şunu göstermiştir: Çocuklar; gül, lale ve öteki çiçeklerin hepsinin çiçekler sınıfına girdiklerini kabul etmekte, ancak tüm çiçeklerin öldüklerini bilmelerine karşın, güllerin (ya da lalelerin) oldukları gibi kaldıklarını öne sürmektedirler; çünkü bu yaştaki çocuklar için altsınıflar hala bir ölçüde ayrı bir varlığa sahiptir (Yavuzer 1993: 113).

⁷ İnsan, duyuları aracılığıyla dışarıdan bir şeyi algıladığı zaman, o şeyin bütünü bilinç merkezinde bir fikir uyandırır ki, bu somut bir fikirdir. Örneğin bir lambanın gözlemi küçük bir çocukta ışık ve şekil gibi özellikleriyle sadece o lambanın fikrini uyandırmış olur. Ne zaman lambanın çeşitli özellikleri ayrı ayrı göz önüne alınarak çeşitli lambalardaki ortak olan özellikler bir araya getirilirse o zaman kesin olarak lamba (soyut) fikri oluşur. Buna göre somut fikir, ancak belli olan ve özellikleri seçilmemiş ve ayrıştırılmamış bir şeyi karşılar. Oysa soyut fikir, benzerlerin katılımıyla ve farkların elenmesinden oluşan açık ve bilinçli bir fikirdir. (Bkz. İbrahim Alaettin Gövsa, Çocukta Zihinsel Gelişim, Hayat yay., İstanbul, 1998, s.115.)

Bu dönemde çocuk ilk kez mantıksal işlemleri kullanmaya başlamıştır, artık düşünce algılarla sınırlı değildir, çocuk başkalarının görüş açılarını kestirebilir, dili toplumsal ve iletimsel özellikler kazanmıştır. Algısını yayabilir, dönüştürme yapabilir ve bütün zihinsel işlemler için gerekli olan tersine çevirebilirlik yeteneğini kazanır ve bunu korunum kavramına ilişkin başarısı ile kanıtlar (Çileli 1986: 27).

Çocuklar, yedi yaşından itibaren kendilerine uygun bir algılama gücüne sahiptirler. Bununla onlar somuttan soyuta doğru bir açılma eğilimindedirler. Yedi-sekiz yaşlarında kavramlar henüz yeterince genel manalara ulaşmış değildir. Bununla birlikte onlar oldukça gelişmiş bir özellik gösterirler. Nitekim kavramların zenginleştiği ve bunlar arasında zihinsel bağların oluşmasında ciddi ilerlemelerin olduğu ve buna bağlı olarak hüküm yürütmelerin oldukça arttığı görülmektedir. Bu da çocuk düşüncesinin giderek daha mantıklı ve değişen bir gelişme süreci içine girdiğini göstermektedir (Yavuz 1994: 102).

2.1.3.2. Soyut İşlemsel Dönem (11/12 yaş ve üstü)

11 yaşından sonra başlayan dönemdir. Bu dönemin özelliği, çocuğun artık “yetişkin” gibi (soyut)⁸ düşünebilir hale gelmesidir. Çocuk ya da ergen, bu dönemde tümevarım⁹ ve tümdengelim¹⁰ yöntemleriyle düşünebilecek bir düzeye erişir. Tümdengelim için genellikle erinli yıllarının sonunu beklemek gerekir (Bibaşoğlu 1987: 111).

⁸ Soyutlama (abstraction) özelliği, ait olduğu şeyden zihnen ayırarak bağımsız bir şekilde kavrama gücüdür. Örneğin bir cismin sadece rengini, şeklini, ağırlığını ve özelliklerini zihnen ayırıştırıp algılamamız bir soyutlama işlemidir. Oysaki bu tür özellikler fiziksel olarak sözkonusu cisimden ayrılmış değildir ve zaten ayrılamaz. (Bkz. İbrahim Alaettin Gövsa, Çocukta Zihinsel Gelişim, Hayat yay., İstanbul, 1998, s.115.)

⁹ Tümevarım (induction), zihnin özelden genele, olaylardan yasalara yükselmesidir. Örneğin sıcaklığın etkisiyle bir demir parçasının, bir bakır parçasının genleştiğini, herhangi bir sıvının buharlaştığını ve gazın yayıldığını ayrı ayrı gözlemledikten sonra, zihin “bütün maddeler sıcaklığın etkisiyle genleşir” şeklinde bir sonuca ulaşır. (Bkz. İbrahim Alaettin Gövsa, Çocukta Zihinsel Gelişim, Hayat yay., İstanbul, 1998, s.115.)

¹⁰ Tümdengelim (deduction), zihnin genelden özele, yasadan olaylara inmesi demektir. Örneğin, “bir üçgenin iç açıları toplamı 180 dereceye eşittir” ilkesi bilindikten sonra, herhangi bir üçgen hakkında zihnin bunu uygulaması tümdengelim bir muhakemedir. (Bkz. İbrahim Alaettin Gövsa, Çocukta Zihinsel Gelişim, Hayat yay., İstanbul, 1998, s.115.)

Mantıklı, sistematik ve soyut bir şekilde düşünmeyi öğrenmek, soyut işlem aşamasının en büyük özelliklerinden biridir ve fikirlerle dolu yepyeni bir dünyanın kapılarını açar (Plotnik 2009: 390). Formel işlemsel dönem diye de adlandırılan bu dönemde çocuklar cevaplarını haklı gösterebilecek formel düşünce kuralları ve mantık yolları bulmaya başlarlar. Kurdukları hipotezleri sınamadan geçirir, soyut düşünür, genellemeler¹¹ yapar ve soyut kavramları kullanarak bir durumdan diğer duruma geçebilirler (Morgan 1980: 65). Çocukların yaşları ilerledikçe özellikle on-on iki yaşındaki çocukların kendi günlük hayatlarında edindikleri tecrübeler, yaptıkları gözlemler ve çevrelerinden gelen tesir ile kavramların sağlamlaşmakta ve daha çok zenginleşmekte olduğu bir gerçektir (Yavuz 1994 :112).

Son çocukluk döneminin sonlarına doğru çocukta, problemleri kendi kişisel girişimiyle çözme yeteneğinin yüksek düzeyde geliştiği görülür. Çocuğun bu yeteneği kendinde bulabilmesi, her şeyin en iyisini yapmak üzere kendisini zorlaması, yetişkin davranışlarıyla eş düzeyde olduğunu gösterir (Yavuzer 1993: 115). Kavramların ve manaların sürekli çoğalması, algılama ve sonuç çıkarma gücünün hızla gelişmesi, bize çocukların düşünce işlerliğinin değer kazanarak yeni bir döneme girdiğini göstermektedir. Artık onlar kararlarının, fiil ve faaliyetlerini sonuçlarına ve nedenlerine yönelmeye ve şuurlanmaya başlamışlardır. Bu durum on-on iki yaşındaki çocuklarda daha çok gelişmiştir (Yavuz 1994: 113).

Soyut işlemlerin kazanılması, çocuğun yaşamında toplumsal, duygusal ve ahlak gelişiminde önemli bir gelişim noktasını belirler soyut işlemler yeni ve önemli bir zihinsel güç kazanılmıştır. Yaşamın bundan sonraki döneminde de özümleme ve uyum sağlama devam edecektir. Ancak artık düşünce yeteneğinde meydana gelecek değişiklikler niteliksel değil niceliksel özellikler taşır. Zekanın yapıları

¹¹ Genelleme (generalisation) çeşitli cisimlerdeki ve eşyadaki benzer özellikleri birbirine yaklaştırarak bir kavramda toplama yeteneğidir. Örneğin bir lambanın ışığını, şeklini, rengini, ağırlığını, ısını ve sarfettiği enerjiyi lambadan ayrı olarak zihninizde düşünmemiz bir soyutlama; bütün lambalarda ortak olan ışık yayma, camı bulunmak gibi özellikleri zihnen toplamamız, genelleme işlemini oluşturur. (Bkz. İbrahim Alaettin Gövsa, Çocukta Zihinsel Gelişim, Hayat yay., İstanbul, 1998, s.116.)

artık değişiklik göstermez; bundan sonra değişen, sadece içerik ve işlevdir. Diğer bir deyişle zekanın nasıl kullanılacağı değişime uğrayabilir (ileli 1986 :28).

Somut işlemler döneminden soyut işlemler dönemine geçişin nasıl olduğu, kesin olarak bilinmemektedir. J. Piaget, bunu, ergenlik çağının başlarında görülen nöro-fizyolojik yapı değişikliğine bağlamaktadır. Bununla birlikte, kişinin içinde yaşadığı toplumun toplumsal ve kültürel yapı ve özelliklerinin de bunda rol oynadığı kabul edilmektedir (Binbaşıoğlu 1987: 111).

2.2. Çocukların Dini Gelişim zellikleri

Gelişme, beden ve ruh yönünden organizmanın kendisinden beklenen faaliyetleri yapabilmesi için geçirmiş olduğu merhalelerdir. Buna göre dini gelişme de, kişinin çocukluktan itibaren dini hayatının basitten mükemmele doğru geçirmiş olduğu değişim süreci veya süreçleridir (şentürk 1997: 91). İnsanların, yaşamın ilk yıllarında deneyimlediği, karşılıklı ilişkilerin niteliği ve ilişkide bulunduğu kişi/ler ve diğer ortamlar, onların kalan bütün yaşamı boyunca oluşturacak oldukları kimlikleri ve inançları için son derece önemlidir (Ok 2007: 115).

Amerikalı bir teolog olan Fowler, dini olmayan inançları da içine alacak şekilde inancın bütün formlarını açıklamak üzere geniş bir yaklaşım teklif eden bir dini gelişim modeli geliştirmiştir. Genel manada inanç gelişiminin temelini ortaya koymayı amaçlayan bir girişim olan bu model, herhangi hususi bir dini gelenekle sınırlı değildir (Karaca 2007: 189). Bununla birlikte, din kavramını da kapsayan anlam oluşturma ve yapılandırma anlamındaki inanç kavramında mevcut olan bu yapıların oluşum, gelişim, dönüşüm ve yeniden yapılanması, Fowler tarafından İnanç Gelişim Teorisi olarak tasarlanmıştır (Mehmedoğlu, Aygün 2006:125).

İnancı insan aksiyonlarının ve kişisel yapının merkezi formu olarak gören ve onu bireyin kendisiyle, diğer insanlarla, dünyayla ve evrenle ilişkilerinin bütünsel ve dinamik bir kompozisyonu olarak tanımlayan Fowler, kişilik gelişimi ile inanç

gelişiminin birlikte derece derece ve zor bir süreç izlediğini belirtmiştir (Karaca 2007: 190).

Burada çocukların dini gelişim özelliklerini bebeklik döneminden itibaren kısaca açıklamaya çalışacağız.

2.2.1. Bebeklik Dönemi

0-2 yaşlarını kapsayan bu dönem dini bakımdan gözle görülecek belirtilerin bulunmadığı dönemdir. Ancak dini duygu ve inancın doğuşu ve gelişmesi konusunda birçok psikoloğun yaptığı bilimsel araştırmalar, çocuğun dışarıdan gelecek dini etkilere ve tecrübelerle karşı ruhen yetenekli ve hazır olarak dünyaya geldiğini gösterir doğrultudadır (Peker 2003: 166). Çocuğun dindar olarak dünyaya gelmediği, fakat dini kabiliyet ve eğilimin çevredeki uyarıcılarla etkileşim içinde, yaşın ilerlemesine bağlı olarak kendisini açığa vurduğu, biyolojik, psikolojik ve sosyal gelişmelerinin dindar bir kişilik sahibi olmasına elverişli olduğu belirtilir (Mehmedoğlu, Aygün 2006: 85).

Kur'an'a göre Allah, bir bebek olarak insanı son derece zayıf ve bilgiden yoksun olarak dünyaya getirir. Sonra, onu güç, akıl, temyiz kabiliyeti yönünden olgunlaştırarak büyütür. Bu olgunluğa ulaşması için gerekli olan terbiye ve gıdayı insana sunar. Böylece, insanın doğumuyla olgunluğu arasında önemli bir gelişme farkı ortaya çıkar (Kasapoğlu 2006: 282). Hac Suresi'nde konuya şu şekilde değinilir:

“Ey insanlar! Eğer yeniden diriliş konusunda şüphe içinde iseniz, bakın; size açıklamada bulunalım diye, biz sizi önce topraktan yarattık, sonra bir damla sıvıdan, sonra embriyodan, sonra da uzuvları belli belirsiz, bir çiğnemlik et parçasından. Ve Biz, dilediklerimizi, belli bir süreye kadar, rahimlerde tutuyoruz. Sonra sizi bebek olarak çıkarıyor, sonra da ergenlik çağına ulaşmanızı sağlıyoruz. Bununla beraber, kiminiz öldürülüyor, kiminiz de, bir şeyler öğrendikten sonra, artık öğrenemeyeceği, ömrün en kötü dönemine götürülüyor. Ayrıca görüyorsun

ki, yeryüzü kupkuru bir hal alıyor; fakat ona yağmur yağdırdığımızda, harekete geçiyor, kabarıyor ve her türden bitkiler çıkarıyor (Hac 22/5).

İnsan doğuştan dini bir kabiliyete sahip olarak dünyaya gelir. Bu kabiliyet onun dini düşünce ve davranışlarının temelini oluşturur. Kur'an-ı Kerim'de insanlardaki bu potansiyel inanma kabiliyetine açıklık getirebilecek üç önemli kavram bulunmaktadır. "Fıtrat", "Misak" ve "Sıbga" Kur'an'da insanın dini kabiliyetini ifade etme hususunda başta gelen kavramlardır (Kasapoğlu 1997: 16). "O halde sen yüzünü, Allah'ı bir kabul ederek dine çevir! Allah'ın yarattığı şekle ki, insanların yapısı ona göredir. Allah'ın yaratması değiştirilemez. Doğru din budur; fakat insanların çoğu bilmez." (Rum: 30/30). Ayette geçen fıtratallah ifadesi Allah'ın insanları üzerine yarattığı bir yaratılış düzenlemesini ifade eder. Allah insanları tek Allah inancını kabul etme eğilimi ile yarattı. Fıtrat gereği insanlar Allah'ın zatını bilme, birleme, O'ndan başka ilah olmadığını kabul etme, Tevhide yönelmede kabiliyetli olma potansiyeliyle donatmıştır (Kasapoğlu 1997: 17).

Araştırmacılar, Jung'un ileri sürdüğü gibi, insanlarda Yüce bir güce inanmaya yatkınlık sağlayan genetik faktörler bulunabileceğini veya Elkind'in belirttiği gibi insanların kendilerini, dünyayı ve evreni anlamak için ruhsal açıklamalar kullanmaya ihtiyaç duyabileceklerini belirtmekedir. İslam Peygamberi Hz. Muhammed de, insandaki bu eğilime ve çevre faktörünün bu eğilim üstündeki etkisine şu sözleriyle işaret etmiştir: "Her çocuk fıtrat (İslama inanmaya eğilimli) üzere doğar. Daha sonra ebeveyni onu Yahudileştirir, Hıristiyanlaştırır veya Mecusileştirir." (Buhari, Cenaiz: 79,80). Pedagojik tecrübe kadar müspet araştırmalar da çocukta büyük bir dini hazırlığın bulunduğu ortaya koymuşlardır. Fakat çocuğun dini hazırlığı, ancak vaktinden önce eğitilmiş olmasıyla şekillenir. Bütün gözlemler dini tavrın şekillenmesinde yakınların tesirinin belirgin faktör olduğu konusunda birleşmektedirler (Vergote 316). Bununla beraber tecrübi çalışmalar göstermektedir ki anne ve babalar ya da çocukların çevresindeki kişiler, dine karşı olumsuz bir tutum takınıp, çocuğu dini duygu, dini düşünce ve

pratiklerden uzak tutmaya çalışsalar bile, basit anlamda da olsa çocuklarda altı yaş civarında bir Allah fikri gelişmektedir (Köylü 2004b: 19).

Çocuğun dindar doğmadığını kabul ederek yeni doğmuş bebeği, hayvanın durumuna daha yakın gören bazı psikologlar ise, daha basit insani vasıfların ortaya çıkmasının bile insanda son derece yavaş geliştiğini öne sürerek, sonsuz sayıdaki özelliklerinin en karmaşık ve incesi olan dinin, hemen doğumda kendisini göstermesini makul bulmamışlardır. Ancak onlar, diğer canlılarla kıyaslandığı zaman gelişimleri yavaş ilerlese de, insanın diğer fonksiyonlarıyla ayrılmaz bir şekilde iç içe olan dini eğilimlerinin olduğunu ve onlarla birlikte geliştiğini kabul etmektedirler (Karaca 2007: 24).

Kişisel tecrübelerle kontrollü gözlemlere dayalı bulgular bebeklerin ilk birkaç günden itibaren alışkanlık kazanmaya başladıklarını göstermiştir. Bu demektir ki, onlar öğrenmeye başlamaktadır. Bu izlenimleri ilerde ne zaman, nerede, nasıl edindiklerini hatırlamaksızın kullanacaklardır. Din ile ilgili öğrenme de çocuğun ilk günlerinden itibaren sözkonusudur. “Allah” kelimesi bebeğin kulağına en çok ulaşan kelimedir. Maşallah..., Allah bağışlasın..., Allah anneli babalı büyütsün..., Allah’a emanet..., Allah nazardan saklasın... gibi dualar, hu hu hu Allah, Sen uyukular ver Allah...gibi ninniler sayesinde, Allah çocuğun hayatında her an vardır (Bilgin, Selçuk 1991: 68).

Şu halde bebeklik çağıyla ilgili şunu söyleyebiliriz: Bebeklik döneminde çocukta, dini bir belirti söz konusu değildir. Ancak, Onun ruhunda dini inancın tohumları mevcuttur. O Allah’ın varlığına inanmaya ve dini kabul etmeye hazır durumdadır (Peker 2003: 166). Çocuğun fitratında bulunan dini potansiyelin tezahürünün; çocuğun dil gelişimi, duygusal gelişimi, zihinsel gelişimi ve sosyal gelişimiyle sıkı bir etkileşim içerisinde olduğu söylenebilir. Bu gelişim yüzlerinin önemi kadar, çocuğun sosyal çevresinin dini yaşayış ve tutumların da, çocuğun din gelişiminde, öneme sahip olduğu unutulmamalıdır (Sağlam 2003: 28).

2.2.2. İlk Çocukluk Dönemi

Fowler'ın inanç gelişimi modelinin 1.aşaması *sezgisel- yansıtılmalı inanç* adını alır ve 3-7 yaşları kapsar. Dönem içinde 2 yaş civarlarında çocukta yeni ve tamamen farklı bir dönem başlamaktadır. Artık dünya ve diğer insanlarla olan ilişkilerde dil bir yenilik olarak aracılık etmeye başlar. Annenin yüz ifadelerinde gerçekleştirdiği taklitler ve çocukların sözlü karşılık vermeleri, hem görsel hem de işitsel bakımdan önemli bir ayna görevi sağlar (Ok 2007: 116). Düşüncenin, dilin ve sembol kullanma kabiliyetinin gelişmesi, gerçek inancın ilk aşamasına geçişi beraberinde getirmektedir (Karaca 2007: 191). Çocuk konuşmasını yeni öğrenirken büyükleri taklit eder. Öğrendiği bazı kelimeleri söylemesi büyüklere sevimli gelir. Bu yüzden ona yeni şeyler öğretmek isterler. Bu çağda çocuğa severek öğretirken, ona kalıplaşmış sorular sorarlar ve kalıplaşmış cevaplar ezberletirler. Mesela – Allah kaç?, - Kimin kulusun?, _ Kimin ümmetisin?, - Ne zamandan beri Müslümansın? vs. çocuk bu soruları ve cevapları öğrenirken hem konuşma kabiliyeti gelişir, hem kendini tanımaya başladığı zaman bazı soruların cevabını önceden öğrenmiş olduğunu anlar (Bilgin, Selçuk 1991 :69). Ahlak, Kutsal ve birtakım yasakların farkında olmaya başlayan çocukların fantezileri, hikayeleri belli manalarla dolmaktadır (Karaca 2007: 191). Bu evrede çocuk, hayal gücü, algı ile uzun süren, imana ait şekillenmeleri bir araya toplar (Karacoşkun 2006: 85). Sembollere, hikayelere ve dinsel bir geleneğin ortaklaşa paylaşılan manevi yaşamına ulaşabilen çocuk, geniş bir anlamlar ufku karşı farkındalık geliştirir. Bu semboller, çocuğun anlam dağarcığını artırır ve güçlü bir özdeşleşme, rehberlik ve esin kaynağı olur. Bu evrede kişinin dünyası benliğinden net bir biçimde ayrılmamıştır (Ok 2007: 117). Çocukların, kutsal, yasak ve ahlakın varlığından haberdar oldukları bu evre, Piaget'in "işlem öncesi", Kohlberg'in "cezalandırma ve itaat" evrelerine takabül etmektedir (Karaca 2007: 192).

Ronald Goldman, "dini düşüncenin, şekil ve yöntem açısından, dini olmayan düşünceden farkı olmadığı" iddiasıyla, Piaget'in bilişsel gelişim kuramını, dini düşünceye uygulamaya girişmiştir. İngiltere'de yaptığı çalışmada, 5-15 yaş arası

çocuklara dini çağrışımlı resimler (örneğin, yatakta diz üstü oturup ibadet eden bir çocuk), İncil'deki hikayeler (örneğin, yanan çalıdaki Musa) hakkında sorular sormuştur. Daha sonra da sorulara verilen cevapları Piaget'in farklı gelişim evreleri ışığında inceleyerek analiz etmiştir. Gerçekte dini düşüncenin, genel bilişsel gelişime açıkça benzeyen bir şekilde ilerlediği sonucunu bulmuştur (Karacoşkun 2006 :75). Goldman'ın "*sezgisel dini düşünce*" evresine denk gelen çoğunlukla mantıksız düşünen ve tutarsız sonuçlara ulaşan 0-7 yaş çocuklarının dini hayata dair gerçek bir fikirleri yoktur. Zira dini fikirler hakkında mantıksal düşünecek derecede zihinsel kapasitesi henüz gelişmemiş olan çocuklar, zihinlerinde yer eden diğer fikirlerle şartlanmış bir şekilde din eğitime karşılık vermektedir (Karaca 2007: 52). Düşünce seviyesi itibariyle somut düşünen çocuk bu çağda, somut varlıkları ve konuları kolaylıkla idrak eder, anlar, fakat soyut konuları gerektiği gibi idrak edip değerlendiremez, anlamakta zorluk çeker; soyutu somutlaştırır. Çocuk henüz Allah, ahiret, melek, cin, şeytan gibi soyut kavramları anlayamadığı için, gözü ile görüp duyu organları ile tecrübe ettiği somut varlık, olay ve durumların yardımı ile bunları anlamaya çalışır (Karaköse 2007: 108).

Çocuk bu çağda gözleri ile bir kamera, kulakları ile de bir teyp gibi olayların gözlemini yapar, onları taklitte uygulamaya çalışır (Şentürk 1997: 94). İlk çocukluk devresi taklit devresidir denebilir. Çocuk bu devrede, yakınlarının her türlü hareketini bilinçsiz olarak taklide ve tekrara başlar. Aile fertlerinde gördüğü ibadetlere, dini motifli her türlü davranışlara, içten gelen duygularla yönelir, onların dini yaşantılarından örnek alarak kendi de aynı davranışları uygulamak ister. Kaynağını sevileni taklit etme psikolojisinden alan bu eğilim, çocuğun dini hayatının oluşmasında oldukça önemlidir. Çocuk tarafından, çevresindekilerin Allah'a dua ederken, ibadet ederken bazı söz ve davranışlarının işitilmesi, görülmesi, onun bilincine yerleşir ve yavaş yavaş benimsenir. Bu dönemdeki çocuğun söz ve davranışları, henüz dini konuları düşünüp anlama sonucu meydana gelmediğinden onun davranışları adeta mekanik olarak kendini gösterir. Örneğin sofrada ilk lokmaya "besmele" ile başlayıp sonunda "hamd" ile sofradan kalkması, namaz kılan anne-babasıyla yatıp kalkması gibi hareketler çocukta

henüz anlamını kavramadan genellikle büyüklerinden gördüğü şekilde taklitte tekrarlanır. Bunun gibi ailedeki kişilerin her türlü dini davranışları, kullandıkları dini sözler ve ibadet şekilleri çocukta derin izler bırakır ve taklit edilmeye çalışılır (Peker 2003: 168).

Çocuk konuşmaya başlar başlamaz, çevreyi tanımak, onunla ilişki kurabilmek ve çevreyi algılayabilmek için sürekli sorular sorar (M. Z. Aydın 2005: 235). Altı yaşına geldiklerinde çocuklarda karakteristik ve kendiliğinden olan bir fizikötesi ilgi meydana gelir: her şeyin kaynağını, ilk insanı, yeryüzünün, hatta Tanrı'nın doğuşunu bilmek isterler. Bunlara, bu yaştaki çocuklarda pek belirli olan, insan hayatının başlangıcı, doğuş, cinsiyet farkları, doğurma konularındaki ilgilerini de katabiliriz (Bovet 1958: 48). “Soru çağı” da diyebileceğimiz bu çağda çocuk, bilmeye ve öğrenmeye o kadar hevesli ve arzuludur ki, her konuda olduğu gibi dini konularda da birtakım sorular sorar (Şentürk 1997: 99). Göğü kim yarattı? der, yeryüzünü, güneşi, ayı ve yıldızları meydana getiren kimdir? der. Karanlığı ve aydınlığı meydana getiren, şimşegi, yıldırımını, yağmuru ve bulutu ortaya çıkaran kimdir? Sevgili kedimiz, köpeğimiz, tavşanımız veya serçemiz neden öldü? der. Ölmek ne demektir, niçin ölür varlıklar? der. Kainatın genişliği ne kadardır? Ucu bucağı nerededir diye sorar. Büyüklüğü ne kadardır? Bu dünyaya nasıl geldim ben, kim getirdi? Sonra çocuk gelişmeye başlar. Bilgileri artar. Kainat, canlılar ve hayat hakkındaki araştırmaları gelişir. Ve her merhalede ruhundaki dini düşüncelerle ilgili yeni fikirler doğar (Kutub 1977: 252). Karşılığı olmayan bir şeye, alaka duymayan çocuğun, ilgi duyduğu ve merak ettiği dini konuların başında hiç şüphesiz Allah konusu gelmektedir. O, merakını gidermek için, Allah nedir? Kimdir? Nasıldır ve nasıl yaratmaktadır? Neden yaratmaktadır? Neden şöyle ya da böyle yaratmaktadır gibi, birbiri peşinden sürekli elen sorularla, çevresini zorlayarak Allah'ı kavramaya çalışacaktır (Yavuz 1986: 135). Bu dönemdeki çocukların çoğu, Allah'ı basit ve sevecen bir şekilde tasvir ederken, sayıları az da olsa bazı çocuklar, din bağlamında küresel sorunlara karşı örneğin, açlık ve savaş gibi konulara karşı büyük ilgi duyabilirler (Köylü 2004 c: 150).

Sorular sorması çocuğun büyüklere duyduğu güveni yansıtır. Güven duygusu, çocuğun doğduğu ilk günden itibaren hissettiği ve psikolojik refleksler olarak kendini gösteren bir duygudur. Çocukta bu duyguyu gerekli kılan ise himaye altında bulunma hissidir. Bu his az veya çok bütün hayatı süresince devam eder ve dini yaşayışın özünü teşkil eden Allah'ın yardımına sığınma duygusuna çok benzer (Fersahoğlu 1998: 61). Bu sebeple çocuğun bu merakını iyi değerlendirmek, ona yardımcı olmak, hayata intibakını sağlamak açısından gerekeni yapmak yetişkinlere, ana- babalara ve eğitimcilere düşen bir görevdir (Şentürk 1997: 99). Aile ile din arasındaki bu ortak yaşama halinde çocuğun tabi dini istidadı rahatlıkla tezahür etme imkanı bulur. Çocuğun, gerçekten, sağlam, güvenli, mutlu ve iyi bir dünyada yaşamaya hayati bir ihtiyacı vardır. Ona göre kutsal olan şey, hayati inanç perspektifi içinde teşekkür eder. Halbuki aile dinle beraber ona arzularının evrenini sunmaktadır. Ailesinin dini dünyasına inanmayan bir çocuk, tehlikeli surette yıkılmış bir çocuktan başka bir şey olamaz (Vergote 317).

2.2.3. Son Çocukluk Dönemi

Piaget'nin gelişim kuramına göre hem somut işlemsel dönemi hem de soyut işlemsel dönemi kapsayan bu dönemin başlarında çocukların Tanrı tasavvurları daha çok antropomorfik (insan biçimci) olup, Tanrı için fiziksel özelliklerden bahsedilir ve insana ait özelliklerle düşünülen, elle tutulabilen, somutlaştırılmış bir Tanrı tasavvur edilir (Yıldız 2007: 170).

Bilişsel açıdan, 7-9 ve 9-11 yaş arasında ince geçişler bulunmaktadır. Bu farklılıklar dini kavram ve imgelere de yansımaktadır. Örneğin, dini ilgi ve istekleri bulunan 7 yaş çocuğu için Tanrı hala masalımsı unsurlar içerebilir, ama çocuk bunlardan bazılarına karşı yeni şüphelere de düşünce dünyasında yer verir. Tıpkı anne ve babasının da yapamayacağı şeyler bulunabileceğini kavradığı gibi, Tanrı ile varlıklar arasındaki ilişkinin diğerlerinden farklı olabileceğine dair ipuçları oluşturabilir. Bu süreç 9 yaşına doğru daha soyuta dönük bir özellik taşır (Mehmedoğlu a 2003: 352). Bu dönemdeki çocuklar, öncekilerinin aksine anne ve

babalarının söyledikleri her şeyi lafzi olarak algılamazlar. Bunun anlamı, bu dönem çocukları daha soyut düşünüp, görülmeyen ve aşıkâr olmayan varlıklar hakkında düşünmeye hazır bir durumda olabilirler (Köylü 2004 c: 150).

1985 yılında David Heller, çocukların Tanrı kavramlarıyla alakalı çalışmasında resim yapma, hikaye anlatma, oyun, mülakat ve Tanrı'ya mektuplar yazma gibi muhtelif metotlar kullanarak, Yahudi, Katolik, Baptist ve Hindu çocukların Tanrı anlayışını mukayese etmiştir. Araştırmaya göre 7 ile 9 yaş arasındaki çocuk, dini faaliyetlerin ve şahısların gittikçe farkına varmaya başlar. Bu çağda çocuklar, Tanrı tarafından özel olarak görülmeyi çok arzu ederler. Heller bunun, küçük kardeşlerin doğumundan kaynaklanan yer değişiminin bir yansıması olabileceğine inanıyor; çocuklar, bu kez ebeveynlerinin yerine Tanrı'ya özel olmak suretiyle kayıp önemlerini tekrar kazanmaya çalışırlar. Oyun faaliyetlerinde yalnızlık sık sık vurgulandığı halde, çocuklar daima kendileriyle birlikte olan ilahi varlık üzerinde de dururlar. Bu yaştaki çocuklara göre Tanrı'yla, rüyalar ve uyku yoluyla ilişki kurulur; onlar bu bağlamları kişi ve Tanrı arasında bir buluşma yeri olarak düşünürler (Ratcliff 2004: 106-109).

Çağın dikkat çekici özelliklerinden birisi de bedensel ve zihinsel gelişimle birlikte çocuklukta antropomorfik (Allah'ı insan şeklinde tasavvur etme imajı) olarak gerçekleşen Allah düşüncesinin yerini yavaş yavaş sembolik ve soyut bir anlayışa bırakmasıdır. Çocuk, soyut kavramları algılayabilmekte, soyut-somut arasındaki farkı anlayabilmektedir. Dolayısıyla soyut düşünebilmeye başlayan çocuğun, dini konulara ilgisi artmış, dinin özünü kavrayabilecek zihinsel performans ve merakla sahip olmaya başlamıştır. Bundan dolayı bu çağ; dini uyanış çağı olarak da nitelendirilebilir (Atalay 2005: 87). Clavier çocuktaki antropomorfizmin evrimi hakkında bilgiler vermiştir. 6 veya 7 yaşına doğru antropomorfizm basit ve maddidir: Allah, terasları olan bir evde ikamet etmektedir, çiçekler toplamaktadır... 8 yaşından 11 yaşına kadar antropomorfizm hafifler; çocuk Allah'ı, diğer insanlar gibi olmayan bir insanın tezahürleri altında göz önüne getirir: O, meleklerle birlikte hükümrânlığını sürer, O'na dokunmak mümkün değildir..12 yaşında ruhanileştirilmiş bir Allah inancı yerleşir (Vergote 319).

Heller'ın çalışmasına göre 10-12 yaş arasındakiler, daha büyük bir dini anlayışa ve daha güçlü kanaatlere sahiptir. Fakat, Tanrı hakkındaki şüpheler de bu yaşta güçlüdür. Tıpkı kadere karşı kendine hakim olma düşüncelerinde olduğu gibi inanç ve şüphe devamlı bir mücadele içindedir. Çocuklar, Tanrı'nın, beklenen her şeyi her zaman yapmadığını idrak etmeye başlarlar. Bu çocuklar Tanrı'yı, insanları acı ve ceza durumlarından kurtarması beklenen biri gibi görmek suretiyle aynı şekilde acı ve ceza konusuna da alaka gösterirler. Mutsuzluk ve problemlerle dolu bir dünya ile Tanrı'nın nasıl uyum içinde olduğunu onlar çok defa göremezler. İstirap da onların dini tasvirleri içine dahil edilir (Ratcliff 2004: 110) .

Söz dinlemek, ilk gençlik çağı çocuklarına zor gelir. Bu yüzden davranışlarında yetişkinlere karşı başkaldırma, onlarla boy ölçüşme var gibidir. Her şeyi kaba kuvvetle, dıştan çözümlemeye eğilimlidirler. Engel tanımak istemezler ve bundan büyük zevk alırlar. Üzerlerine fazla varılırsa büyüklerinkinin yanı sıra Allah'ın emir ve yasaklarını çiğnemek bile onlara çekici gelebilir (Bilgin, Selçuk 1991: 74). Zihinsel gelişiminde somut düşüncenin yerini soyut düşüncenin almaya başlamasıyla çocuk artık, her söyleneni doğru, her yapıları uygun görmeyecek; tecrübelerine dayanarak karşılaştığı çelişkileri, yanlışları fark edecek, olayları ve şahısları değerlendirmeye tabii tutacak, akıl süzgecinden geçirerek birtakım sonuçlara ulaşacaktır (Şentürk 1997: 104).

Son çocukluk döneminde çocuk üzerinde etkili olan faktörlerden biri de okuldur. Okula başlamadan önce anne ve babasını model olarak alan ve onların hareketlerini taklit eden çocuk, okula başladıktan sonra öğretmenini örnek almaya başlar. Onu otorite olarak kabul eder ve söylediklerine uymaya çalışır. Bu nedene öğretmenin davranışları, dinle ilgili söz ve tutumları, çocuğun dini gelişimi açısından oldukça önemlidir. Ayrıca okuduğu kitaplardan edindiği bilgiler ve zihinsel gelişimi, ondaki dini şuurun şekillenmesine katkıda bulunur (Peker 2003: 170).

2.3. Çocuklarda Allah Anlayışı

Bireyin tüm dini inançları, onun kavramlaştırdığı ve tasavvur ettiği Tanrı ekseninde şekillendiğinden, Tanrı kavramı, çoğunlukla dini hayatın en merkezi kavramı olarak kabul edilir. Bununla birlikte, bireyin sahip olduğu tanrı tasavvuru onun sosyal hayatını da derinden etkiler. Bireysel ve sosyal yaşam için bu denli öneme sahip olan Tanrı tasavvurunun temeli ise çocukluk döneminde atılır (Yıldız 2007: 1). Çocukların Tanrı anlayışları onların zihinsel kapasiteleri tarafından şekillenmektedir. Çocuğun Tanrı hakkında oluşturduğu zihinsel şema ile diğer herhangi bir kavram hakkında oluşturduğu zihinsel şema aynıdır. Dolayısıyla çocuğun zekasının yapısal özellikleri ile sınırlılıkları, çocuğun Tanrı hakkındaki düşüncelerini de etkilemektedir (Köylü 2004 b: 21).

Çocuk dindarlığının temeli Allah'a inanma ve bağlanma ile başlar. Çocuğa göre, Allah her şeyi yaratandır. Bütün yaratıkların varlığı O'na bağlıdır. Allah olmasaydı, hiçbir şey olmazdı. Her şeyi veren ve alan O'dur. O'nun eşi benzeri yoktur. Herkes O'na muhtaçtır. Tehlikede insana asıl yardım eden ve onu koruyan v.s. O'dur. İşte zorlanmadan dile getirilen bu ifadeler çocuktaki doğal ve realist inancın bir ifadesidir (Yavuz 1994: 151).

Çocuğun dini düşünce gelişiminde de Allah tasavvurunun oluşumunda da etkili olan birtakım faktörler vardır. Bunların başında yaş faktörü gelmekle birlikte, cinsiyetin ve kişilik özelliklerinin de onların Allah hakkındaki düşüncelerini etkilediği bilinmektedir (Köylü 2004 c: 145)

Çocukta Allah anlayışının gelişimsel boyutuna bakıldığında üç yaşından itibaren çocuk, dini nitelikte bir korku ve saygıyla Allah'a ilgi gösterir. Dini dünyaya ilgide de Allah tasavvurunda da 4 yaş çocuğun altın yaşıdır. 6 yaşında çocuk, Allah'ı bütün evrendeki yaratıkların yaratıcısı olarak tasarlar. Daha da fazla olarak, dünya evrensel dramatik bir anlam kazanır: çocuk, Allah'ı düşmanı olarak şeytanla savaşıyor, iyilik gücü olarak tasavvur eder. 6 yaşından 11 yaşına kadar Allah anlayışı gitgide ruhanileşecektir (Vergote 318-319) Yavuz'un çalışmasında

11 yaşındaki bir çocuk şunu dile getirmiştir: “Ben inanmadan yaşayamam. Çünkü (o zaman) bir dayanağım kalmaz, yıkılırım.” (1986: 136) 12 yaşında ruhanileştirilmiş bir Allah inancı kesinleşir: O her yerededir, görünmez, resmi çizilemez...(Vergote 319)

Halise Kader Zengin Almanya’daki Müslüman çocuklarda Allah Kavramının gelişimini incelemek için farklı bir teknik kullanmıştır. Araştırmada çocukların Allah kavramını ve bazı dini kavramları nasıl algıladıklarını incelemek amacıyla onlara bir kıssa anlatılmış ve kıssada geçen şeyleri resmetmeleri istenmiştir. Adem ve Havva kıssasından faydalanan araştırma sonucunda yaşlarına göre farklılık arz etmekle birlikte çocukların Allah’ı sekiz değişik şekilde tasavvur ettikleri gözlemlenmiştir: İnsan olarak veya insana benzer Allah; hayalet olarak; insan yüzü olarak; ışık/ nur ve konuşma baloncuğu olarak; duman olarak ve yazı sembolü olarak Allah. Bazı çocuklar ise resimlerin Allah’a hiç yer vermemişlerdir. Araştırmada Almanya’daki 7-12 yaş Müslüman çocukların Allah tasavvurunun, Türkiye’deki aynı yaş Müslüman çocuklarla benzerlik gösterdiği ve her iki grup çocuğun Allah’ı benzer şekillerde anlatma yoluna gittiği görülmüştür (2010: 233-237).

Heller’in çalışmasına göre 4-6 yaş arası çocuklar her zaman olumlu ve izin verici bir ilah olan Tanrı, eğlence ve oyunla ilişkilendirilir. Tanrı bazen iyi, bazen kötü, bazen de her ikisinin karışımı olarak görülür. Tanrı kavramı bazı içselleştirilmiş ebeveyn imajlarını da kapsar. 7-9 yaş arasında çocuklar Tanrı tarafından görülmeyi çok arzu ederler, daima kendileriyle birlikte olan ilahi varlık üzerinde dururlar. Bu yaştaki çocuklara göre Tanrı’yla, rüyalar ve uyku yoluyla ilişki kurulur. 10-12 yaş arasındakiler, daha büyük bir dini anlayışa ve daha güçlü kanaatlere sahiptir. Fakat Tanrı hakkındaki şüpheler de bu yaşta güçlüdür (Ratcliff 2004:109).

Karacoşkun tarafından yapılan Okulöncesi Dönem Çocuklarında Dua konulu çalışmada yaşları 4 ile 6 arasında değişen çocukların büyük bir kısmı dua esnasında Allah’ın kendilerini duyduğunu ve gördüğünü ifade etmiştir. Dua

esnasında Allah'ın bulunduğu yerle ilgili olarak; ; yukarıda/ havada/ bulutlarda/ güneşte; yanımızda/ kalbimizde/ içimizde/ karşımızda/ şu köşede/ duvarda/ solumda/ evde; camide; her yerde/ dünyada/ bizi aramakta; gezmede/ başka bir yerde/ olduğu yerde/ kendi yerinde; cennette; bilmiyorum; mezarda; hiçbir yerde gibi ifadeler gelmiştir (2005: 116-117)

Coles ve arkadaşlarının 8-12 yaş arası Hristiyan, Müslüman, Yahudi ve din dışı çevreden gelen 500 çocuk üzerinde yaptığı çalışmaya göre Hristiyan çocukların inançlarının temel mesajı, Tanrı'nın İsa şeklinde yeryüzüne “ziyaret”iydi. Aynı şekilde İsa'nın bir rehber ve çocukluğu sürdürebilen yetişkin gibi bir kurtarıcı oluşu üzerinde yoğunlaşmışlardır. Müslüman çocuklara göre teslim olma merkezi bir kavramdır. Allah'a olan bu teslimiyet, çoğu kez “boyun eğme” ve “itaat” terimleri kullanılmak suretiyle ifade edilmekteydi. Ayrıca kişisel temizlik üzerinde de durulmaktadır. Rüyalarla ilgili hatıralar, bu rüyaların anlamı ve dini içeriğinin önemi sık sık Müslüman çocuklar tarafından birbirleriyle ilişkilendirilmiştir. Doğruluk ve mükemmel olma Yahudi çocukların yorumlarının ana temasıydı. Yahudi çocukların bir kısmı, Tanrı'yı bir rehber olarak aynı zamanda bir yargıç olarak görmektedirler. Din dışı çevreden gelen çocuklar, hayatın anlamı ve hayatta en çok neyin önem taşıdığı konusunda şaşkınlığı da içeren dini konularla uğraşmışlardır (Ratcliff 2004:110-113).

İtalya Padavo Üniversitesi'nden Renzo Vianello yaşları 3 ile 4 arasında değişen ve büyük çoğunluğu Roma Katolik eğitimi almış on binden fazla çocuk üzerinde yaptığı araştırmada çocukları Tanrı'ya ilişkin şu kavramları geliştirdiklerini ortaya koymuştur:

Bir Süpermen Olarak Tanrı: 5-6 yaş arası çocuklara göre Tanrı, sadece bir insandır ancak diğerlerinden daha bilgili ve daha güçlüdür. Ancak o her şeyi bilme, her şeye gücü yetme ve her yere olma konusunda eksiktir. 6-7 yaşındaki çocuklar tanrı hakkında daha az antropomorfik düşünceler geliştirirler. Bu yaştaki çocuklara göre Tanrı artık kocaman, sihirli veya görülmeyen bir kişi (varlık) olarak algılanır.

Yaratıcı Olarak Tanrı: Vianello yaptığı araştırmasında, 6-7 yaşlarındaki çocukların, Tanrı'yı bir yaratıcı olarak anladıklarını görmüştür. Bununla beraber, yaratma eylemi, yoktan bir şeyi yaratma şeklinde değil, mevcut olan bir şeyden yeni bir şey ortaya koyma şeklinde anlaşılmaktadır. Yaratmanın yoktan olacağına ilişkin düşünce, çocuklarda ancak 10-11 yaşlarında gelişmektedir.

Sihirbaz Olarak Tanrı: Vianello'nun araştırma bulgularına göre, Tanrı'ya ilişkin sihirsel düşünce daha çok okul öncesi çocuklarda görülürken, 6-8 yaşları arasında çocuklar sihirsel düşüncelerle sihirsel olmayan düşünceleri birbirinden ayırt edebilirler (Köylü 2004 b: 22)

Çocukların kişilik özellikleri ile aile yapısının da onların Allah hakkındaki düşüncelerini etkilediği görülmüştür. Çocukların Allah inancına ilişkin derinlemesine yaptığı araştırmada, Heller, çocukların yetiştikleri aile ortamına bağlı olarak 6 tür Allah inancına sahip olduklarını belirtmektedir: Bunları şu şekilde özetleyebiliriz.

Birinci tür Allah anlayışı, çocukların Allah'ı arkadaşça ve dostça bir varlık olarak kabul etmeleridir. Bu tür tasvirde Allah, çocuğun gözünde hayali bir oyun arkadaşı gibidir ve çocukla Allah arasındaki ilişki kalbi ve hoşnut verici bir ilişkidir. Böyle çocuklar genellikle çok fazla dünya işlerine ve olaylarına ilgi duymaz, olumsuz duygu ve düşüncelerden kaçınırlar. Bu tür bir kişilik yapısına sahip olan çocuklar komik ve hoş sorulara cevap vermeyi yeğlerken, ölümle ilgili sorulara çok az ilgi gösterir. Bu tür çocukların özelliklerine baktığımızda, onların hayatında sevgi konusunda bir eksikliğin olduğunu, dolayısıyla böyle bir inançla onu doldurmaya çalıştıklarını ve bunun sonucu olarak, böyle bir Allah tasvirine yöneldikleri görülmektedir.

İkinci bir Allah inancı şekli, çocukların kızgın ve cani bir Allah tasviri ve inancına sahip olmalarıdır. Bu tasvire göre Allah, özellikle kızdığı zaman kızgınlığının kontrol edilemediği bir Allah'tır. Bazen bu Allah sadist bir şekilde davranır ve

eylemlerinde sevgi ve şefkatten uzak, keyfine göre hareket eder. Bu tür inanca sahip olan küçük çocuklar ya böyle bir Allah'tan korkarlar ya da bu kötü niyetli güçlü Allah'a alışıarak büyümek isterler. Böyle çocukların anne ve babalarının tutum ve davranışları incelendiğinde genelde şiddet yanlısı ve tek yönlü anne babalar oldukları görülmektedir. Aile yapısındaki gerginlik ve kızgınlıkların da bu tür bir Allah anlayışında etkili olduğu anlaşılmaktadır.

Çocuklar arasında hakim olan *üçüncü* tür Allah anlayışı, uzak bir yerdeki Allah portresidir. Allah müphem bir varlık olarak, kalabalıklardan uzak olup, çocuğun günlük ihtiyaçlarını karşılamaktan da oldukça uzaktır. Bu tür inanca sahip çocukların yaşadıkları ailelerde, kişiler arası, eşler arası ya da çocukla anne ve baba arasında bir ilişkisel uzaklığın olduğu görülmüştür. Çocukları böyle bir Allah anlayışına iten nedenlerden bir tanesi de onların yalnızlığıdır. Dolayısıyla çocukların bu iç, deruni yalnızlıkları onları Allah anlayışını da yansıtmaktadır.

Dördüncü bir Allah tasviri de çocukların tutarsız bir Allah anlayışına sahip olmalarıdır. Bu çocukların önemli bir kısmı da iki yönlü hayalperest bir Allah inancına sahiptirler. Bunun da nedeni muhtemelen çocuğun gözünde iyi ile kötünün sürekli değişkenlik arz etmesi ve çocuğun hayatın tutarsızlıklarını anlamada zorlanmasıdır. Bu tür inanca sahip çocukların ebeveynlerinin de tutarlı olmadığı, bazen çocuğun yanında, bazen karşısında; bazen mükafatlandırıcı bazen de hiç umulmadık bir şekilde cezalandırıcı bir tutuma sahip oldukları görülmüştür.

Beşinci bir Allah tasavvuru da O'nun bir kral olarak tasvir edilmesidir. Kral rolünde olan Allah, yeryüzündeki insanlar için kanunlar koyar ve onlara adalet dağıtır. Bu inanca göre Allah her ne kadar sınırsız bir güce sahip olsa bile, yine o gücünü yerli yerinde ve merhametli olarak kullanır. Bu bağlamda Allah tam anlamıyla bir süpermendir. Ancak O sadece salt anlamda bir kahraman olmayıp, evrensel gücü, merhametle ve şefkatle kullanan bir Allah'tır. Yine bu çocukların ebeveynleri, her ne kadar otoriter ve diktatör olmasa bile, özellikle da babaları, göze çarpacak derecede kontrolcü ve güçlüdür.

Altıncı ve son olarak, bazı çocuklar için de Allah adeta bir terapist niteliğindedir. Böyle çocukların gözünde Allah, şifa verici ve iyileştirici bir rol oynamaktadır. Böyle bir Allah tüm yiyecek ve içecekleri veren, seven ve koruyan, aile ve dünyadaki tüm yanlışlar üzerine hakkı olan bir varlıktır. Bu tür bir Allah inancına sahip çocukların ailelerine baktığımızda olumsuzluklarla başa çıkabilme kapasitesine sahip, terapötik bir aile ortamından geldikleri görülmektedir. Ebeveynler otoriter ve katı disiplin anlayışından çok çocuklarına ihtimam gösteren bir tutum sergilemektedir (Heller'den naklen Köylü 2004 c: 145-147)

Her tutum ve tavırda olduğu gibi insanın din ile ilişkisinde de egemen olan unsurlar, bilgi, duygu ve davranıştır. Bunları bilişsel (zihinsel-cognitive) öge, duygusal (emotional) öge ve davranışsal (behavioral) öge olarak sırayabiliriz. Buradan hareketle diyebiliriz ki: İnsan iki yönü olan bir varlıktır. Bunlardan birincisi fikir, tefekkür, kıyas, mantık, zihin ve zeka kavramlarını içine alan akıl ve düşüncedir. Düşünmenin merkezi olarak beyin kabul edilmektedir. İnsanın ikinci yönü ise sevgi, korku, heyecan, aşk, vicdan, nefret ve benzerlerini ihtiva eden his ve duygularımızdır. Hislerin merkezi olarak da kalp kabul edilmektedir. İnanmanın bir kalp işi olduğu düşünülürse dini inançlarımızın duygu dünyamızla çok ilgili olduğu söylenebilir (Fersahoğlu 1998: 37).

Çocuklukta oluşmaya başlayan Tanrı algısı, bireyin çevresi, dini ve kişiliği tarafından şekillenir. Tanrı algısı oluşurken bireye öğretilen dini temsiller o bireyin Tanrı'ya yönelik algısının olumlu veya olumsuz yönde gelişmesini etkileyebilir (Güler 2007a: 124). Güler (2007) tarafından yetişkin örneklem üzerinde yapılan çalışmada iki tip Tanrı algısı yönelimine yer verilmiştir; bunlar “sevgi yönelimli Tanrı algısı” ve “korku yönelimli Tanrı algısı” olarak isimlendirilmiştir.

2.3.1. Sevgi Yönelimli Allah Anlayışı

Sevgi ve korku insanın temel ve gerekli duygularındandır. Sevgi, yaşamına anlam katarken, korku hayatta kalmasına yardımcı olur. Tanrı'ya ilişkin olarak bu

duygulara bakıldığında her iki duygunun da dini öğreti içinde yer aldığı, hemen her inananın bu duyguları zaman zaman deneyimlediği görülür (Güler 2007 a: 125).

William James, çocuklarda ve yetişkinlerde dini düşünce, sevgi ve korku kavramlarının fitri olduğunu, aslında bunların diğer düşünce, sevgi ve korku kavramlarından farklı olmadığını, sadece bireylerin bu tür kavramların dini objelere yönlendirmesinden ve dinle ilişkilendirmesinden kaynaklandığını ileri sürmektedir (2004 b: 18).

Sevginin en yoğun olduğu varlık çocuktur. Çocuklar genel olarak kendilerine bakan insanı severler. Annelerini ya da annelerinin yerine geçebilecek bakım veren kişiyi çok severler. Çocuk büyüdükçe, sevgisini dağıtmayı öğrenir. Mesela, annesinden sonra babasını, oyuncaklarını, ailesini sevmeye başlar. Sevginin doğru dağılımı; kişinin kendi varoluşunu, evrendeki konumunu, evrensel bütünlük içindeki yerini bilmesi sonucu bütün sevgi taşlarını doğru yere oturtmasıyla sağlanır. Çocuk en nihayetinde kendisini bütünü bir parçası gibi görür ve sevgi kartlarını yerli yerine koymayı başarır (Tarhan 2011: 68-69). İnsanın en temel ihtiyaçlarından olan sevgi, en üstün şekliyle ilahi sevgide gerçekleşmektedir (Çamdibi 1994: 97). Tarhan'ın bilgece sevgi olarak tanımladığı bu sevgi türünde insan; diğer sevgi nesnelerine ek olarak evreni ve Yaratıcıyı da sevdikleri içine katmıştır. Yalnızca dünyayı değil, ölüm sonrası yaşamı da sever (2011: 69).

1993 yılında 44 çocuk üzerinde yapılan bir araştırma (Martha Fay) , okul öncesinde bulunan çocukların kendilerini seven, dost bir Tanrı'ya inanmak istediklerini göstermektedir. Fakat dini öğretilerin ve yetişkinlerle gerçekleştirilen dine dayalı diyalogların, bu doğal sevgiye olumsuz etkiler yapabileceği de çalışmanın sonuçları arasındadır (Mehmedoğlu 2003a: 348). Örneğin bir din görevlisinin 3-4 yaşındaki kızıyla Allah inancı hakkında aralarında geçen konuşma şu şekildedir: Bir kandil gecesinde baba çocuğuna dini konularda bilgi vermek ister. Her şeyi Allah'ın yarattığını, onun için en çok O'nu sevmemiz gerektiğini, bize doğru ve güzel olan düşünce ve davranış şekillerini

Peygamber'in öğrettiğini Allah'tan sonra da Peygamber'i sevmemiz gerektiğini söyler. Çocuğun cevabı şöyle olur: "Ben Peygamber'i Allah'tan çok seviyorum." Babası şaşkınlıkla sebebini sorunca çocuk şöyle der: "Geçenlerde annem bana dedi ki: Allah yalan söyleyeni Cehennem'de yakar. Allah'ın Cehennem'i varmış, Peygamberin Cehennem'i olmadığına göre, ben O'nu daha çok seviyorum" (Ayhan 1997: 113).

Şafak'ın çalışmasında "Allah'ın kendileri hakkında nasıl davrandığı" konusunda çocukların büyük bir kısmı sevgi unsurunu vurgulamıştır. " Çok iyi davranır, sever ve onları korur" (%86,22), "Yanlışlara kızmaz, hoş karşılar" (%6,8), "Yaramaz çocukları cezalandırır". Çocuklar bu konuyla ilgili kendilerine yöneltilen "Bunları kimden öğrendin?" sorusuna büyük çoğunlukla annemden cevabını vermişlerdir (2006: 59)

Bovet tarafından çocuğun ebeveynleriyle özellikle annesiyle kurduğu yakın ilişkinin ilerde Allah'a karşı duyacağı sevginin temelini oluşturduğu söylenmektedir. Anne, çocuğun ihtiyaçlarını giderir, onu zarar verici şeylerden uzak tutar, güçsüzlüğünü gidermeye çalışır. Bakım gören, sevinç duyan çocukta sevgi tohumu filizlenir (1958: 33). Eğitimciler de Allah inancı konusunda çocuklara verilecek ilk temanın sevgi motifi olması görüşünde birleşirler. Ebeveynlerin çocuklara nasıl ki kendilerini her şeyden çok sevip, onlar için sayısız zorluk ve sıkıntılara katlanıyorlarsa, aynı şekilde Allah'ın da bu anne ve baba sevgisine paralel hatta onlardan kat kat kendilerini sevdiğini ve bunun sonucu olarak da kendilerine nimetler verdiğini, onları hastalıklardan ve kötülüklerden koruduğunu bildirmeleri gerekmektedir (Köylü 2004 c: 152).

2.3.2. Korku Yönelimli Allah Anlayışı

Güvenin zıddı olan korku, insandaki en temel duygulardan birisidir. İnsanda doğuştan güven duygusu arayışı vardır. Çocuk doğduğu zaman ilk olarak güvenli bir sığınak arar. Annesinin karnında her ihtiyacı karşılanır, bütün istekleri giderilirken; doğduğunda birdenbire soğuk havaya maruz kalır. Yaşamaları için

derinden bir nefes alması gerekir ve bu esnada acı hisseder. O sırada duyduğu korku, hayatının ilk korkusudur. Korku, çocuğun küçük dünyasında ‘güvende değilim’ tepkisini oluşturur. Bunun için çocuk, kendisine güven veren şeye bağlanma eğilimine girer (Tarhan 2011: 77).

Korku, canlı varlıkların, görünen ve görünmeyen tehlikeler karşısında gösterdikleri doğal bir tepkidir. Aslında her korku, canlıyı uyaran ve kendini savunmasını sağlayan yararlı bir mekanizmadır. Ancak kimi evlerde, sık başvurulmuş bir yıldırma yöntemi, Tanrıyı yardıma çağırarak uygulanır: “Sus, Allah Baba taş eder! Çarpılırsın! Tanrı her yaptığını görür!” Bu yola sık sık başvurulursa, çocuk kendini kötü görmekle kalmaz, Tanrıya karşı korkuyla karışık bir öfke de geliştirir (Yörükoğlu 2000: 220-223). Sevginin zıddı, korkudur. Sevgi çoğaldıkça korku azalır. Korku arttığında sevgide eksilme meydana gelir (Tarhan 2011: 71). Ancak Allah korkusu kimi aileler tarafından çocukların davranışlarını kontrol vasıtası olarak kullanılır (Köylü 2004 c: 148).

Şüphesiz, çok farklı korku nitelikleri vardır: saygılı korku, iptidai ürperme, günah duygusu, marazi sıkıntı. Vergote, bu farklı korku çeşitlerini ayırt etmede titiz olunması gerektiğini vurguluyor. Bununla birlikte ürküntü duygusu ile her şeyden Ayrı Olan (Allah)’a karşı duyulan his arasındaki bağ çok doğaldır. Otto’nun da öne sürdüğü gibi çocuk, daha üç yaşından itibaren kutsal olan şeye korkuyla beraber bir saygı duygusu (ambivalence) ile ilgi gösterir (Vergote 1978: 318-323).

Goldman da (1964), benzer olarak, daha küçük çocukların, Tanrı korkularının saygıyı içeren bir korku özelliği taşıdığını ifade etmektedir. Aslında saygı kısmen korkuyu içermekle birlikte daha çok sevgiye yakındır. Saygı duyulan kişi aynı zamanda sevilir de. Ama bu süreçte sevilen kişiyi, makamı veya varlığı üzmemek ya da sevgisini kaybetmemek için tamamen özgür davranma diye bir durum söz konusu olmayıp, belli düzeylerde kısıtlamalar ve yasaklar da mevcuttur (Yıldız 2007: 187-188). Bovet’e göre, ‘saygının bir yanı sevgi, diğer yanı da korku ise, saygı duymazlık edilemez. Her saygı, davranışlarımızı yasaklar, sıkı ama bunu

hep aynı biçimde yapmaz. Korkuya dayanan saygılar elimizi kolumuzu bağlar, korkuyu da hiçbir şekilde gidermez' (1958: 241-242).

Dini öğretilere göre, suçlu insan Tanrı tarafından yargılanacağı için korku ortaya çıkabilir. İnsan mutlaka hata yapar. Bu nedenle de Tanrı'nın cezalandırıcı özelliklerine odaklanmış olan birey Tanrı'nın azabından korkmaktadır (Güler 2007 a: 125).

3. Çocuklarda Ölüm Kavramı

Kavram, bir kümeye, sınıfa ya da cinse ait algılar yardımıyla kazandığımız ortak özelliklerin zihnimizde bir “düşün” halinde birleşmesidir. Bunlar artık algılar gibi somut değil, soyuttur. Örneğin “kalem” denince zihnimizde beliren bir düşün var. Bu bildiğimiz kalemlerden hiçbiri değildir; fakat gördüğümüz kalemlerin ortak özelliklerini kapsayan soyut bir düşündür (Binbaşioğlu 1987: 135).

Kavramların oluşturulmasında, genellikle, somut nesneler büyük rol oynar. Öğretimde “somuttan soyuta” ilkesi bunun bir sonucudur. J. Piaget'e göre, kavram oluşturma yeteneği, iki basamakta biçimlenir: (1) İlk kavramlar, çocukların görerek kazandıkları yaşantılarla öğrenilir, (2) Daha sonra; soyut özellikler arasındaki ayrımlar öğrenilir. Ona göre kavramların öğrenilmesi, bir bakıma, çocuğun, o konuda, zihinsel nitelikte olan bir tür “olgunlaşma” durumuna bağlıdır. Bunun bir sonucu olarak temel kavramlar öğrenildikten sonra, diğer kavramlar daha kolay öğrenilir (Binbaşioğlu 1987: 139).

Ölüm, tek boyutlu bir kavram olmayıp, belli başlı beş bilişsel alt-kavramın edinilmesiyle bütünüyle kavranabilecek olan bir olgu olarak kabul edilmektedir. Yapılan araştırmalar doğrultusunda belirlendiği üzere ölüm kavramının doğru bir şekilde algılanmasını sağlayan bu alt kavramlar şöyle sıralanabilir: (a) bir sonlanma olarak ölüm; yani ölümün, hareket, duygu, düşünce gibi tüm biyolojik ve psikolojik işlevlerin sona ermesini zorunlu kılıyor olması. (b) ölümün kaçınılmazlığı; yani er veya geç herkesin bir gün ölecek olması. (c) ölümün geri

döndürülemezliği; yani bir daha yaşama dönmenin imkansızlığı. (d) nedensellik; yani ölümün her zaman için fiziksel ve biyolojik nedenlerinin olduğu gerçeği. (e) evrensellik; yani istisnasız her canlının ölümle karşılaşacak olması (Koytak 2008: 3).

Çoğu psikolog çocukların ölü anlayışlarını tek kavramla değerlendirme yerine, benzer alt kavramlarla değerlendirir. Bu alt kavramları da sonluluk¹², evrensellik¹³, önceden kestirememek¹⁴ ve ölümden kaçınmanın mümkün olmaması¹⁵ gibi kavramlar oluşturmaktadır. Genellikle bu alt kavramlar, ölüm olayını tam olarak anlamak için zorunlu kavramlardır (Köylü 2004 a: 98)

“Ben öleceğim” ifadesi çocuk için aşağıdaki soyut kavramlarla ilişkilidir:

- Ben, kendine ait bir yaşamı ve kişisel varoluşu olan bir bireyim.
- Ben, özelliklerinden biri ölümlülük olan bir varlı “sınıfı”na mensubum.
- Ben, mantıksal tümdengelimim zihinsel sürecini kullanarak kişisel ölümün “kesin” olduğu sonucuna ulaşıyorum.
- Ölümümün birçok “olası neden”i vardır ve bu nedenler pek çok farklı biçimde bir araya gelebilirler. Özel bir nedenden sakınabilir ya da kaçabilirsem de, “bütün nedenlerden kaçamam”.
- Ölümüm “gelecekte” ortaya çıkacak. Gelecek derken henüz geçmemiş bir yaşama zamanını kastediyorum.
- Ancak ölümümün gelecekte “ne zaman” ortaya çıkacağını bilmiyorum. Olay kesin, zaman belirsiz.
- Ölüm “sonul” bir olaydır. Yaşamım sona erecek. Bu demektir ki, en azından bu dünyada bir insan olarak bir daha hiç yaşamayacağım, düşünmeyeceğim, eylemde bulunmayacağım.
- Buna uygun olarak, ölüm benim dünyadan “en son ayrılmam” demektir.

¹² *Finality*: Ölen bir kişinin bir daha hayata dönmemesi.

¹³ *Universality*: Tüm canlıların bir gün ölmesi

¹⁴ *Unpredictability*: Bir kişinin her zaman ölebileceği.

¹⁵ *Inescapability*: Tüm canlıların yaşamlarını sürdürmek için ne yaparlarsa yapsınlar sonunda bir gün ölecekleri fikri.

Böylece, “Öleceğim” önermesi, benlik bilincini, mantıksal düşünce işlemlerini, olasılık, zorunluluk, nedensellik, kişisel ve fiziksel zaman, amaçlılık, ayrılma kavramlarını içermektedir (Çileli 2008: 377-378)

3.1. Çocukların Bilişsel Gelişiminde Ölüm Kavramı

Gelişmiş Batı toplumlarında yakın zamanlara kadar ölüm “tabu” konulardan biri olarak görülmüştür. Kimi bilim adamları, örneğin Amerikan kültürünü “ölümü yadsıyan kültür” olarak tanımlamışlardır. Sosyal antropolog Benedict’e göre, Amerikan toplumunda çocuklar, cinsellik, doğum ve ölüm gibi doğal olaylara tanık olmamakta, bu da bireyin gelişiminde süreksizlik yaratmaktadır (Çileli 2008: 367).

Ölümü çocuklara layık görmez ve çocuğun ölümünü ‘erken ölüm’ olarak değerlendiririz. Yetişkinlerin bu tutumu, çocuğun ölüme karşı tutumuyla benzerlik gösterir. Yalnız önemli fark şudur ki, çocuk; ölümü diğer çocuklar ve kendisi için uzak bir olgu olarak düşünür. Bunun nedeni ölüm kavramını tam anlamıyla kavrayamamalarıdır. Ölüm, birinin kişisel ölümü, bilinç, kesinlik, sonsuzluk, gelecek, olmak ve olmamak gibi kavramlar soyut oldukları için birçok gelişim psikoloğu, küçük çocukların ölüm kavramını doğru bir biçimde kavramlaştıramayacakları sonucuna varmıştır. Bununla birlikte, çocuklar, ölümle pek erken yaşlarda ilgilenmeye başlarlar (Yıldız 2006: 18).

Çocuğun ölüm fikrini kabullenmesi kısa zamanda ve kolay gerçekleşmez; yavaş yavaş ve belli bir sıra içerisinde onu kendisine mal eder. Ailevi etkilerin bu sırayı değiştirmede büyük bir etkisi olmadığı görülmektedir. Çocuğun gözünde ölüm, “ceza”, “hastalık”, “olağanüstü hadise”, “uyku”, “yolculuk” gibi anlamlara gelir. Dini açıklamalar, daha önce çocuğun geçmişinde olumlu veya olumsuz olarak yönlendirilmiş psikolojik kavrayışı gözle görünür şekilde değiştirmeksizin, “yolculuk”, “seyahate çıkma” veya “kapıp götürme” gibi diğer sembolik algılama biçimleriyle üst üste gelirler (Hökelekli 1991: 154).

3.1.1. Bebeklik Dönemi

20. yüzyılın başlarından itibaren çocuk psikolojisi alanında sayısız araştırmalar yapılmasına rağmen, çocukların ölüm anlayışına ilişkin araştırma ve çalışmalar ancak son zamanlarda odak noktası haline gelmiştir. Oysa çocukluk yıllarında kaybedilen anne, baba ya da kardeş gibi yakın bir kişinin etkisi, sadece çocukluk yıllarıyla sınırlı kalmayıp, belki yaşam boyu devam etmektedir (Köylü 2004 a: 3).

Çocukların ölüm olayıyla ilgili olarak ilk izlenim ve etkilenmelerine gelince, gelişim psikologlarının çoğu, çocukların iki yaşına kadar ölümü anlamadıklarını savunmaktadır. Bu görüş çoğu araştırmacılar tarafından da desteklenmiştir. Zira ölümü anlamak başka, ölüm hakkında bir fikre sahip olmak başka bir şeydir. Terapistler, küçük çocukların ölümüne ilişkin oyunlarını izlemişler ve bu gözlemler, iki yaşındaki çocuğun ölüm konusunda bir şeyler bildiğini ortaya koymuştur (Karaca 2000: 203). Ancak bazı araştırmacılar, daha 18 aylıkken bile, çocuğun ölümle ilgili birtakım kavram ve düşünceler geliştirdiğini iddia ederler. Biraz daha büyüdükçe artan kelime dağarcığı ve öğrenme merakı sayesinde çocuklar, ölümün ifade etmiş olduğu manayı öğrenmeye çalışırlar. Bu konuda ilk müracaat merkezi olan anne ve baba ise bu olayı çocuğa anlatmakta oldukça güçlük çeker ve birtakım geçiştirici cevaplar verir (Akpınar 1988: 6).

Piaget'e göre zeka biyolojik bir uyum işlevidir ve bu işlev ergenlikte birden bire ortaya çıkmaz. Bebek ve çocuk da yetiştikten farklı olsa da zeki davranışlar sergiler. Zeki davranış her zaman yüksek düzeyde gelişmiş bilişsel yapı sonucu değildir. Üstelik küçük insanın güçsüzlüğü onun tehlikeyi sezme ve yardım isteme yeteneğini gerekli kılar. Koruyucu yetişkinin yitirilmesi ölüm tehdidi gibidir. Varoluşu tehlikeye girdiğinde bebek soyut zihinsel işlemler olmadan da çevresini algılayabilir. Hiçbir insan ayrılma ve terk edilme tehdidini algılayamayacak kadar küçük değildir (Çileli 2008: 380). Piaget'in kuramında vurgu “nesnenin sürekliliği ve korunumu” üzerinedir. Ancak çocuk değişim, yok olma gibi olguları anlamadan nesne korunumunun da pek anlamı olmayacaktır. İkinci yaşta zaman, süreklilik ve ölüm gibi soyut kavramlar oldukça uzaktır, ama çocuk bunlara ilişkin

deneyimlerini şimdiden işleme koymaya başlamıştır. “Gitti”, “uzun süreli gitti”, “ebediyen gitti” (ya da “öldü”) düşünceleri henüz ayrıştırılmamıştır; dolayısıyla her ortadan yitme değişim, ayrılma ya da yitirme (kavram öncesi biçimde), “ölü” ve “öldü” kavramları kategorisine kaydedilecektir. Bu “nesnenin ölümü” olarak adlandırılabilir ve çocuğun olgun zihinsel işleyişe doğru ilerlemesinde en önemli öncül kavramları (protoconcept) oluşturur. “Nesnenin ölümü” ile “benliğin ölümü” arasındaki farkın elde edilebilmesi için daha fazla zihinsel olgunlaşmaya ve deneyime gerek vardır (Çileli 2008: 380-381).

Çocuklarda ilk ölüm fikrinin, yalnız kalma ile ya da yalnız bırakılmayla ortaya çıktığı söylenir. İlk aylarda sadece anne-babanın yokluğunun farkına varırken, ileriki aylarda çevresindeki eşyaların ve diğer insanların yokluğuna da tanık olur. Ce-e oyunları gibi oyunlarla nesneleri görmese bile var olduklarını bilir, çocukta süreklilik ve kalıcılık kavramları pekişir. Kısa süreli ayrılıklar, kavuşmalar sonucu bu ayrılıkların geçici olduğuna inanır. Bu inancını daha sonra da ölüm karşısında korumaya devam eder (Akpınar 1988: 7).

Ölüm, çocuğun anneden ayrılma korkusu ile yakından ilgilidir. Annenin çocuğuna dokunmasıyla tatmin edilmeye başlanan temel güven, erken çocukluk döneminde her an tazelenmesi gereken bir duygudur. Hangi nedenle olursa olsun, özellikle annesiyle uzun süreli bir ayrılığın çocuk tarafından örselenmeden benimsenip kabullenileceği bir durum yoktur (Y. Mehmedoğlu 2003b: 59) . İlk aylarda yaşanan anne kaybı, annenin yerini tutacak biri tarafından telafi edilmezse, çocuk psikiyatrisi uzmanlarının “anne yoksunluğu sendromu” dedikleri, itiraz etme, ümitsizlik ve çözülme tepkileriyle seyreden bir tablo ortaya çıkabilir. Anne yoksunluğu süresinin uzaması ve yoksunluğun giderilememesi durumunda “anne yoksunluğu sendromu” çocuğun bilişsel ve duygusal gelişiminde gerileme veya duraklamalarla, depresyon ve uyumsuzluk belirtileriyle seyreden, birçok başka hastahğın eşlik ettiği ciddi bir ruhsal rahatsızlık halini alabilir (Göka 2009: 229). On iki aylık çocuklara ilişkin gözlemler, çocukların yabancıların yanındayken yitik anneyi bulmak için belirgin bir çaba gösterdiklerini ortaya koymaktadır. Önce “protesto” ve bulmak için “acil çaba” vardır. Çocuk günlerce yüksek sesle

ağlamakta ve yiten annesi olabilecek her şeye ve her sese doğru kendini atmaktadır. Umutsuzluk ve umutla arama arasındaki gidip gelmeler bir hafta sürmekte ama sonunda çaresizlik yerleşmektedir. Annesinin dönmesi isteği ortadan kalkmaz, ama bunun gerçekleşmesi umudu yitirilir. Sonunda bu istek de ortadan kalkar ve çocuk sonsuz bir acı içinde içine dönük ve apatik bir görünüm kazanır (Çileli 2008: 381). Çocuğun yaşadığı ilk kaygı kaynağı, öncelikle Freud'un ardından Rank'ın ortaya koyduğu biçimiyle ilk ayrılık anına denk gelir. Çocuklarda “bırakılma” korkusu, bırakılmanın fiziki gerçekliğinden ileri gelmez. Büyüklerinin kendisini bir gün bırakıp gideceği, bir tehdit ya da cezalandırma aracı olarak kullanıldığında çocuk, psikolojik olarak kendisini bırakılmış hissedebilir. Bazı çocuklarda ayrılık ve bırakılmışlık korkusu daha sonra ortaya çıkacak olan ölüm kaygısının psikolojik öncüsü niteliğindedir (Tanhan, Arı İnci 2009: 34).

3.1.2. İlk Çocukluk Dönemi

Çocuğun etkilendiği ve en fazla öğrenmek istediği konulardan birisi de ölüm olayıdır. Çocuklar ölüme karşı direnmekte, bir nevi insandaki sürekli yaşama arzusunun fitri olduğunu göstermektedirler. Onlar belli bir yaştan sonra ölümün bir son olup olmadığını öğrenmek istemekte, ancak son olmayacağı beklentisi içinde bulunmaktadırlar. Nitekim çocukların ileride karşılaşacakları, kendilerinin ve sevdiklerinin eninde sonunda ölecekleri gerçeğini keşfetmeleri problemi, onların yüzyüze gelecekleri en büyük problemlerden biridir (Karaca 2000: 197).

Çocuğun büyümesiyle dış çevresi genişler ve kökleri bebekliğe dayanan sevgi, korunma gibi temel duygusal ihtiyaçları karşılayan kişiler de çeşitlenmeye başlar. Baba, kardeşler, büyükanne, büyükbaba gibi yakınları da artık çocuk için önem taşır ve ruhi gelişiminin farklı görünümüne sırdaş olurlar. Bu dönemde anne, çocuğun dünyasında olmadığı takdirde en fazla özlem duyacağı kişi olma hususiyetini korur. İlk çocukluk döneminde, başta anne olmak üzere diğer yakınlardan ve sevilen kişilerden bir gün müddetsiz olarak ayrılacakları düşüncesi uzun süre benimsenemez (Konuk 1994: 91).

Çocuklar, ölümle pek erken yaşlarda ilgilenmeye başlarlar. Ana-babalarının konuşmalarını dinleyerek, ölüm haberlerini duyar ve ölü hayvanları görerek sorular sorar, bir anlam çıkarmaya uğraşırlar. Ancak pek etkilenmiş görünmezler. Çocuğun ölümle ilgisi duygusal bir tepki seviyesinden pek öteye geçmez. Çocuk, *beş yaşından* önce, arkadaşlarıyla oynadığı oyunlarda ‘ölüm, ölmek, ölmüş’ gibi kelimeleri tam kavramadan kullanır. Üç-dört yaşındaki bir çocuk, kızgınlıkla ‘inşallah ölürsün’ ifadesini kullansa bile, ne demek istediğinin bilincinde değildir (Yörükoğlu 2000: 194). Çocuk yaşadığı bu hayatın bir gün biteceğini idrak edemez, zihinde tasarlayamaz. Bir yakının ölümüne şahit olması, ölümü zihinde tasarlaması için bir fırsat olabilir. Çocuğun, ölüm fikrini kabullenmesi, kısa zamanda ve kolay gerçekleşmez. Zihinsel ve duygusal gelişimiyle paralel olarak yavaş yavaş belli bir sırayla gelişir (Yıldız 2006: 18).

Duygu ve hayallerle yüklü olduğu bu dönemde çocuk, ölüm sebebini öğrenerek bağımlı olduğu kişileri gözden geçirir. Mesela ölen eğer hastalıktan ölmüşse bu hastalığın annesi için de bir alarm niteliği taşıyıp taşımadığını anlamak ister. Civardaki bir komşu yaşlı olduğu için ölmüşse artık büyükannesi ve büyükbabasının da aynı sürecin içinde olduğunu sezer. Bu sezgiyi büyüklerine “sen ne zaman öleceksin?” veyahut “sen ne zaman yaşlanacaksın?” soruları izler. Aslında bu tip soruların “sen ölmek!” demek olduğunu bir yetişkinin anlaması zor olmasa gerektir. Nitekim bazı çocuklar anneleriyle birlikte yaşlanmalarının, hep birlikte ölmelerinin daha mantıklı olduğunu düşünmektedirler (Konuk 1994: 92).

Üç-dört yaşlarındaki çocuklar için ölüm, uzun bir ayrılık ya da dönüşü olan uzun bir yolculuktur. Bu yaşlarda ölümün yalnız canlılar için değil, cansızlar için de olabileceğine inanılır. Üç yaşında bir çocuk “Bir adam ölmüş, sonra evi de ölmüş” diyebilir. Giderek ölümün uzun bir uyku ve kımıldamadan yatma olduğu düşüncesi gelişir. Bu yaş çocukları yere yatarak ölmüş gibi yapar, sonra ayağa fırlayıp “Bak, dirildim!” derler (Yörükoğlu 2000: 195). Bu çağdaki çocuk, ölümün sürekliliğini veya hayatın sona ermesi manasına geldiğini kavrayamaz. Bu nedenle genellikle, anne veya babasının ölümünü onu yeniden görme şansının

bulunduğu boşanma durumundan pek de farklı algılamaz. Hatta yaşı daha büyük bazı çocuklarda bile bu tür algılayış biçimine rastlanabilmektedir. Örneğin, on yaşındaki bir çocuk babasının ani ölümü sonrasında bir akşam annesine “babamın öldüğünü biliyorum, ama anlamadığım şey neden akşam yemeği için eve gelmediği” demiş olması dikkat çekicidir (Yıldız 2006: 19). Çocuğun ölümü bu şekilde algılamasında anne- babanın rolü oldukça fazladır. Daha önce de belirtildiği gibi anne-baba çocuğunu ölüm olayında korumak için bir takım aldatici bilgiler verebilir. Örneğin, sorulan sorular karşısında çaresiz kalan ebeveynler, kendilerinin bile kabullenemedikleri ölüm hakkında; babasının uzun bir seyahate çıktığını ve orada çok mutlu olduğunu söyleyebilirler (Akpınar 1988: 8).

İnsan bir taraftan ölümden kurtuluşun olmadığını bilmekte, diğer taraftan ölümsüz olma, ebedi yaşama arzusuna sahip bulunmaktadır. Bu arzunu insan yapısında olduğunu çocukların ölümle ilgili tutumlarından anlamak mümkündür. Ölüm konusunda dört buçuk yaşındaki bir çocukla annesi arasında şöyle bir konuşma geçmiştir:

- Anneciğim ölüm ne demek?
- İnsanın kalbi durur, nefesi kesilir ve insan öylece kımıldamadan yatar.
- Peki ya konuşan kısım, insanın içindeki konuşmalar, onlar ne olur?
- Bilmem. Bazıları diyor ki, insan ölünce başka bir dünyaya gidip orada yaşar. Bazıları da inanmıyor buna.
- (Heyecanla) Biz inanıyoruz değil mi anne?

Ayrıca başka bir çocuk “insanlar ölünce gözlerini yumarlar mı?” sorusundan sonra “ben ölünce gözlerimi kapamam, etrafta dolaşmaya devam ederim” diye ilave etmiş. Böylece ölüme karşı direndiği, ölmek istemediği ve buradan, sürekli yaşama arzusunun insanda fitri olduğu anlaşılmaktadır. Çocuk sorularıyla ölümün bir son olmadığını öğrenmek istemekte, ancak son olmayacağı beklentisi içinde bulunmaktadır (Peker 2003: 83).

Beş yaşlarında ölüm, uzun bir uyku ile eş anlama gelir ve yavaş yavaş korkutucu olmaya başlar. Çocuk annenin babanın ölüp ölmeyeceğini sık sık sorar. Eğer anne

yatıştırmak amacıyla ölümün uykuya benzediğini anlatmışsa kimi çocuklarda yatağa yatmaktan, uykuya dalmaktan korkma ortaya çıkabilir (Yörükoğlu 2000: 195). Birçok kültürde ölümün çocuklara uzun bir uyku olarak anlatılması, zaten var olan bu hatalı algıyı pekiştirir. Çalışmalar, bu yaş grubundaki çocuklarda görülen uyku bozukluklarının en önemli nedeninin, çocuklarda uyku ve ölüm benzerliğinden yola çıkarak uykuyu tehlikeli bir hal olarak görmeleri olduğunu ortaya koyuyor (Göka 2009: 231). Yine bu yaşlarda çocuklar gömülmeyle ilgili yanıtlanması oldukça güç sorular sorarlar: ölümlerin toprak altında nasıl kımıldayabildikleri, ne yiyip ne içtikleri, nasıl hava aldıklarına ilişkin sorulardır bunlar. Bu sorular çocukların, ölümün bir son, geri dönülmeyen bir bitiş olduğu düşüncesini benimsemekte güçlük çektiklerini kanıtlar (Yörükoğlu 2000: 195). Daha sonra, ölümün hastalıkla, cezayla ve ihtiyarlıkla bir ilişkisi olabileceğini kavramaya başlar. Yaşlı ve ak saçlı herkesin yakında öleceğini sanır. Yine de, ölümden, uykudan uyanır gibi geri dönülebileceği düşüncesi baskındır. Çocuk, bir türlü ölümü kendisine yakıştıramadığı gibi, ondan kaçmaya çalışır. Onun için de, belli bazı işleri yapması gerektiğine inanır. İyi, uslu, akıllı, bir çocuk olursa ölümden kaçabileceğini düşünür. Öğretmenler, aile fertleri, çocuklar ve kendisi gibi belli sınıfa ait bazı kişilerin hiç ölmeyeceğini düşünür. Bir çocuğun, “Her gün ölmekten korkuyorum; keşke hiç büyümesek, o zaman ölmem” yönündeki ifadesi bu durumu oldukça iyi açıklamaktadır (Yıldız 2006: 19).

Ölüm, sebebi ne olursa olsun benimsenmek istenmeyen, Allah tarafından gerçekleştirilen uyku ya da baygınlığa benzetilen bir hadisedir. Fakat bayılan insan görülebildiği halde ölenin niçin görülemediğine akıl erdirilemez. Ölenler toprağın altında nefes alabilir, bir şeyler yiyip içebilir, dünyada olanları duyabilir ve belki de bir gün geri dönebilirler. Ölüm ile hastalık, ölüm ile yaşlılık arasındaki ilişkilerin farkına varılabilirse de doktorların bütün hastaları iyileştirebileceği düşüncesi hala mevcuttur (Konuk 1994: 92). Okul öncesi eğitimin ilk yıllarına gelen bu dönemde ölüm, ayrılıkla özdeşir. Ölümün duygusal önemi ise; çocuğun onu bir ayrılık ya da olası saldırının son hamlesi olarak değerlendirmesinden geçer. Bu dönemde ölüm, ne bir sondur ne de önüne geçilebilecek bir durumdur. Her ne kadar çocuklar ölümü, tıpkı uykuda olduğu gibi kapalı gözler ve

hareketsizlikle eşdeğer tutsalar da, yaşamsal işlevlerin tamamıyla sona ermesi olgusunu kavramaktan uzaktırlar. Ölümün nedenlerini de sayamazlar (Tanhan, Arı İnci 2009: 33). Bu yıllarda çocuklar ölümü, yaşamın durması değil azalmasını içeren geçici bir durum olarak algırlarlar (“ Ölü insanlar acıkmazlar, belki biraz...”). Bunu izleyen evrede çocuk ölümü bir son olarak algılar, ama ölümü yine de evrensel ve kaçınılmaz olarak görmez (Çileli 2008: 382).

Okul öncesi dönem çocuklarının düşünce yapısında “büyüsellik” (bir büyücünün yaptığı türden işlerin gerçek hayatta mümkün olduğunu sanma) denilen olgu, belirgin biçimde kendisini gösterir. Bu, en iyi oyunlarında gözlenebilir. Yeterince dua ederlerse ya da dilek dilerlerse birçok şeyi yapmaya muktedir olabileceklerini, ölmüş bir kişiyi de yeniden canlandırabileceklerini düşünürler (Göka 2009: 230). Küçük çocuklar ölen kişileri geri getirmek için çok istemenin, dilemenin yeterli olduğunu düşünürler. Uzun bir uykudan uyanmak gibi filmlerdeki dilemek gibi çok istemek yeterlidir. Çocukların çok sevdikleri öykü, masal ve filmlerde de böyle değil midir? Pamuk Prenses, Uyuyan Güzel bir öpücükle dirilirler, yutulan canlılar diri olarak çıkar, uçurumdan düşen, ezilen kahramanlar sapasağlam ayağa kalkar (Akpınar 1988: 11).

Yapılan araştırmalarda çocukların kendi ölümlelerinden önce, başkalarının ölümünü kabullendikleri saptanmıştır. Kabul eder gördüklerinde bile, büyüyünce, yaşlanınca, ihtiyarlayınca diyerek kendilerinden uzak tutmaya çalışırlar. Çevresindekileri bile bu sıralamaya koyar, önce dedesi-ninesi sonra ana-babası gibi. Freud (1958) bir çocuğun şöyle ifade ettiğini nakleder: “Babacığım, sen ölünce şunu bunu yapacağım”. Aslında çok acımasız bir ifade olmakla beraber, çocuğun ölüm olgusunu kendisi dışında kabul etmesi ve yetişkinlerden farklı olarak da bunu dürüstçe ifade etmesi açısından önemlidir (Yıldız 2006: 20).

Çocuklar altı ya da yedi yaşından önce genellikle ölümün anlamı konusunda çok belirsiz bir fikre sahiptirler. Bu durumun sürekliliğini gerçekten anlayabilmeleri somut işlem döneminden önce pek olanaklı değildir. Bu nedenle, ölüm fobisi bazen “sekizinci yıl kaygısı” olarak bilinir. Çocukların kaygıları konusunda

söylediklerini dinlemek ve onlara güven vermek çoğu durumda sorunu çözer (Gander, Gardiner 2010: 416).

3.1.3. Son Çocukluk Dönemi

Piaget'e göre çocuklar ölüm kavramına 7-12 yaşlar arasında odaklanırlar. Nagy tarafından Macar çocuklarla yapılan bir çalışmada, 6 yaşındaki çocukların, ölümü "uyku" veya "uzun bir yolculuk" olarak tanımladıkları ve yaşamın devamı gibi düşündükleri, 7-9 yaşları arasındaki çocukların ise; bir insanın ölmesine, insan veya insanüstü özellikleri olan bir gücün, neden olduğunu düşündükleri saptanmıştır (Erden 2002: 21).

Bu dönemde belli bir ölüm algısı şekillenmeye, ölümün bir son olduğu gerçeği algılanmaya başlamıştır. Bu yaş döneminde çocuk, geçmiş, şimdi ve gelecekle ilgili olarak zaman kavramını öğrenmiştir ve bu kavramı aksamalar olmakla birlikte hayatla ilişkilendirebilmektedir. Zaman algısının gelişmesi, çocuğun ölüm kavramını anlamasını kolaylaştırır (Göka 2009: 232).

Bu yaşlarda çocuklar ölümün bir son olup olmadığını bilmek istemelerine karşın, ölümün bir son olmaması yönünde bir beklenti geliştirirler. Çocukta, ölü insanın artık olmayan bir insan olduğu düşüncesi gelişmeye başlar. Ancak yine de ölümün bir dış etken nedeniyle belirdiği türünden bir anlayış sürmektedir. Çocuk, henüz ölümü, bu dış etkenlerin sonucu bedende gerçekleşen bir olgu olarak kavramsallaştıramamaktadır (Tanhan, Arı İnci : 34).

Bu yaş döneminde çocuk, ölümü melekler, iskelet vs. ile canlandırma, somutlaştırma eğilimindedir. Ölümden bilemediği tuhaf yaratıkları sorumlu tuttuğu için bu yaratıkların bir gün kendisini ve sevdiklerini de alacağından endişe eder. Ruh, ceset, hayalet gibi kelimelerden kokar. Bu dönemde bazı çocuklar geceleri ölüm temalı kabuslar görebilirler (Göka 2009: 232). Altı yaşlarından sonra dokuz yaşlarına kadar olan çocuklar için ölen insanların bir daha canlanamayacağı anlaşılır. Fakat ruh gibi ölümsüz bir yapıyı kavramak yine de

zor gözüktür. Bu dönem ruh ile ilgili merakın yoğun olduğu bir dönemdir. Bu meraka rağmen ruhu anlamak için sorulan sorularla birkaç kerede tatmin olacaklarını ummak yanlış olur (Mehmedoğlu 2003b: 61).

Yedi yaşına doğru, ‘kendisinin ölümü’, ihtimalini düşünmeden önce, çocuğun ölüm fikrine hakim olan duygusallık aslında bir ayrılık sıkıntısıdır. Çocuk, ölümü kendi şahsıyla ilişkiye girecek duruma geldiğinde, hakim tepkisi artık, saldırganlık karşısındaki sıkıntı biçiminde kendisini gösterir. Ölüm olayının, çocuğun tecrübesinde görüldüğü tarz her ne olursa olsun, onu güç duruma düşürür (Yıldız 2006: 20).

Hem ölümü kısmen de olsa algılamaları hem de büyüsel düşüncelere sahip olmaları nedeniyle altı-dokuz ya arasındaki çocuklar, ölümden en çok ve en olumsuz biçimde etkilenirler. Çünkü bir yandan ölümün geri dönüşsüz olduğunu bilmekte ama bir yandan da büyüsel düşünceleri nedeniyle ölüme engel olamadıklarını sandıkları için kendilerini suçlu ve sorumlu hissedebilmektedirler (Göka 2009: 233).

Çocuk, 8-10 yaşlarına geldiğinde ölüm onun için, ‘dünya hayatına geri dönüşü olmayan bir son’ anlamına gelmeye başlar. Ancak şu noktayı belirtmek gerekir ki, o da ölüme kendi çevresinde şahit olmamışsa, ölümü kavrayışı tam sayılmaz. İnsanlar sevdiklerini kaybedince, ölümü yeniden ve gerçekten öğrenirler. Nagy (1959), beş-dokuz yaşları arasındaki çocuğun ölüm denilince, onu çevrede dolaşan ve insanları yakalamaya çalışan biri olarak gördüğünü, aynı zamanda ölümün, geri dönülmezliğini kabul etmesine rağmen, evrenselliğini kabul edemediğini ifade eder. Ancak dokuz yaşına gelindiğinde ölümü, herkes için kaçınılmaz bir olay olarak daha gerçekçi bir kavrayışı geliştirebileceğini belirtir (Yıldız 2006: 20). Aynı zamanda dokuz yaş ve üstü çocukluk dönemi, gerçek anlamda çocuğun ölüm kaygısıyla tanışmaya başladığı ilk dönemlerdir (Tanhan, Arı İnci 2009: 34).

On yaş dolaylarında çocuklar, yalnızca ölümün bir son olduğunu anlamakla kalmaz, kendisi de içinde olmak üzere her canlı yaratığın değişmez yazgısı olduğunu kavrarlar (Çileli 2008: 382). Ölümün yaşlı, genç, çocuk, bebek demeyip, bizim bir insanı ne kadar sevdiğimize bakmayıp yaşayan her canlının başına bir gün kesinlikle gelecek bir olay olduğunu artık iyice bellerler. Bu durum, hele hele anne- babalarının ve sevdikleri kişilerin de ölebileceği ihtimali çocukları çok huzursuz eder, yakınlarının öldüğü kabuslar görür ve korkular geliştirirler (Göka 2009: 233). Son çocuklukta (9-12) ölen insanların metafizik bir başka dünyaya gidebilir olduğuna dair bir anlayış gelişebilir. 12 yaşlarından sonra, soyut olan bazı kavramların da anlaşılır olması bize ölümü anlatma konusunda yardım eder (Mehmedoğlu 2003b: 62).

Sonuç olarak, çocuğun zihninde tasarlanan ölüm kavramının şu gelişim sırasına göre üç bileşeni olduğu söylenebilir: a) Uyku ve yolculuk olarak algılanan ölüm, b) Dış faktörlerin etkisiyle benimsenen, ‘ayrılık kaygısı ve kendisinden ziyade başkaları için geçerli olma’ motiflerini içeren bir ölüm anlayışı, c) Hayatın kaybedilmesi ve geri dönüşü olmayan evrensel ölüm algısı (Hökelekli 1991: 155).

Bilişsel ve toplumsal gelişim konusundaki genel bilgilerimiz ölümle ilişkin düşüncelerin rolü dikkate alınmadıkça tamamlanmış olmayacaktır; aynı şekilde, ölüm düşüncesinin yaşam süresince gelişimine ilişkin bilgimiz daha geniş psikososyal olgunlaşma bağlamına yerleştirilmedikçe eksik kalacaktır (Çileli 2009: 384). Çocukların ölümü yetişkinlerin anladığı gibi kavrayabilmesi ise oldukça uzun bir süreçtir ve pek çok gelişimi ile birlikte gelişir. Bu kavramın kazanılmasında bilişsel gelişimi, duygusal gelişimi sırasında kazandığı bilgilerin de önemli yeri vardır (Akpınar 1988: 15).

3.2. Çocukların Dini Gelişiminde Ölüm Kavramı

3.2.1. Bebeklik Dönemi

Yaşanan günlük olaylar, doğum, ölüm, mevlit, felaketler, bunlarla ilgili konuşmalar ve davranışlar dini kavramları kendiliğinden getirmektedir. Şu örneklerde olduğu gibi:

-“küçükken ailemle birlikte mezarlığa, ölülerimizi ziyarete çok giderdim. Düşünürdüm; bu insanlar toprağın altında öylece duruyor mu, yoksa çürüyüp gidiyor mu, bir gün olup dirilirler mi? – Allah onları hesaba çekecek! Derlerdi.”

“ Sanırım, üç yaşında, annemi kaybettiğimde, onun nereye gittiğini sormuştum. Bana, cennet, cehennem, Allah gibi bazı şeyler söylemişlerdi. O zamanlar Allah’ı annemle birlikte düşünürdüm. Herhalde bana, annemin Allah’ın yanına gittiğini söylemişlerdi de onun için.” (Bilgin, Selçuk 1991: 72).

3.2.2. İlk Çocukluk Dönemi

Fowler’ın inanç gelişimi teorisine göre çocuklar hayatlarında ilk defa 3-7 yaş (*sezgisel-yansıtımlı inanç*) evresinde aileleri ve kültür tarafından izole edilen cinsellik ve ölüm gibi güçlü tabuların farkına varmaya başlamaktadır (Karaca 2006: 192). Çocukta bu aşamada, ölümün gizemi ve günlük hayatın ötesindeki bir “gerçeklik” dünyası konusunda merak uyanmıştır. Çocuk, dünyayı anlamaya çalışan canlı bir imgeleme gücüne sahiptir ve anlam ve bütünlük vermeye çalışmaktadır (Ok 2007: 116).

Soru çağı da denilen bu dönemde çocuğun en çok merak ettiği konulardan biri de ölüm olayıdır ve bu sorulara büyükler tarafından genellikle dini inançlarla ilgili açıklamalar getirilir.

Bu dönemde çocukların, “Ölünce nereye gidiyoruz?”, “Anne sen ne zaman öleceksin?” tarzında sorularıyla sıklıkla karşılaşılır.

Çocuk: Askerler ölünce nereye gider?

Anne: Ölen askerleri melekler yukarı kaldırır. Cennete götürürler.

Çocuk: Anne ölüm günümüz ne zaman?

Anne: Daha çok var. Bilmiyorum. Seninle bizim geçirecek daha çok vaktimiz var. Okula gideceksin. Büyüyeceksin. Baba olacaksın.

Çocuk: Cennette oyuncaklar var mı anne?

Anne: Neden sordun?

Çocuk: Cennette oyuncaklar varmış da o yüzden sordum?

Anne: Evet, orada güzel şeyler var. Burada da var. Bak. Odanda birçok oyuncak var.

Yukarıdaki diyalog, dört yaş altı aylık bir çocuk ile annesine aittir (Mehmedoğlu 2003b: 57).

İhtimaldir ki çevrede karşılaşılan ilk ölüm olayının ardından en çok sorulan “niçin öldü?” sorusunun gerisinde ayrılık kaygısı uzanmaktadır. Bu faraziyei daha da ileriye götürerek boşlukta kalan bağlanma duygularının da ölümü meydana getiren bir zatı ilahiye yöneldiği söylenebilir. Ölenin arkasında kullanılan “Allah öyle istedi”, “Allah aldı” şeklindeki ifadelerden çocuk, otoritenin ve kudretin timsali olan anne-babasının gücünün yetmediği durumların bulunduğunu fark eder. Yalnız bundan önce beklediği değişikliği yani ölen insanı geri getirmeyi becerip beceremeyeceklerini “geri gelecek mi?”, “yeniden görebilecek miyiz?”, “gittiği yer çok uzak mı?” gibi sorularla pekiştirerek öğrenmek ister (Konuk 1994: 91).

Beş-altı yaşlarında, çocuklar olayları somutlaştırarak kendileri için daha kolay kavranır duruma getirirler. Ölümün, cezalandırıcı bir Tanrı, bir Azrail, ya da şeytan gibi can alıcı bir varlığın işi olduğu düşüncesi yer eder. Kimi evlerde Tanrının hep cezalandırıcı, korkutucu ve acımasız yönü belirtilir. Çocukta kaygı, kızgınlık ve sağlıksız bir Tanrı korkusu yerleşebilir. Çünkü çocuklara, vurulan gençlerin, depremlerde yitirilen anaların yavruların hatta can veren kedi yavrusunun bile Tanrının isteğiyle öldüklerini anlatmak çok güçtür. Ancak öldükten sonra iyilerin cennete gideceklerini öğrenmek onlar için çoğu zaman yatıştırıcı olur (Yörükoğlu 2000: 196). Çocuklar cenneti çok güzel bir yer olarak

düşünür ama yine de ölmek ve oraya gitmek istemezler, çünkü yaşamak çok daha eğlencelidir (Akpınar 1988: 13).

3.2.3. Son Çocukluk Dönemi

10-12 yaş dönemi hakkında Heller, muhtemelen çocukların kendi sınırlarına olan ilgilerini yansıtarak Tanrı'nın herhangi bir sınırının olup olmadığı konusunda ilgili olduklarını söylüyor. Tanrı'nın varlığının sınırsız olması görüşü, çocukların kendi şahsi sınırlarının kavranmasına yönelik kullandıkları bir telafi biçimi olabilir. İncanın yeniden değerlendirilmesi ve imkan dahilinde yeniden tasdiki muhtemeldir. Bu dönemde çocuklar, ölüm sonrası hayatla da ilgilenirler ve bu durum hakkında daha fazla bilgi isterler. Belki de gelecek ergenlik ve yetişkinlik hususundaki beklentilerinin yansması olarak onların ahiretle ilgili kavramlarının hayli değiştiğini söylüyor Heller (Ratcliff 2004: 110).

Çağdaş batı ve Amerika'da ölüme bir tabu olarak bakılırken onunla ilgili mülahazalar çarpık (hasalıklı) bir şey olarak karşılanmaktadır. Buna ilaveten çocuklar da çeşitli bahanelerle ölü ortamından ve onunla ilgili tartışmalardan uzak tutulmakta ve hatta çocuklara hastanede ölmekte olan yakınlarını ziyaret izni verilmemektedir. Onlar bu durumlarda bazı akrabalarının yanına gönderilmekte ve bunu ölen yakınlarının bir gezintiye çıktığı şeklindeki uydurma ifadeler izlemektedir. Böylece bazı şeyleri yanlış algılayan çocuklar, bunlara komşularının inanılmaz hikayelerinin de eklenmesi durumunda büyüklere karşı bir güvensizlik hissetmeye başlamaktadırlar. Ölenin yokluğunu hissetmemeleri için, hediye yağmuruna tutulan çocuklar, böylece ölüm konusundan daha da uzak tutulmaya çalışılmaktadır. Ancak daha sonra yaşı ilerleyen çocuklar, aile durumundaki değişiklikten haberdar olup, çözümsüz üzüntülerle karşı karşıya gelebilmektedirler. Tesadüfen karşılaştıkları bu durumlar, çocuklar tarafından sarsıntı verici ve gizemli bir şekilde karşılanmakta ve yetişkinlerle ilgili bu güvensizlik hisleri, onları bu yeni durumla baş etme konusunda zorlamaktadır (Karaca 2000: 76).

Henüz somut olayları idrak edebilme aşaması içinde yer alan, zaman zaman onu aşmaya çalışan çocuk, ölüm gibi soyut bir kavramı anlarken hayli zorlanacaktır. Daima gizemli tarafı ağır basan ölüm kavramı anlatılırken ahiret inancı devreye girmektedir. Birçok anne çocuklarının “ölen şimdi nereye gitti?” sorusuna “cennete”, “Allah’ın yanına gitti” gibi cevaplar verirler. Oysa ki Allah ve cennet kavramları da tıpkı ölüm gibi çocuğun anlayışında manevi anlamına ulaşmamıştır. Gidilen yerin Allah’ın yanı olması veya cennet olması da ölümün şüphelerle karşılanmasına mani olmamaktadır (Konuk 1994: 92). Ayrıca çocuklara inanılmayacak hikayeler anlatmak, onların ilerdeki yaşantılarını da olumsuz yönde etkilemektedir. Mesela küçük kardeşi ölen bir çocuğa “Tanrı küçük çocukları sever, onları onun için alır ve cennetine kor” denmiş, daha sonra bu çocuk büyüüp yetişkin bir kadın olmuş ve küçük çocuğunu kaybedince, Allah’a olan öfkesini hiçbir zaman çözümleyemeyerek, bu durum onda neticede psikopatolojik bir depresyona dönüşmüştür (Karaca 2000: 77). Aynı şekilde, Tanrı’nın korkutucu, acımasız, cezalandırıcı gibi gösterilmesi çocukta bir Tanrı korkusuna yol açabilir. Oysa ölüm de hayatın kabullenildiği gibi doğal bir olgu olarak, olduğu gibi kabul edilebilir (Akpınar 1988: 15). Bir yakının (anne ve babasını) kaybeden çocuğa, onu yaratan Allah’tır. Ona şu kadar ömür verdi. Şimdi ise öldü, senin gibi bir çocuğu geride bıraktı. Sen iyi, dürüst ve çalışkan bir çocuk olursan, annen ve baban için ileride iyilikler yapabilirsin. Allah da onu senin yaptığın bu iyi davranışlardan dolayı bağışlar, daha güzel nimetler vb. telkinlerle, ahiret inancı da öğretilir. Böylece çocuk için en acı verici olan ölüm hadisesi müspet manada bir eğitim sonucu olabilir. Belki bu durumlarda çocuklar da, yetişkinler de telkine en müsait durumdadırlar. Böylece Allah inancının tamamlanması da sağlanmış olur (Ayhan 1997: 115).

Çocuk aslında ölümün Allah tarafından gerçekleştiğini zorlanmaksızın kabule hazırdır. Bu noktada yetişkinlerin rehberliği devreye girebilir. Ölümün bir ceza olmadığı vurgulanmalı, Allah’ın bunu acımasızlığından yapmadığını anlatabilmek için cennetin güzelliklerinden bahsetmelidir. Ölen yakınının cennete gittiğini, yaptığı duaları Allah’ın ve onun duyduğunu söylemelidir. Allah’ın ölen insanlara

rahmet edeceğine dair oluşturulan ümitler çocuk ruhunda huzur ve sükuneti sağlar (Konuk 1994: 93).

Araştırmalar, hastalıklı ölüm korkularımızın nedenleri arasında çocuklukta verilen hatalı din eğitiminin rolü üzerinde de duruyorlar. Ölüm denince hemen olumsuz bir hissiyata, cezalandırılma korkusuna kapılmamızda, çocuklukta zihin yapısının, ölümü algılama biçimlerini bilmeden sanki bir yetişkine verilir gibi yapılan hatalı din eğitiminin payından bahsediliyor (Göka 2009: 231).

BÖLÜM IV

BULGULAR VE YORUM

Bu bölümde, araştırmanın alt problemleri ve hipotezleri doğrultusunda, anket uygulamalarından elde edilen verilerin istatistiksel analizleri yapılmış olup, bunun sonucunda elde edilen veriler işlenip tablolastırılmıştır. Tablolarda önce frekans verilerine ilişkin bulgular ele alınmış, ardından gruplar arasında karşılaştırmalar yapılarak Bağımsız İki Örnek T- Testi, Tek Yönlü ANOVA Testi, Tukey HSD Testi ve Ki- Kare istatistik analizleri ile sonuçların anlamlı olup olmadığı test edilmiş ve elde edilen bulgular yorumlanmıştır.

1. Araştırmaya Katılan Çocuklarla İlgili Genel Bilgiler

Alan araştırması 2011 Mayıs ayı içerisinde Sivas il merkezine bulunan üç ilköğretim okulunun 2,3,4,5,6,7 ve 8. sınıflarında öğrenim görmekte olan 572 çocuk ile yürütülmüştür. Katılımcı çocukların yaş ortalaması 10,5 olup, yaş aralığı 8 yaş ile 13 yaş arasındadır. Katılımcı çocuklar hakkındaki istatistiksel bilgiler aşağıda sunulmuştur.

1.1. Öğrenim Görülen Okullara Göre Dağılım

Tablo 5: Araştırmaya Katılan Çocukların Öğrenim Gördükleri Okullara Göre Dağılımı

Okul ismi	N	%
Özel Sultan Murat İlköğretim Okulu	88	15,4
Ziya Gökalp İlköğretim Okulu	144	25,2
Gazi Paşa İlköğretim Okulu	340	59,4
Toplam	572	100,0

Tablo 5'e göre araştırmaya katılan çocukların 88'i (%15,4) üst sosyo (ekonomik)-kültürel çevreyi temsil ettiği düşünülen Özel Sultan Murat İlköğretim Okulu'nda bulunmaktadır. Deneklerin 144'ü (%25,2) sosyo kültürel durum olarak orta seviyede olduğu düşünülen merkezi bir okul olan Ziya Gökalp İlköğretim Okulu'nda öğrenim görmektedir. Geri kalan 340 (%59,4) çocuk ise kısmen alt sosyo kültürel düzeyde bulunduğu düşünülen Gazi Paşa İlköğretim Okulu'na devam etmektedir. Okulların öğrenci mevcudundaki farklılık araştırmaya katılan deneklerin dağılımında farklılığa neden olmuştur.

1.2. Cinsiyete Göre Dağılım

Tablo 6: Araştırmaya Katılan Çocukların Cinsiyetlerine Göre Dağılımı

Cinsiyet	N	%
Kız	270	47,2
Erkek	302	52,8
Toplam	572	100,0

Tablo 6'ye göre örneklem grubunun yarıya yakını (%47,2, N:270) kız öğrenci, geri kalanı ise (%52,8, N:302) erkek öğrencidir. Bu durum örneklem grubunun cinsiyet bakımından dengeli bir dağılıma sahip olduğunu göstermektedir ve araştırmanın sonuçlarını belirlemesi açısından olumlu bulunmuştur.

1.3. Yaşlara Göre Dağılım

Tablo 7: Araştırmaya Katılan Çocukların Yaşlara Göre Dağılımı

Yaş	N	%	Bilişsel Gelişim Dönemi	N	%
8,00	59	10,3	Somut İşlemsel Dönem (7-11 yaş)	295	51,6
9,00	115	20,1			
10,00	121	21,2			
11,00	107	18,7	Soyut İşlemsel		

12,00	80	14,0	Dönem (11/12 yaş ve üstü)	277	48,4
13,00	90	15,7			
Toplam	572	100,0	Toplam	572	100,0

Tablo 7’deki verilerden de anlaşılacağı üzere araştırmaya katılan denekler 8-13 yaş aralığında olup 8 yaşındakiler örneklemin % 10,3’ünü (N:59); 9 yaşındakiler % 20,1’ini (N:115); 10 yaşındakiler %21, 2’sini (N:121); 11 yaşındakiler %18,7’sini (N:107); 12 yaşındakiler %14’ünü (N:80); 13 yaşındakiler %15,7’sini (N:90) oluşturmaktadır. Gelişimsel dönem olarak incelediğimizde ise somut işlemsel dönem olarak kabul edilen 7-11 yaş aralığında bulunan denekler örneklem grubunun % 51,6’sını (N: 295) oluşturmaktadır. Bilişsel gelişim kuramlarında 11/12 yaş ve üstü olarak kabul edilen soyut işlemsel dönemde bulunan denekler ise örneklemin % 48,4’ünü (N:277) temsil etmektedir.

1.4. Ebeveynin Öğrenim Durumuna Göre Dağılım

Tablo 8: Araştırmaya Katılan Çocukların Ebeveynlerinin Öğrenim Düzeyine Göre Dağılımı

Anne-Baba Öğrenim Durumu	Anne Öğrenim Durumu		Baba Öğrenim Durumu	
	N	%	N	%
Sadece okuma yazma biliyor	35	6,1	14	2,4
İlkokul mezunu	179	31,3	80	14,0
Ortaokul mezunu	84	14,7	56	9,8
Lise mezunu	155	27,1	199	34,8
Üniversite mezunu	119	20,8	221	38,6
Cevapsız	0	0	2	,3
Toplam	572	100,0	572	100,0

Tablo 8’de yer alan ebeveyn öğrenim durumu dağılımına göre deneklerin % 6.1’nin (N:35) annesi, % 2,4’ünün (N:14) babası herhangi bir örgün eğitim

kurumundan mezun olmayıp dışarıda okuma yazma öğrenen grupta yer almaktadır. % 31, 3'ünün (N:179) annesi, % 14'ünün (N:80) babası ilkokul mezunu, % 14,7'sinin (N:84) annesi, %9,8'inin (N:56) babası ortaokul; %27,1'inin (N:155) annesi, %34,8'inin (N:199) babası lise mezunudur. Annesi üniversite mezunu olanlar örneklemin % 20,8'ini (N:119); babası üniversite mezunu olanlarsa %38,6'sını (N:221) oluşturmaktadır.

1.5. Ebeveynin Meslek Durumuna Göre Dağılım

Tablo 9: Araştırmaya Katılan Çocukların Ebeveynlerinin Meslek Durumuna Göre Dağılımı

Meslek Durumu	Anne Mesleği		Baba Mesleği	
	N	%	N	%
Ev hanımı/ İşsiz	463	80,9	6	1,0
Memur	76	13,3	186	32,5
İşçi	8	1,4	148	25,9
Emekli	5	,9	30	5,2
Serbest çalışan	16	2,8	101	17,7
Esnaf	3	,5	98	17,1
Cevapsız	1	,2	3	,5
Toplam	572	100,0	572	100,0

Tablo 9'a bakıldığında deneklerin 463'ünün (%80,9) annesinin ev hanımı olduğu görülmektedir. Annesi memur olanlar 76 (%13,3); annesi işçi olanlar 8 (%1,4); annesi emekli olanlar 5 (%0,9); annesi serbest çalışan 16 (% 2,8) ve annesi esnaf olanlar 3 (%0,5) kişidir. Ebeveyn meslek durumu dağılımında babası memur olanlar 186 (%32,5) kişi ile 1. sırada yer almaktadır. En az sayıda ise 6 (%1) kişi ile babası işsiz olanlar ve 30 (%5,2) kişi ile babası emekli olanlar bulunmaktadır. Örneklem grubunun % 98, 4'ünün babasının meslek sahibi olduğu, buna karşılık %18,8'inin ise annesinin meslek sahibi olduğu anlaşılmaktadır. Ebeveyn meslek

durumuna cevap vermeyen denekler ölüm nedeniyle ebeveynlerinden birini ya da her ikisini kaybetmiş olanlardır.

1.6. Ailenin Ekonomik Durumuna Göre Dağılım

Tablo 10: Araştırmaya Katılan Çocukların Ailelerinin Ekonomik Düzeylerine Göre Dağılımı

Ailenin Aylık Ortalama Gelir Durumu	N	%
650 TL'den az	48	8,4
650 ile 1500 TL arası	206	36,0
1500 ile 3000 TL arası	212	37,1
3000 TL'den fazla	106	18,5
Toplam	572	100,0

Tablo 10'daki verilere göre deneklerin büyük çoğunluğu sosyo-ekonomik açıdan orta düzeyde yer almaktadır (aylık 650 ile 3000 TL arası). Ailesinin aylık geliri ortanın üstünde (aylık 3000 TL'den fazla) olanlar %18,5 ile 2. sırada yer almakta, sosyo-ekonomik açıdan alt düzeyde olanlarsa (aylık 650 TL'den az) %8,4 ile küçük bir kesimi oluşturmaktadır.

1.7. Ölüm Tecrübesi

1.7.1. Ebeveyn Kaybına Göre Dağılım

Tablo 11: Araştırmaya Katılan Çocukların Ebeveyn Kaybına Göre Dağılımı

Ebeveyn Kaybı Durumu	N	%
Evet; annem	7	1,2
Evet; babam	13	2,3
Evet; her ikisi de	2	,3
Hayır, yok	550	96,2
Toplam	572	100,0

Tablo 11’de “Anne veya babandan hayatını kaybeden var mı? Varsa kimdir?” sorusuna verilen cevaplar gösterilmiştir. Buna göre deneklerin büyük çoğunluğu (%96,2) ebeveyn kaybı nedeniyle ölüm tecrübesi yaşamamıştır. Ölüm nedeniyle annesini kaybetmiş olan 7 (%1,2), babasını kaybetmiş olan 13 (%2,3) çocuk bulunmaktadır. Hem anne hem de babasının kaybını yaşamış olan denek sayısı ise 2 (%0,3)’dir.

1.7.2. Yakın Akraba ve Arkadaş Kaybına Göre Dağılım

Tablo 12: Araştırmaya Katılan Çocukların Yakın Akraba ve Arkadaş Kaybına Göre Dağılımı

	N	%
Kardeş, abla/ağabey	16	2,8
Hala/teyze	15	2,6
Amca/dayı	38	6,6
Dede/büyükanne	268	46,9
Yakın arkadaş	10	1,7
Hayır, yok	225	39,3
Toplam	572	100,0

Tablo 12’deki verilere göre “Hayatın boyunca anne ve baban dışındaki sevdiğin kişilerden ölüm nedeniyle kaybettiğin kimse var mı? Varsa kimdir?” sorusuna deneklerin %46,9’u, (N:268) “dede veya büyükanne” cevabını vermiştir. Bunu %6,6 (N:38) ile “amca veya dayı” cevabı takip etmektedir. Örneklem grubunda hala veya teyzesini kaybeden %2,6 (N:15), kardeş, abla ya da ağabey kaybı yaşayan %2,8 (N:16) oranında çocuk bulunmaktadır. Yakın arkadaş kaybı yaşayan çocuk oranı ise %1,7’dir (N:10). Hayatı boyunca yakınlarından herhangi birinin kaybını yaşamamış denek oranı %39,3’dür (N:225).

1.7.3. Evcil Hayvan veya Başka Bir Hayvanın Ölümüne Şahit Olma Durumuna Göre Dağılım

Tablo 13: Araştırmaya Katılan Çocukların Herhangi Bir Hayvanın Ölümüne Şahit Olma Durumuna Göre Dağılımı

Herhangi Bir Hayvanın Ölümüne Şahit Olma Durumu	N	%
Evet, evcil hayvan	143	25,0
Evet, kurban kesimi	214	37,4
Hayır	190	33,2
Başka	25	4,4
Toplam	572	100,0

Tablo 13'deki veriler değerlendirildiğinde deneklerin %25'i (N:143) evcil hayvanının ölümü ile %37,4'ü (N:214) kurban kesimine şahit olmakla ölüm tecrübesi yaşamıştır. Bunların dışında bir hayvanın ölümüne şahit olduklarını belirtenlerin oranı %4,4'dür (N:25). Herhangi bir hayvanın ölümüne şahit olmayanlar ise %33,2'dir (N:190).

1.8. Ebeveynden Ayrı Kalma Durumuna Göre Dağılım

Tablo 14: Araştırmaya Katılan Çocukların Ebeveynden Ayrı Kalma Durumuna Göre Dağılımı

Ebeveynden Ayrı Kalma Durumu	N	%
Bir hafta	185	32,3
Bir ay	99	17,3
Bir yıl	19	3,3
Bir yıldan fazla	31	5,4
Hiç ayrı kalmadım	238	41,6
Toplam	572	100,0

Tablo 14’de anne veya babasından en fazla bir hafta ayrı kaldığını belirten deneklerin sayısı 185 (%32,3)’dir. Bir ay ayrı kalmış olanlar 99 (%17,3); bir yıl ayrı kalmış olanlar 19 (%3,3); bir yıldan daha fazla ayrı kalmış olanlarsa 31 (%5,4) kişidir. Ebeveyninden hiç ayrı kalmamış olan deneklerin sayısı ise 238 (%41,6)’dir.

1.9. Sağlık Durumuna Göre Dağılım

Tablo 15: Araştırmaya Katılan Çocukların Sağlık Durumuna Göre Dağılımı

Sağlık Durumu	Kronik Hastalık Durumu		Bedensel Özürlü Durumu	
	N	%	N	%
Evet, var.	62	10,8	15	2,6
Hayır, yok.	510	89,2	557	97,4
Toplam	572	100,0	572	100,0

Örneklem grubuna yöneltilen “Sürekli tedavi gördüğün bir hastalığın var mı? Varsa nedir?” sorusuna deneklerin %89,2’si (N:510) “hayır” cevabını vermiştir. Kronik bir hastalığı olduğunu belirten 62 kişi ise örneklem grubunun %10,4’ünü temsil etmektedir. Evet cevabı verenler %10,8’lik oranın (N:62) içerisinde 15 kişi astım, bronşit, larenjit gibi solunum yolu hastalıkları olduğunu belirtmişlerdir. 5 kişi psikolojik tedavi gördüğünü 2 kişi ise epilepsisi olduğunu söylemiştir. 7 kişi kalp hastalığı olduğunu belirtmiştir. Bunların dışında cevaplar arasında anemi, göz hastalıkları, mide hastalıkları, romatizma ve şeker hastalığı gibi hastalıklar yer almaktadır. Deneklerin büyük çoğunluğunun; %97,5 (N:557) bedensel bir özürlü bulunmamaktadır. Herhangi bir bedensel özürlü bulunduğunu belirtenlerin oranı ise %2,6’dır (N:15).

2. Araştırmayla İlgili Bulguların Yorumlanması

2.1. Çocuklarda Ölüm Kavramıyla İlgili Bulgular

2.1.1. Çocukların Ölüm Kavramı ve Alt Kavramlarından Elde Ettikleri Toplam Puanların Dağılımı

Tablo 16: Çocuklarda Ölüm Kavramına İlişkin Soru Formu Kullanılarak Elde Edilen Toplam Ölüm Kavramı Puanları ve Alt Kavram Puanlarının Ortalama ve Standart Sapmaları

Ölüme İlişkin Alt Kavramlar	N	Ortalama	Standart Sapma
Kaçınılmazlık	572	10,82	1,643
Evrensellik	572	11,39	1,145
Ölümsüzlük	572	5,46	1,957
Ölüm ötesi	572	13,42	1,676
Fonksiyonsuzluk	572	10,33	1,415
Toplam Ölüm Kavramı	572	51,43	4,534

Çocuklarda Ölüm Kavramı Ölçeği kullanılarak elde edilen alt kavram puanları ve toplam ölüm kavramı puanlarının ortalama ve standart sapmaları Tablo 16’da gösterilmiştir. Bir alt kavramın tümüyle edinilmiş olması o alt kavrama ilişkin maddelerin tümüne doğru cevap verilmesini gerektirmektedir. Buna göre kaçınılmazlık alt kavramından 12; evrensellik alt kavramından 12; ölümsüzlük alt kavramından 9; ölüm ötesi alt kavramından 15 ve fonksiyonsuzluk alt kavramından 12 tam puan alınmış olması gerekmektedir. Ayrıca *Çocuklarda Ölüm Kavramı Ölçeği*’nde bulunan ölüm ve alt kavramları ile ilgili 20 ifadeye doğru cevap verilmesi durumunda elde edilecek olan toplam ölüm kavramı puanı minimum 20 maksimum 60 olarak belirlenmiştir. Buna göre tüm grubun toplam ölüm kavramı puan ortalaması 51,43; kaçınılmazlık alt kavramı puan ortalaması 10,82; evrensellik alt kavramı puan ortalaması 11,39; ölümsüzlük alt kavramı puan ortalaması 5,46; ölüm ötesi alt kavramı puan ortalaması 13,42 ve fonksiyonsuzluk alt kavramı puan ortalaması 10,33 olarak bulunmuştur. Ölüm

kavramına ilişkin her bir alt kavramın kazanılmasının yaşlara göre dağılımı ise Tablo 17’de sunulmuştur.

2.1.2. Ölüm Kavramına İlişkin Alt Kavramları Tam Olarak Edinmiş Çocukların Yaşlara Göre Dağılımı

Tablo 17: Ölüme İlişkin Alt Kavramları Tam Olarak Edinmiş Çocukların Yaşlara Göre Dağılımı

Ölüme Kavramına İlişkin Alt Kavramlar		Yaşlar						
		8 yaş	9 yaş	10 yaş	11 yaş	12 yaş	13 yaş	Toplam çocuk sayısı
Kaçınılmazlık	N	11	38	57	65	62	72	305
	%	18,6	33	47,1	60,7	77,5	80	53,3
Evrensellik	N	19	63	90	82	58	73	385
	%	32,2	54,8	74,4	76,6	72,5	81,1	67,3
Ölümsüzlük	N	1	9	11	20	14	13	68
	%	1,7	7,8	9,1	18,7	17,5	14,4	11,9
Ölüm ötesi	N	15	38	45	41	28	36	203
	%	25,4	33	37,2	38,3	35	40	35,5
Fonksiyonsuzluk	N	13	27	35	30	27	19	151
	%	22	23,5	28,9	28	33,8	21,1	26,4
Toplam çocuk sayısı	N	59	115	121	107	80	90	572
	%	100	100	100	100	100	100	100

Tablo 17’ye göre 8 yaş grubundaki 59 çocuğun % 18,6’sı kaçınılmazlık alt kavramını; % 32,2’si evrensellik alt kavramını; % 1,7’si ölümsüzlük alt kavramını; % 25,4’ü ölüm ötesi alt kavramını; % 22’si ise fonksiyonsuzluk alt kavramını tam olarak edinmiştir. 9 yaş grubundaki 115 çocuğun % 33’ü kaçınılmazlık alt kavramını; % 54,8’i evrensellik alt kavramını; % 7,8’i ölümsüzlük alt kavramını; % 33’ü ölüm ötesi alt kavramını; % 23,5’i ise fonksiyonsuzluk alt kavramını tam olarak edinmiştir. 10 yaş grubundaki 121

çocuğun % 47,1'inin kaçınılmazlık alt kavramını, % 74,4'ünün evrensellik alt kavramını; % 9,1'inin ölümsüzlük alt kavramını; % 37,2'sinin ölüm ötesi alt kavramını, % 28,9'unun ise fonksiyonsuzluk alt kavramını tam olarak edinmiş olduğu görülmektedir. 11 yaş grubundaki 107 çocuğun % 60,7'si kaçınılmazlık alt kavramını, % 76,6'sı evrensellik alt kavramını; % 18,7'si ölümsüzlük alt kavramını; % 38,3'ü ölüm ötesi alt kavramını, % 28'i ise fonksiyonsuzluk alt kavramını tam olarak kazanmıştır. 12 yaş grubundaki 80 çocuğun % 77,5'i kaçınılmazlık alt kavramını, % 72,5'i evrensellik alt kavramını; % 17,5'i ölümsüzlük alt kavramını; % 35'i ölüm ötesi alt kavramını, % 33,8'i ise fonksiyonsuzluk alt kavramını tam olarak kazanmıştır. 13 yaş grubundaki 90 çocuğun % 80'inin kaçınılmazlık alt kavramını, % 81,1'inin evrensellik alt kavramını; % 14,4'ünün ölümsüzlük alt kavramını; % 40'ının ölüm ötesi alt kavramını, % 21,1'inin ise fonksiyonsuzluk alt kavramını tam olarak edinmiş olduğu görülmektedir.

2.1.3. Bilişsel Gelişim Dönemine Göre Ölüm Kavramı Puanları

Tablo 18: Ölüm Kavramı Puanlarından Elde Edilen Verilerin Bilişsel Gelişim Dönemine Göre Dağılımı

Bilişsel Gelişim Dönemi		N	Ortalama	Standart sapma	Standart hata
Ölüm Kavramı Puanı	Somut gelişim dönemi (8-10 yaş)	295	50,01	4,644	,270
	Soyut gelişim dönemi (11-13 yaş)	277	52,95	3,881	,233
t= -8,206		sd= 570	p= ,000		

Bilişsel gelişim dönemlerine göre çocukların ölüm kavramı puan ortalamalarına bakıldığında; soyut gelişim döneminde bulunan çocukların ölüm kavramı puan ortalaması ($X=52,95$), somut gelişim döneminde bulunan çocukların ölüm kavramı puan ortalamasından ($X=50,01$) daha yüksek bulunmuştur. Bağımsız iki örnek t-testi sonucu, çocukların bilişsel gelişim dönemlerine göre ölüm kavramı puan ortalamaları arasındaki fark ($t= -8,206$, $sd=570$, $p=,000$) $p< ,05$ manidarlık

düzeyinde oldukça anlamlı bulunmuştur. Buna göre çocukların bilişsel gelişim düzeyleri yükseldikçe ölüm kavramını anlama düzeylerinin de yükseldiği söylenebilir. Araştırmamızdan elde ettiğimiz bu bulgu “Çocukların bilişsel gelişim düzeyleri ile ölümü kavrayış düzeyleri arasında pozitif yönde ilişki vardır.” şeklindeki 1. hipotezimizi desteklemiştir. Hipotezimizi kurarken yaş ve bilişsel gelişim düzeyinin çocukların ölüm kavramını anlamalarında etkili olduğuna dair araştırmalar göz önünde bulundurulmuştur.

Koytak'ın 7-11 yaş çocukları üzerinde yaptığı araştırmasında genel ölüm kavramı ile yaş arasındaki ilişkiye Sperman korelasyonu hesaplanarak bakıldığında ($r_s=0,352$, $n=67$, $p<0,01$, iki uçlu) anlamlı ilişki olduğu tespit edilmiştir (2008: 59).

Çocukların ölüm anlayışlarına ilişkin olarak Mahon ve arkadaşları, yaşları 5-12 arasında değişen 22 İsrailli kırsal kesimde yaşayan çocuk üzerinde yaptıkları araştırmada, çocuklardan %45'inin doğru ve tutarlı bir ölüm anlayışına sahip olduklarını bulmuşlardır. Çocuklardan aşağı yukarı tamamının (%95,5) ölümden kastedilenin vücut fonksiyonlarının durması, %63,6'sının ölümün evrenselliği, %50'sinin de ölümün kaçınılmazlığı boyutunu anlayabildiklerini ortaya koymuşlardır. Mahon ve arkadaşları, yaptıkları araştırmalarda “yaşın”, çocukların ölüm kavramını anlamada en önemli faktör olduğunu bulmuşlardır (Köylü 2004a: 103)

2.1.4. Cinsiyete Göre Ölüm Kavramı Puanları

Tablo 19: Ölüm Kavramı Puanlarından Ele Edilen Verilerin Cinsiyete Göre Dağılımı

Cinsiyet		N	Ortalama	Standart sapma	Standart hata
Ölüm Kavramı Puanı	Kız	270	51,81	4,321	,263
	Erkek	302	51,09	4,697	,270
$t= 1,888$		$sd= 570$	$p= ,059$		

Cinsiyetlerine göre çocukların ölüm kavramı puanları incelendiğinde kızların ölüm kavramı puan ortalamasının $X= 51,81$; erkeklerin ölüm kavramı puan ortalamasının $X= 51,09$ olduğu görülmektedir. Bağımsız iki örnek t-testi sonucu, çocukların cinsiyetlerine göre ölüm kavramından elde ettikleri puan ortalamaları arasındaki fark ($t= 1,888$, $sd=570$, $p=,059$) $p < ,05$ anlamlılık düzeyinde önemli bulunmamıştır. Buna göre kız ve erkek çocuklarının ölüm kavramını anlama düzeyleri arasında önemli bir farklılık olmadığı söylenebilir. Araştırmamızdan elde ettiğimiz bu bulgu “Çocukların cinsiyetleri ölümü kavrayış düzeylerinde farklılaşma meydana getirmektedir.” Şeklindeki 2. hipotezimizi desteklememiştir.

2.1.5. Ölüm Kavramı Faktör Puanlarına İlişkin Değerlendirmeler

2.1.5.1. Kaçınılmazlık Alt Kavramına İlişkin Değerlendirmeler

Tablo 20: Kaçınılmazlık Alt Kavramından Elde Edilen Puanların Bilişsel Gelişim Dönemine Göre Dağılımı

Bilişsel Gelişim Dönemi		N	Ortalama	Standart sapma	Standart hata
Kaçınılmazlık	Somut gelişim dönemi (8-10 yaş)	295	10,25	1,838	,107
	Soyut gelişim dönemi (11-13 yaş)	277	11,42	1,125	,067
$t= -9,178$		$sd= 570$	$p= ,000$		

Bilişsel gelişim dönemlerine göre çocukların ölümün kaçınılmazlığı alt kavramından elde ettikleri puan ortalamalarına bakıldığında soyut gelişim döneminde bulunanların puan ortalaması ($X=11,42$), somut gelişim döneminde bulunanların puan ortalamasından ($X= 10,25$) daha yüksek bulunmuştur. Bağımsız iki örnek t-testi sonucu, çocukların bilişsel gelişim dönemlerine göre kaçınılmazlık alt kavramı puan ortalamaları arasındaki fark ($t= -9,178$, $sd= 570$, $p=,000$) $p < ,05$ manidarlık düzeyinde oldukça anlamlı bulunmuştur.

Nagy'e göre çocuklar 9 yaşından sonra ölümüm kaçınılmaz bir olgu olduğunu kavrayabilirler. Bundan önceki yaşlarda çocuk ölümün varlığını, onun mutlaklığını ve kesinliğini kabul etmektedir. Ancak ölüm ve ölü kişinin anlamı hakkında kesin bir bilgiye sahip değildir. Ölüm mevcuttur, ancak kendisinden uzaktır. Kişi ondan uzak olduğu sürece ölümden kurtulabilir. Ölüm sadece ölen kişileri yakalar. Dolayısıyla her kim ölümden kaçarsa ondan kurtulabilir (Köylü 2004a: 100).

Tablo 21: Kaçınılmazlık Alt Kavramından Elde Edilen Puanların Cinsiyete Göre Dağılımı

Cinsiyet		N	Ortalama	Standart sapma	Standart hata
Kaçınılmazlık	Kız	270	11,01	1,415	,086
	Erkek	302	10,65	1,808	,104
t= 2,620		sd= 570	p= ,009		

Cinsiyet değişkenine göre çocukların kaçınılmazlık alt kavramından elde ettikleri puan ortalamalarına bakıldığında kızların ortalaması ($X=11,01$), erkeklerin ortalamasından ($X= 10,65$) daha yüksek bulunmuştur. Bağımsız iki örnek t-testi sonucu, çocukların cinsiyetlerine göre ölümün kaçınılmazlığı alt kavramından elde ettikleri puan ortalamaları arasındaki fark ($t= 2,620$, $sd= 570$, $p= ,009$) $p< ,05$ anlamlılık düzeyinde önemli bulunmuştur.

Çocuklarda Ölüm Kavramı Ölçeğinde kaçınılmazlık alt kavramı ile ilgili ifadelerden *aklımızı kullanırsak ölüme çare bulabiliriz* ifadesini çocukların %8,7'si onaylarken, %70,3'ü “hayır” cevabını vermiştir. *Ölümü, çaresi bulunabilecek bir hastalık* gibi düşünen çocukların oranı %6,1'dir. *Ölüm bir hastalık gibidir, çaresi bulunabilir* ifadesini onaylamayan çocukların oranı ise %78,5'dir. *Şanslı biriysek ölümden kurtulabiliriz* ifadesine çocukların %9,3ü katılırken %78,3 olumsuz yanıt vermiştir. *Uslu bir çocuk olursam ölmem* ifadesini çocukların yalnızca %3,1'i onaylarken %86,9'u “hayır” cevabını vermiştir.

2.1.5.2. Evrensellik Alt Kavramına İlişkin Değerlendirmeler

Tablo 22: Evrensellik Alt Kavramından Elde Edilen Puanların Bilişsel Gelişim Dönemine Göre Dağılımı

Bilişsel Gelişim Dönemi		N	Ortalama	Standart sapma	Standart hata
Evrensellik	Somut gelişim dönemi (8-10 yaş)	295	11,13	1,372	,079
	Soyut gelişim dönemi (11-13 yaş)	277	11,67	,743	,044
t= -5,828		sd= 570	p= ,000		

Bilişsel gelişim dönemlerine göre çocukların evrensellik alt kavramından elde ettikleri puan ortalamaları incelendiğinde soyut gelişim döneminde bulunanların ortalamasının ($X=11,67$), somut gelişim döneminde bulunanların ortalamasından ($X=11,13$) daha yüksek olduğu görülmektedir. Bağımsız iki örnek t-testi sonucu, çocukların bilişsel gelişim dönemlerine göre ölümün evrenselliği alt kavramından elde ettikleri puan ortalamaları arasındaki fark ($t= -5,829$, $sd=570$, $p=,000$) $p< ,05$ manidarlık düzeyinde oldukça anlamlı bulunmuştur.

Koytak'ın çalışmasında evrensellik alt kavramı ile yaş arasındaki ilişkiye Sperman korelasyonu hesaplanarak bakıldığında ($r_s=0,365$, $n=67$, $p<0,01$, iki uçlu) anlamlı ilişki olduğu tespit edilmiştir (2008: 59).

C. Norman ve B. L. Mishara (1992) 60 ilkokul öğrencisi üzerinde yaptıkları araştırmalarında, birle beşinci sınıf çocuklarından % 87'sinin ölümün evrenselliğini anladıklarını, yani herkesin, bir kaza ya da herhangi bir hastalığa yakalanmasa bile, bir gün öleceğine inandıklarını bulmuşlardır. Bu araştırmada, 9-10 yaşına gelen çocukların tamamının olgun bir ölüm kavramına sahip oldukları görülmüştür (Köylü 2004a: 102)

Tablo 23: Evrensellik Alt Kavramından Elde Edilen Puanların Cinsiyete Göre Dağılımı

Cinsiyet		N	Ortalama	Standart sapma	Standart hata
Evrensellik	Kız	270	11,48	1,030	,062
	Erkek	302	11,31	1,235	,071
t= 1,782		sd= 570	p= ,075		

Cinsiyetlerine göre çocukların evrensellik alt kavramından elde ettikleri puanlar incelendiğinde kızların puan ortalamasının $X= 11,48$, erkeklerin puan ortalamasının $X= 11,31$ olduğu görülmektedir. Bağımsız iki örnek t-testi sonucu, çocukların cinsiyetlerine göre evrensellik alt kavramı puan ortalamaları arasındaki fark ($t=1,782$, $sd= 570$, $p=0,75$) $p < ,05$ anlamlılık düzeyinde anlamlı bulunmamıştır.

Akpınar'ın farklı sosyo-ekonomik düzeyden üç ilkokulda 9 yaş çocukları üzerinde yaptığı çalışmada evrensellik kavramı ile ilgili elde edilen sonuçlarla kız ve erkek çocuklar arasındaki fark her üç okulda da (A İlkokulu, $t=0,86$, $p>0,05$; B İlkokulu, $t=0,81$, $p>0,05$; C İlkokulu, $t=0,34$, $p<0,05$) anlamlı bulunmamıştır. (Akpınar 1988: 72)

Araştırmamızda kullandığımız *Çocuklarda Ölüm Kavramı Ölçeğinden* elde edilen verilere göre *ölümün evrenselliği* ile ilgili olarak çocukların %92,5'i *ölümün sadece yaşlıları bekleyen bir durum olmadığını düşünürken, her canlının bir gün mutlaka öleceği* ifadesini onaylayan çocukların oranı %93,2'dir. *Hastalanmazsak ölmeyiz* ifadesini çocukların %8'i onaylarken %73,6'sı olumsuz yanıtlamıştır. Çocukların %93,7'si *büyük ve sihir gibi şeylerle ölümden kurtulmanın mümkün olmadığını ifade etmiştir. Bir gün ben de öleceğim* ifadesi ile kendi ölümlülüğünün farkında olduğunu belirten çocukların oranı %93,2'dir.

2.1.5.3. Ölümsüzlük Alt Kavramına İlişkin Değerlendirmeler

Tablo 24: Ölümsüzlük Alt Kavramından Elde Edilen Puanların Bilişsel Gelişim Dönemine Göre Dağılımı

Bilişsel Gelişim Dönemi		N	Ortalama	Standart sapma	Standart hata
Ölümsüzlük	Somut gelişim dönemi (8-10 yaş)	295	5,15	1,786	,104
	Soyut gelişim dönemi (11-13 yaş)	277	5,80	2,076	,124
t= -4,014 sd= 570 p= ,000					

Bilişsel gelişim dönemlerine göre çocukların ölümsüzlük alt kavramından elde ettikleri puan ortalamalarına bakıldığında soyut gelişim döneminde bulunanların puan ortalaması ($X=5,80$), somut gelişim döneminde bulunanların ortalamasından ($X=5,15$) daha yüksek bulunmuştur. Bağımsız iki örnek t-testi sonucu, çocukların bilişsel gelişim dönemlerine göre ölümsüzlük alt kavramı puan ortalamaları arasındaki fark ($t= -4,014$, $sd=570$, $p=,000$) $p<,05$ anlamlılık düzeyinde oldukça anlamlı bulunmuştur.

Tablo 25: Ölümsüzlük Alt Kavramından Elde Edilen Puanların Cinsiyete Göre Dağılımı

Cinsiyet		N	Ortalama	Standart sapma	Standart hata
Ölümsüzlük	Kız	270	5,26	1,831	,111
	Erkek	302	5,64	2,049	,117
t= -2,364 sd= 570 p= ,018					

Cinsiyetlerine göre çocukların ölümsüzlük alt kavramından elde ettikleri puanlar incelendiğinde kızların puan ortalamasının $X= 5,26$; erkeklerin puan ortalamasının $X= 5,64$ olduğu görülmektedir. Bağımsız iki örnek t-testi sonucu, çocukların cinsiyetlerine göre ölümsüzlük alt kavramı puan ortalamaları

arasındaki farkın ($t = -2,364$, $sd = 570$ $p = ,018$) $p < ,05$ manidarlık düzeyinde anlamlı olduğu tespit edilmiştir.

Çocuklarda Ölüm Kavramı Ölçeğinde yer alan ölümsüzlük alt kavramıyla ilgili olarak *Ölüm geçici bir ayrılıktır* ifadesine çocukların %35,8'i "evet"; %43,5'i "hayır" cevabını vermiştir. *Ölüm bir daha kavuşmamak üzere ayrılmaktır* ölçek ifadesine çocukların % 45,3'ü "evet"; %32,7'si "hayır" cevabını vermiştir. *Ölen kimseleri bir daha hiç göremeyiz* ifadesine ise çocukların %58,6'sı "evet"; %25,5'i "hayır" cevabını vermiştir.

2.1.5.4. Ölüm Ötesi Alt Kavramına İlişkin Değerlendirmeler

Tablo 26: Ölüm Ötesi Alt Kavramından Elde Edilen Puanların Bilişsel Gelişim Dönemine Göre Dağılımı

Bilişsel Gelişim Dönemi		N	Ortalama	Standart sapma	Standart hata
Ölüm ötesi	Somut gelişim dönemi (8-10 yaş)	295	13,32	1,674	,097
	Soyut gelişim dönemi (11-13 yaş)	277	13,52	1,675	,100
$t = -1,439$		$sd = 570$	$p = ,151$		

Bilişsel gelişim dönemlerine göre çocukların ölüm ötesi alt kavramından elde ettikleri puan ortalamalarına bakıldığında somut gelişim döneminde bulunanların puan ortalaması ($X = 13,32$) ile soyut gelişim döneminde bulunanların ortalaması ($X = 13,52$) birbirine yakın değerlerde çıkmıştır. Bağımsız iki örnek t-testi sonucu, çocukların bilişsel gelişim dönemlerine göre ölüm ötesi alt kavramı puan ortalamaları arasındaki fark ($t = -1,439$, $sd = 570$, $p = ,151$) $p < ,05$ manidarlık düzeyinde anlamlı bulunmamıştır.

Tablo 27: Ölüm Ötesi Alt Kavramından Elde Edilen Puanların Cinsiyete Göre Dağılımı

Cinsiyet		N	Ortalama	Standart sapma	Standart hata
Ölüm ötesi	Kız	270	13,51	1,635	,099
	Erkek	302	13,34	1,711	,098
t= 1,238		sd= 570	p= ,216		

Çocukların cinsiyetlerine göre ölüm ötesi alt kavramından elde ettikleri puanlar incelendiğinde kızların puan ortalamasının $X= 13,51$, erkeklerin puan ortalamasının $X= 13,34$ olduğu görülmektedir. Bağımsız iki örnek t-testi sonucu, çocukların cinsiyetlerine göre ölüm ötesi alt kavramı puan ortalamaları arasındaki fark ($t=1,238$, $sd=570$, $p=,216$) $p < ,05$ anlamlılık düzeyinde önemli bulunmamıştır.

Çocuklarda Ölüm Kavramı Ölçeğinde ölüm ötesi olarak isimlendirdiğimiz alt kavramla ilgili olarak *ölümü uzun bir yolculuğa* benzeten çocukların oranı %67,7; *ölümü uzun bir uykuya* benzeten çocukların oranı %73,4'dür. *Ölümün Allah'ın dilemesine bağlı olarak gerçekleştiğini* ifade eden çocukların oranı %79,9'dur. *Ölümü, Allah'a kavuşmak* olarak tasavvur eden çocukların oranı ise %74'dür. *Ölümü başka bir hayatın başlangıcı* olarak düşünen çocukların oranı %79,2'dir.

2.1.5.5. Fonksiyonsuzluk Alt Kavramına İlişkin Değerlendirmeler

Tablo 28: Fonksiyonsuzluk Alt Kavramından Elde Edilen Puanların Bilişsel Gelişim Dönemine Göre Dağılımı

Bilişsel Gelişim Dönemi		N	Ortalama	Standart sapma	Standart hata
Fonksiyonsuzluk	Somut gelişim dönemi (8-10 yaş)	295	10,14	1,526	,088
	Soyut gelişim dönemi (11-13 yaş)	277	10,52	1,261	,075
t= -3,185		sd= 570	p= ,002		

Tablo 28'deki veriler incelendiğinde bilişsel gelişim dönemlerine göre çocukların fonksiyonsuzluk alt kavramından elde ettikleri puan ortalamalarına bakıldığında soyut gelişim döneminde bulunanların ortalaması ($X=10,52$), somut gelişim döneminde bulunanların ortalamasından ($X=10,14$) daha yüksek olduğu görülmektedir. Bağımsız iki örnek t-testi sonucu, bilişsel gelişim dönemlerine göre çocukların fonksiyonsuzluk alt kavramı puan ortalaması arasındaki fark ($t = -3,185$, $sd=570$, $p = ,002$) $p < ,05$ anlamlılık düzeyinde önemli bulunmuştur.

Koytak'ın (2008) çalışmasında sonlanma olarak isimlendirilen fonksiyonsuzluk alt kavramı ile yaş arasındaki ilişkiye Sperman korelasyonu hesaplanarak bakıldığında ($r_s=0,207$, $n=67$, $p<0,05$, iki uçlu) anlamlı ilişki olduğu tespit edilmiştir.

Nagy'ye göre çocuklar ancak 9 ve ileriki yaşlarda ölümü, vücut fonksiyonlarının sona ermesi olarak anlarlar. Bundan önceki yaşlarda çocuğun gözünde ölmek demek aynı zamanda yaşamak demektir, ancak bu yaşam şekli farklıdır. Bu basamaktaki çoğu çocuklar, bir kişi öldüğünde sadece onun görülmediğiyle tatmin olmaz, onun nereye gittiğini ve yaşamını nasıl devam ettirdiğini de merak ederler. Çoğu çocuklar yoklukla cenaze merasimleri ya da mezarlıklar arasında bir ilişki kurarlar. Bu anlayışa göre, ölen kişinin yaşadığı yer artık mezarlıktır. Hareket etme, tabut tarafından engellenmektedir. Ancak tüm bunlara rağmen ölü kişi hala büyümesini devam ettirebilir. Onlar beslenirler ve nefes alırlar. Yine onlar yeryüzünde neler olup bittiğini bilir ve yakınlarının kendilerine besledikleri duyguları hisseder. Böylece ölü kişi mezarlıkta yaşamını devam ettirir. Bununla beraber çocuk bu hayatın sınırlı olduğunu, normal insanların hayatları gibi bir hayatlarının olmadığını da farkındadır. Çocuklardan bazıları da gözden kaybolan bu hayatı tamamen uykuyla sınırlandırır (Köylü 2004a: 99-100)

Speece ve Brent (1992) yapmış oldukları çalışmada fonksiyonsuzluk kavramının çocuklar tarafından en son anlaşıldığını ortaya koymuşlardır. Ancak çocukların bu kavramı tam olarak anlayabilmeleri için yüksek düzeyde bilişsel yeteneklere sahip

olmaları gerekmektedir. Örneğin çocuklar önce, vücut fonksiyonlarının durması ile ilgili olarak hareket edememe ve konuşamamayı, da sonra da düşünememe ve hissedememe kavramlarını anlamaktadırlar. Bu durum da çocukların önce somut fikirleri, daha sonra da soyut fikir ve kavramları anlayabildiklerini göstermektedir (Kölü 2004a: 102)

Tablo 29: Fonksiyonsuzluk Alt Kavramından Elde Edilen Puanların Cinsiyete Göre Dağılımı

Cinsiyet		N	Ortalama	Standart sapma	Standart hata
Fonksiyonsuzluk	Kız	270	10,54	1,391	,084
	Erkek	302	10,14	1,412	,081
t= 3,390		sd= 570	p= ,001		

Cinsiyetlerine göre çocukların fonksiyonsuzluk alt kavramından elde ettikleri puanlar incelendiğinde kızların ortalamasının ($X= 10,54$), erkeklerin ortalamasından ($X= 10,14$) daha yüksek olduğu görülmektedir. Bağımsız iki örnek t-testi sonucu, çocukların cinsiyetlerine göre fonksiyonsuzluk alt kavramı puan ortalaması arasındaki fark ($t= 3,390$, $sd= 570$, $p= ,001$) $p< ,05$ anlamlılık düzeyinde önemli bulunmuştur.

Akpınar'ın (1988) çalışmasında fonksiyonsuzluk kavramı ile ilgili sonuçlarla kız ve erkek çocuklar arasındaki fark iki yüzde arasındaki farkın önemlilik testi sonucuna göre her üç okulda da (A İlkokulu, $t=0,53$, $p>0,05$; B İlkokulu, $t=0,57$, $p>0,05$; C İlkokulu, $t=1,84$, $p<0,05$) anlamlı bulunmamıştır.

Ölümün, hareket, duygu, düşünce gibi tüm biyolojik ve psikolojik işlevleri sona erdiren olmasını ifade eden fonksiyonsuzluk alt kavramı ile ilgili olarak *ölmüş biri rüya görebilir* şeklindeki ölçek ifadesini çocukların %56,5'i "hayır" şeklinde cevaplamıştır. *Cansız varlıklar da ölebilir* ifadesini çocukların %14,5'i onaylamıştır, %62,1'i "hayır" şeklinde cevaplamıştır. *Ölülerin acıkma, susama*

gibi biyolojik fonksiyonlarının sona erdiği düşüncesini paylaşan çocukların oranı %58,9 olarak bulunmuştur.

Ölüm kavramına ilişkin alt kavramlara dair değerlendirmeler “Çocukların ölüm anlayışları, ölüm kavramıyla ilişkili olduğu düşünülen bazı alt kavramları anlamalarıyla ilgilidir (kaçınılmazlık, evrensellik, ölümsüzlük, ölüm ötesi, fonksiyonsuzluk gibi).” şeklindeki 3. hipotezimizi desteklemiştir. Çocukların ölüm kavramına ilişkin alt kavramlarla ilgili yaş ve cinsiyet faktörüne göre elde ettikleri puanlar, genel ölüm kavramından elde ettikleri puanlarla paraleldir.

2.1.6. Çocuklarda Ölüm Kavramının Yazılı Kompozisyonlarla Analizi

Bu bölümde çocuklardan yazılı materyal olarak toplanmış olan kompozisyonlar içerik analizine tabi tutulmuştur. Örneklem grubumuzla yapmış olduğumuz çalışmalardan değerlendirmeye alınan 120 kompozisyon, içerik analizi tekniklerinden kategorisel analiz ve frekans analizi teknikleriyle incelenmiştir. Analizlerde birim olarak cümleler belirlenmiştir. Çocukların ölüm kavramını zihinlerinde nasıl tasavvur ettikleri ve ölüm denince ne hissettikleri kendi ifade ettikleri cümlelerle yaş ve cinsiyet değişkenine göre değerlendirilmiştir. Buna göre çocukların ölümün ne olduğu ile ilgili ifadeleri 10 kategoride toplanmıştır:

Ölümü Allah’ın emri, Allah’a kavuşmak olarak tarif eden çocukların oranı %14,1 (N:17) ; dünyadan ayrılma başka bir yere/aleme gitme şeklinde tanımlayan çocukların oranı %30,8 (N:37)’dir. Ölümü biyolojik nedenlere bağlı olarak açıklayan çocukların oranı %10 (N:12); zamanın dolması, ömrün bitmesi olarak tarif eden çocukların oranı %15,8 (N:19), ölümü hatırlatan çeşitli sembollerle açıklayan çocukların oranı %9,1 (N:11)’dir. Ölümü ruhla ilişkili olarak açıklayan çocukların oranı %7,5 (N:9); ölüme felsefi-ahlaki yorum getiren çocukların oranı %1,6 (N:2)’dir. Ölümü uyku ve yolculuğa benzeten çocukların oranı %5,8 (N:7); yaşlılık ve hastalıkla ilişkili olarak açıklayan çocukların oranı %2,5 (N:3)’dir. Çocukların %2,5 (N:3)’i de ölümü korkutucu, üzücü bir durum olarak tarif

etmiştir. Çocuklarda ölüm kavramı ile ilgili yazılı kompozisyonlardan elde edilmiş kategoriler ve örnek cümleler aşağıdaki gibidir:

1. Dini Açıklamalar

Allah'ın huzuruna gitmektir. (11 yaş-erkek)

Allah'ın buyurduğu emir. (10 yaş-erkek)

Allah bir insanın canını ister, Azrail ise alır o canı. (10 yaş- erkek)

Rahmete kavuşmak. (11 yaş-erkek)

Allah'ımız hem yaratır ve bizi ölümle çağırır. (12 yaş-kız)

Ölüm bir kişinin Allah'a kavuşmasıdır. (11 yaş-erkek)

Ölüm Allah'ın bizlere gönderdiği şey. (10 yaş-kız)

Bizim Hz. Muhammed (s.a.v)'in yanına gitmemiz. (12 yaş-erkek)

Allah'ın emrettiği bizi yanına aldığı şeydir ölüm. (11 yaş- erkek)

Allah alnımıza ne yazdıysa vademiz ne zaman yeterse o zaman ölürüz. (11 yaş-kız)

2. Dünyadan Ayrılma Başka Bir Yere/Aleme Geçme Olarak Ölüm

Gerçek dünyaya gitmek demektir. (11 yaş- erkek)

Yalan dünyayı terk etmek. (10 yaş-kız)

İnsanın veya bir canlının diğer dünyaya gitmesi. (10 yaş-erkek)

Allah'a kavuşurum yalan dünyadan kurtulurum. (11 yaş-kız)

Bence ölüm asıl yuvaya dönmektir. Niye dersiniz biz bir düşünsek nerden geldik diye Allah'ın yanından. Bura da bir sınav. (11 yaş-kız)

Bence ölüm bu dünyaya gözlerini yumarak başka bir dünyada hayata başlamaktır. (10 yaş-kız)

Ölüm, akraba arkadaş gibi kişilerden ayrılıp yeni bir hayata geçmektir. (10 yaş-erkek)

Bir insanın gidip geri gelmeyeceğine ölüm denir. (10 yaş-erkek)

Bence; ölüm gerçek hayata ve Rabbine gitmektir. (10 yaş-kız)

Bence ölüm dünyadan ayrılıp bir daha dönmek üzere gitmek. (10 yaş-kız)

İnsanların dünyadan ayrılıp yeni dünyaya gitmesi demektir. (10 yaş- kız)

Bence ölüm dünyadaki hayatın sonu demektir. (11 yaş-kız)

Bu yalan dünyadan ayrılıp başka bir dünyaya göç etmesi. (10 yaş-kız)

Dünyadaki hayatın bitip Ahiretteki hayatın başlangıcıdır. (10 yaş-kız)

Hayatımı kaybetmek ama yeni bir hayata kavuşmaktır. (10 yaş-kız)

Diğer dünyaya gitmektir. (10 yaş-erkek)

Hayatımız kaybetmek ama önemli olan başka bir hayata başlamak. (10 yaş-kız)

Bence ölüm bu yalan dünyadan alınıp gerçek dünya olan ahrete tayin edilebilmektir. (13 yaş-erkek)

Bir hayatın bitimi ve sonsuzluğa uyanış. (13 yaş-erkek)

3. Biyolojik Açıklamalar

Bence ölüm insanın nefes alamadığı, kalbinin durduğu bir şey (10 yaş-erkek)

Ölüm adamın kalp atışı durabilir, nefes alamayabilir. Adam kıpırdayamaz. (10 yaş-erkek)

Bir kişi hastalanınca ölmesi, kalp krizi geçirince ölmesi daha birçok şekilde ölebilir. (10 yaş-kız)

Ölüm insanın hayata bağlılığını koparan şeylerdir. (10 yaş-erkek)

Gözlerini kapatıp sonsuza kadar açmamaktır. (10 yaş- erkek)

Hayata sonsuza dek gözlerin kapamak. (10 yaş-kız)

Bir insanın veya bir canlının canının çıkması ve cennete, cehenneme gitme. (10 yaş-kız)

Yaşamamak. (10 yaş-erkek)

Hayata göz yummak. Çünkü hayata göz yumunca ölmüş oluruz. (11 yaş-kız)

Nefes almamak, tabuta yatmak, Allah'ın huzuruna çıkmak. (10 yaş-kız)

Bir canlının kalbinin durması. (13 yaş-erkek)

4. Zamanın Dolması, Ömrün Bitmesi Olarak Ölüm

Belli bir yaştan sonra ölmek yani Allah'ın bizi çağırması, Allah ne zaman isterse o zaman ölürüz (10 yaş-erkek)

Bence ölüm bir canlının hayatının sonu, ecelinin geldiği gün ve daha hiç bu yalan dünyada yaşamamasıdır (10 yaş-kız)

Ölüm insanların hayatının bittiği an, öldüğümüzde eninde sonunda kabrimize gireceğimiz andır. (11 yaş-kız)

Ölüm aniden gerçekleşiyor. Bazen genç bazen yaşlılar ölüyor, Azrail'in ne zaman geleceği belli olmaz. (10 yaş- erkek)

İnsanın vadesi yettiği zaman ölür. (10 yaş-erkek)

Bence ölüm hayatın sonu, yani yalan dünyadan gerçek dünyaya gitmek. (10 yaş-erkek)

Ölüm bir insanın vadesi yetinceye kadar yaşar ve ondan sonra vadesi yetince ölür. (10 yaş-erkek)

Allah'ın bize verdiği ömrün sonu. (11 yaş-erkek)

Bence ölüm bir insanın vadesi yetip sonsuza dek ölmesi ve öldükten sonra geri dirilmesidir. (10 yaş-kız)

Bence ölüm insanların hayatlarının sona erip bittiği bir andır. (10 yaş-kız)

Vade yettikten sonra diğer dünyaya gitme. (10 yaş-kız)

Bence ölüm uzunca bir yolun sonuna geldiği ve artık bu dünyadan gitmesi gerektiğini anlatır. (11 yaş-kız)

5. Ölümü Çeşitli Sembollerle Açıklama

Cenaze (10 yaş-erkek)

Kıyamet günü gelince herkesin zorunlu olarak yaşayacağı şeydir. (10 yaş-erkek)

Ölüm iyiliklerimize ve kötülüklerimize göre cennete ya da cehenneme gitmektir. (10 yaş-erkek)

Bence ölüm cehennem demektir. (10 yaş-kız)

Ölüm dünyaya geri gelemeyip cennet ve cehenneme gitmektir. (10 yaş-kız)

Daha hiç yaşayamayan mezara gömülmüş ölüdür. (10 yaş-erkek)

Dünyaya son vermek ve Azrail'in gelip hakkını helal etmesini bekler. (10 yaş-erkek)

Toprağın altına girip öbür dünyaya gitmek. (11 yaş-kız)

Cennet ve cehenneme gitmek, Allah'ın yanına gitmek. (11 yaş-kız)

6. Ruhsal- Manevi Açıklamalar

İnsanlar ruhen yanımızdan çekip giderler. Ama o ölen kişiler herkesin kalbinde yaşıyordur. (10 yaş-erkek)

Bedenimizi bu dünyada bırakıp ruhumuzla devam etmek. (12 yaş-kız)

Ruhun bedenden ayrılması, sonsuz bir hayat, iyilik ve kötülük. (13 yaş-kız)

Ruhun bedenden ayrılması. (13 yaş-kız)

Ruhun bedenden ayrılıp gökyüzüne gitmesi. Bedenin mezarda kalması. (11 yaş-kız)

7. Felsefi –Ahlaki Açıklamalar

Allah hiçbir şeyi boşa yaratmadığı için bunu böyle yapmış, çünkü dünyada kimse ölmeseydi dünya dolar yaşanacak yer kalmaz. (11 yaş-kız)

Ölüm yaşamını yitirmektir. Yaptığın her yalan yanlış ve doğru davranışların sonucunda kötülüğün veya iyiliğin karşılığını almaktır. (11 yaş-kız)

8. Uyku ve Yolculuk ve Olarak Ölüm

Ölüm= insanların kısa bir süre uykuya dalıp başka bir dünyaya gözlerini açmasıdır. (10 yaş-erkek)

Bence ölüm uzun bir uykuya dalıp sevdiklerinden ayrılmaktır. (10 yaş-kız)

Sonsuz bir uyku gibidir. (11 yaş-erkek)

Önce dünyadan ayrılmak, sonra ailemden uzaklaşmak, sonra Allah'a kavuşmaktır. Aynı zamanda uzun bir uykuya dalmaktır. (13 yaş-kız)

Ölüm uzun bir uykudur. Ama zamanı gelince uyanılabileceği bir uykudur. (13 yaş-kız)

Ölüm canlıların zamanı gelince öbür dünyaya yolculuk yapmasıdır. (11 yaş-erkek)

9. Yaşlılık ve Hastalıkla İlişkili Açıklamalar

İnsanların yaşlandıktan sonra ölümü, vefat etmesi yani. (11 yaş-erkek)

Her kişi kaza yapıp veya hastalanıp rahmetli olduğu şey. (10 yaş-kız)

Ölüm yani bir kişi yaşı fazla olduğunu ve ölene ölüm demek. (12 yaş-kız)

10. Korkutucu ve Üzücü Bir Durum Olarak Ölüm

Ölüm insanın en kötü hayalidir. Ve insanlığın yok olmasına neden olur. (12 yaş-erkek)

Çok kötü bir şey bence ölmeyi hiç istemem hep yaşamak isterdim. (11 yaş-kız)

Ölümünden birçok insan korkar. Ama aslında korkulacak bir şey yoktur. Ama kötü insanlar için korkunçtur. (10 yaş-kız).

Sonuç olarak çocukların ölüm hakkındaki değerlendirmelerinin yaşlarına, cinsiyetlerine ve aile ve öğretmenlerinden aldıkları bilgilere göre farklılaştığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte çocukların ölüm kavramı ile ilgili ifadeleri dini ve biyolojik açıklamalar başta olmak üzere ortak özellikler göstermektedir.

2.1.7. Ekonomik Duruma Göre Ölüm Kavramı Puanları

Tablo 30: Ölüm Kavramı Toplam Puanlarından Elde Edilen Verilerin Ailenin Ekonomik Durumuna Göre Dağılımı

Ölüm Kavramı Puanı		N	Ortalama	Standart sapma	Standart hata
Ailenin Aylık Ortalama Gelir Düzeyi	650 TL'den az	48	50,04	4,424	,638
	650 ile 1500 TL arası	206	51,28	4,234	,295
	1500 ile 3000 TL arası	212	51,71	4,796	,329
	3000 TL'den fazla	106	51,82	4,535	,440
	Toplam	572	51,43	4,534	,189

Tablo 30'daki veriler incelendiğinde ailenin aylık ortalama gelir düzeyi ile ölüm kavramı puanları karşılaştırmasında gruplar arasında puan ortalamaları bakımından önemli bir farklılık görülmemektedir. Buna göre ailesinin aylık ortalama gelir düzeyi 650 TL'den az olanların Çocuklarda Ölüm Kavramı Ölçeği puan ortalaması $X=50,04$; 650 ile 1500 TL arasında bulunanların $X=51,28$; 1500 ile 3000 TL arasında bulunanların $X=51,71$; 3000 TL'den fazla olanların $X=51,82$ olduğu görülmektedir. Bu durumda ailenin aylık ortalama gelir düzeyine göre grupların ölüm kavramı puan ortalamalarının birbirine yakın olduğu, ölüm kavramı ile ilgili benzer düşüncelere sahip oldukları söylenebilir.

Tablo 31: Ölüm Kavramı Toplam Puanlarının Ailenin Aylık Ortalama Gelir Düzeyine Göre Tek Yönlü ANOVA Testi Sonuçları

	Kareler Toplamı	sd	Kareler Ortalaması	F	p
Gruplar Arası	130,105	3	43,368	2,122	,096
Grup İçi	11608,629	568	20,438		
Toplam	11738,734	571			

Tablo 31'e göre *Çocuklarda Ölüm Kavramı Ölçeğinden* elde edilen toplam puanlar ailenin aylık ortalama gelir düzeyine göre anlamlı bir farklılık göstermemektedir ($F= 2,122$, $p= ,096$, $p> 0,05$). Bu durum ailenin ekonomik düzeyinin çocukların ölümü kavrayışlarını farklılaştırmadığını gösterir. Araştırmamızdan elde ettiğimiz bu bulgu 4. hipotezimizin “Çocukların ölümü kavrayış düzeyleri ile sosyo-ekonomik düzeyleri arasında pozitif yönde ilişki vardır.” şeklindeki önermesini desteklememiştir.

2.1.8. Annenin Eğitim Duruma Göre Ölüm Kavramı Puanları

Tablo 32: Ölüm Kavramı Toplam Puanlarından Elde Edilen Verilerin Anne Eğitim Durumu Düzeyine Göre Dağılımı

Anne eğitim durumu	Ölüm Kavramı Puanı			
	N	Ortalama	Standart sapma	Standart hata
Sadece okuma yazma biliyor	35	48,45	5,054	,854
İlkokul mezunu	179	50,88	4,607	,344
Ortaokul mezunu	84	51,53	4,331	,472
Lise mezunu	155	52,10	3,973	,319
Üniversite mezunu	119	52,20	4,691	,430
Toplam	572	51,43	4,534	,189

Tablo 32'deki verilere bakıldığında anne eğitim durumu ile ölüm kavramı puanları karşılaştırıldığında annesi sadece okuma yazma bilen çocukların ölüm

kavramı puan ortalamasının $X = 48,45$; annesi ilkokul mezunu olan çocukların puan ortalamasının $X = 50,88$; annesi ortaokul mezunu olan çocukların puan ortalamasının $X = 51,53$; annesi lise mezunu olan çocukların puan ortalamasının $X = 52,10$ ve annesi üniversite mezunu olanların puan ortalamasının $X = 52,20$ olduğu görülmektedir. Buna göre annenin eğitim düzeyi yükseldikçe ölüm kavramı puan ortalamalarının da arttığı anlaşılmaktadır.

Tablo 33: Ölüm Kavramı Toplam Puanlarının Anne Eğitim Durumuna Göre Tek Yönlü ANOVA Testi Sonuçları

	Kareler Toplamı	sd	Kareler Ortalaması	F	p
Gruplar Arası	506,324	4	126,581	6,390	,000
Grup İçi	11232,410	567	19,810		
Toplam	11738,734	571			

Yukarıdaki verilere bakıldığında anne eğitim durumu ile ölüm kavramı puanları arasındaki tek yönlü ANOVA testi sonuçlarına göre gruplar arasındaki farkın karşılaştırılmasında anne eğitim durumu ile ölüm kavramı puan ortalamaları arasında $p < ,05$ anlamlılık düzeyinde ($F = 6,390$; $p = ,000$) oldukça önemli bir ilişki bulunmuştur. Ortalamalar arasındaki farklılaşmanın hangi gruplar arasında gerçekleştiğine Tukey HSD testi ile bakılmıştır.

Tablo 34: Ölüm Kavramı Toplam Puanları İle Anne Eğitim Durumu Arasındaki Çoklu Karşılaştırma Tablosu (Tukey HSD Testi)

(I) Anne öğrenim durumu	(J) Anne öğrenim durumu	Ortalama Farkı (I-J)	Standart Hata	p
Sadece okuma yazma biliyor	İlkokul mezunu	-2,425(*)	,822	,027
	Ortaokul mezunu	-3,078(*)	,895	,006
	Lise mezunu	-3,652(*)	,832	,000
	Üniversite mezunu	-3,744(*)	,855	,000
İlkokul mezunu	Sadece okuma yazma biliyor	2,425(*)	,822	,027

	Ortaokul mezunu	-,653	,588	,802
	Lise mezunu	-1,227	,488	,089
	Üniversite mezunu	-1,319	,526	,091
Ortaokul mezunu	Sadece okuma yazma biliyor	3,078(*)	,895	,006
	İlkokul mezunu	,653	,588	,802
	Lise mezunu	-,573	,603	,876
	Üniversite mezunu	-,665	,634	,832
Lise mezunu	Sadece okuma yazma biliyor	3,652(*)	,832	,000
	İlkokul mezunu	1,227	,488	,089
	Ortaokul mezunu	,573	,603	,876
	Üniversite mezunu	-,092	,542	1,000
Üniversite mezunu	Sadece okuma yazma biliyor	3,744(*)	,855	,000
	İlkokul mezunu	1,319	,526	,091
	Ortaokul mezunu	,665	,634	,832
	Lise mezunu	,092	,542	1,000

Tablo 34'deki veriler incelendiğinde anne öğrenim durumu ile çocukların ölüm kavramından elde ettikleri puanların çoklu karşılaştırmasında annesi sadece okuma yazma bilenlerle annesi ilkokul mezunu olanlar arasında ($p=,027$; $p<,05$); annesi sadece okuma yazma bilenlerle annesi ortaokul mezunu olanlar arasında ($p=,006$; $p<,05$); annesi sadece okuma yazma bilenlerle annesi lise mezunu olanlar arasında ($p=,000$; $p<,05$); annesi sadece okuma yazma bilenlerle annesi üniversite mezunu olanlar arasında ($p=,000$; $p<,05$); $p<,05$ düzeyinde anlamlı bir farklılaşma bulunmuştur. Buna göre anne eğitim durumunun çocukların ölüm kavramını anlamalarında önemli bir etken olduğu ve pozitif katkı sağladığı söylenebilir. Araştırmamızdan elde ettiğimiz bu bulgu 4. hipotezimizin “Çocukların ölümü kavrayış düzeyleri ile sosyo-kültürel düzeyleri arasında pozitif yönde ilişki vardır.” şeklindeki önermesini desteklemiştir.

2.1.9. Ebeveyn ve Öğretmenlerle Kurulan Ölüm Hakkındaki İletişim Düzeyine Göre Ölüm Kavramı Puanları

Tablo 35: Ölüm Kavramı Toplam Puanlarının Çocukların Ebeveynleri ve Öğretmenleriyle Kurdukları Ölüm Hakkındaki İletişim Düzeylerine Göre Dağılımı

Ölüm Hakkındaki İletişim Düzeyi	Ölüm Kavramı Puanı			
	N	Ortalama	Standart sapma	Standart hata
Evet	201	51,83	4,744	,334
Kararsızım	202	50,89	4,531	,318
Hayır	169	51,62	4,234	,325
Toplam	572	51,43	4,534	,189

Çocuklarda Ölüm Kaygısı Ölçeğinde yer alan “Ailem ve öğretmenlerimden ölümle ilgili sorularımın cevaplarını tam olarak alabiliyorum” şeklindeki ölçek maddesine “Evet” cevabını veren çocukların ölüm kavramı puan ortalaması $X=51,83$; “Kararsızım” cevabını verenlerin puan ortalaması $X=50,89$; “Hayır” cevabını verenlerin puan ortalaması $X= 51,62$ olarak bulunmuştur. Çocukların ebeveyn ve öğretmenleriyle kurdukları ölüm hakkındaki iletişim düzeyine göre ölüm kavramı puanları incelendiğinde puanlarda önemli bir farklılaşma olmadığı görülmektedir.

Tablo 36: Ölümü Kavramı Toplam Puanları İle Çocukların Ebeveynleri ve Öğretmenleriyle Kurdukları Ölüm Hakkındaki İletişim Düzeylerine Göre Tek Yönlü ANOVA Testi Sonuçları

	Kareler Toplamı	sd	Kareler Ortalaması	F	p
Gruplar Arası	97,118	2	48,559	2,373	,094
Grup İçi	11641,616	569	20,460		
Toplam	11738,734	571			

Tablo 36'ya göre *Çocuklarda Ölüm Kavramı Ölçeğinden* elde edilen toplam puanlar, çocukların ebeveynleri ve öğretmenleriyle kurdukları ölüm hakkındaki iletişim düzeyine göre önemli bir farklılık göstermemektedir ($F= 2,373$; $p> ,05$). Araştırmamızdan elde ettiğimiz bu bulgu, “Çocukların ebeveynleri ve öğretmenleriyle kurdukları ölüm hakkındaki iletişim düzeyleri ile ölümü kavrayışları arasında pozitif yönde ilişki vardır.” şeklindeki 5. hipotezimizi desteklememiştir.

Koytak'ın çalışmasında yapılan korelasyon analizlerinde annenin çocuğuyla ölüm hakkındaki iletişimi ve çocuğun ölümü kavrayış düzeyi arasında anlamlı bir ilişki bulunmuştur ($r_s= -0,264$, $p< 0,05$, iki uçlu). Bunun yanında, babanın çocuğuyla ölüm hakkındaki iletişimi ve çocuğun ölümü kavrayış düzeyi arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır ($r_s= -0,073$, $p> 0,05$, iki uçlu) (Koytak 2008: 63).

2.2. Çocuklarda Ölüm Kaygısıyla İlgili Bulgular

2.2.1. Bilişsel Gelişim Dönemine Göre Ölüm Kaygısı Puanları

Tablo 37: Ölüm Kaygısı Puanlarından Elde Edilen Verilerin Bilişsel Gelişim Dönemine Göre Dağılımı

Bilişsel Gelişim Dönemi		N	Ortalama	Standart sapma	Standart hata
Ölüm Kaygısı Puanı	Somut gelişim dönemi (8-10 yaş)	295	36,42	5,319	,309
	Soyut gelişim dönemi (11-13 yaş)	277	34,14	5,959	,358
$t= 4,824$		$sd= 570$	$p= ,000$		

Bilişsel gelişim dönemlerine göre çocukların ölüm kaygısı puanlarına bakıldığında somut gelişim döneminde bulunanların puan ortalamasının ($X= 36,42$) soyut gelişim döneminde bulunanların puan ortalamasından ($X= 34,14$) yüksek olduğu görülmektedir. Bağımsız iki örnek t-testi sonucu çocukların bilişsel gelişim dönemlerine göre ölüm kaygısı puan ortalamaları arasındaki fark ($t=$

4,824, $sd= 570$, $p=,000$) $p< ,05$ manidarlık düzeyinde oldukça anlamlı bulunmuştur. Buna göre çocukların yaşları ve bilişsel gelişim düzeyleri arttıkça ölüm kaygısı düzeylerinin azaldığı söylenebilir. Araştırmamızdan elde ettiğimiz bu bulgu, “Çocukların bilişsel gelişim düzeyleri ile ölüm kaygısı düzeyleri arasında negatif yönde ilişki vardır.” şeklindeki 6. hipotezimizi desteklemiştir. Hipotezimizi kurarken yaş faktörünün ölüm kaygısı düzeyinde etken olduğunu ortaya koyan araştırmalar göz önünde bulundurulmuştur.

Karaca'nın yetişkin örneklem üzerinde yaptığı araştırmada yaşlara göre ölüm kaygısı seviyeleri incelendiğinde en genç yaş grubu olan 16-22 yaş grubunun ölüm kaygısı seviyelerinin, diğer yaş gruplarına oranla belirgin şekilde yüksek olduğu görülmüştür. Şöyle ki bu yaş grubunun ölüm kaygısı puan ortalaması 51.11'dir ve diğer yaş gruplarının ölüm kaygısı puan ortalamaları birbirine oldukça yakındır (23-39 yaş: 43.70; 40-59 yaş: 44.52; 60+ yaş: 44.80) ve 16-22 yaş grubundan daha düşüktür. ($F=4.89$, $p< 0.001$) (Karaca 1997: 217).

Ulusal Ruh Sağlığı Enstitüsü'nün araştırmasında sağlıklı yaşlı kişilerde ölüm korkusu %30 oranında bulunmuştur. Araştırmacıların yaşları 49-92 arasındaki 200 denek üzerinde uyguladıkları cümle tamamlama testine göre, ölüm korkusu genel nüfusta yaşlı kişilerde olduğundan daha yaygındır. Duke Üniversitesi'nde yapılan başka bir araştırmada, “Ölümden korkuyor musunuz?” sorusuna yaşlı deneklerin sadece %10'u olumlu yanıt vermiş; deneklerin %35'i korktuğunu reddetmiş, %55'i soruyu yanıtlamakta tereddüt etmiştir (Çileli 2008: 393).

2.2.2. Cinsiyete Göre Ölüm Kaygısı Puanları

Tablo 38: Ölüm Kaygısı Puanlarından Elde Edilen Verilerin Cinsiyete Göre Dağılımı

Cinsiyet		N	Ortalama	Standart sapma	Standart hata
Ölüm Kaygısı Puanı	Kız	270	36,89	5,404	,328
	Erkek	302	33,91	5,687	,327
		$t= 6,409$	$sd= 570$	$p= ,000$	

Cinsiyetlerine göre çocukların ölüm kaygısı puanlarından elde ettikleri sonuçlar incelendiğinde kızların ölüm kaygısı puan ortalamasının ($X = 36,89$), erkeklerin ölüm kaygısı puan ortalamasından ($X = 33,91$) yüksek olduğu görülmektedir. Bağımsız iki örnek t- testi ile elde ettiğimiz analiz sonuçlarına göre ise kızlarla erkeklerin puan ortalamaları arasındaki fark ($t=6,409$, $sd=570$, $p=,000$) $p < ,05$ manidarlık düzeyinde oldukça anlamlı bulunmuştur. Araştırmamızdan elde ettiğimiz bu bulgu, “Çocukların cinsiyetleri, ölüm kaygısı düzeylerinde farklılaşma meydana getirmektedir.” şeklindeki 7. hipotezimizi desteklemiştir. Hipotezimizi kurarken cinsiyet değişkeninin bireylerin ölüm kaygısı düzeylerini farklılaştırdığına dair araştırma bulguları göz önüne alınmıştır.

Karaca'nın çalışmasında örneklem grubunun ölüm kaygısı seviyesi cinsiyete göre değişmektedir. Şöyle ki bayanların ölüm kaygısı puanları 54.49 ortalamayla erkeklerden belirgin şekilde yüksektir. Erkeklerin ölüm kaygısı puanları ise 40.90'da kalmıştır. ($F = 119.87$, $p < 0.001$) (Karaca 1997: 217).

Yıldız'ın 555 üniversite öğrencisi üzerinde yaptığı araştırmada örneklemin geneli ele alındığında kızların ölüm kaygısı ortalama puanlarının ($X = 8.76$, $ss = 3.14$), erkeklerin ortalama puanlarından ($X = 7.66$, $ss = 3.139$) daha yüksek olduğu ve bütün öğrencilerin ortalama puanlarının da $X = 8.5$ ($ss = 3.18$) olduğu gözlenmiştir. Tüm öğrencilerin değerlendirmeye alındığı t-testi analiz sonucuna göre, kızlarla erkekler arasındaki farkın ($t = 3.94$) $p < 0.001$ düzeyinde anlamlı olduğu tespit edilmiştir (Yıldız 2006: 132).

2.2.3. Çocuklarda Ölüm Kaygısının Yazılı Kompozisyonlarla Analizi

Örneklem grubumuzla yapmış olduğumuz çalışmalardan değerlendirmeye alınan 120 kompozisyon, çocukların ölüm karşısındaki duyguları ve davranışlarına göre içerik analizine tabi tutulmuştur. Buna göre çocukların ifadeleri ölüm kaygısı/korkusu ana kategorisinde 6 alt kategoride değerlendirilmiştir. Çocukların

%26,6'sı (N:32) ölümü düşündüklerinde veya ölüm akıllarına geldiğinde korku, üzüntü, heyecan gibi şeyler hissettiklerini belirtmişlerdir. Çocukların %10'u (N:12) kendi ölümleriyle ilgili kaygı duyduklarını; %15, 8'i (N:19) ölüm anı ve sonrasına dair kaygıları olduğunu; %13,3'ü (N:16) sevdikleri kişilerden ve şeylerden ayrılma kaygısı taşıdıklarını belirtmişlerdir. Çocukların %5'i (N:6) ölümü düşündüklerinde kendilerini sorguladıklarını, bazı davranışlarından pişmanlık duyduklarını ve iyi şeyler yapmaya yöneldiklerini ifade etmişlerdir. Çocukların büyük bir kısmı da %29,1 (N:35) ölümü düşündüklerinde huzur, mutluluk Allah'a kavuşma sevinci gibi olumlu duygular içine girdiklerini açıklamışlardır. Çocukların ölümü düşündüklerinde ne hissettikleri, neler yaptıklarına dair yazılı kompozisyonlardan elde edilmiş kategoriler ve örnek cümleler aşağıdaki gibidir:

1. Korku, Üzüntü, Heyecan

Korkuyorum. Annemin ve babamın yanına gidip orada oturuyorum. (11-erkek)

Üzüliyorum öldükleri için. (11-kız)

Korku hissediyorum ve gözümde kötü bir şeyler geliyor. Annemin ve babamın yanında dururum ve yalnız kalmamak için bir yere giderim. (11-erkek)

Ölümü düşünüyorum, korku aklıma geliyor ve heyecanlanıyorum (11-erkek)

Ben ölümü düşününce tir tir titriyorum ve ağlıyorum. (13-erkek)

Korku, nefes nefese kalma, her şey üstüme geliyormuş gibi olmak. (10-kız)

Korkuyorum, başım dönüyor. Heyecanlanıyorum. (11-kız)

Öleceğimi hissediyorum. Delirecek gibi oluyorum ve onun için hiç aklıma bile getirmiyorum. (11-kız)

İçim korku ile doluyor, üzüliyorum ama bu konudan dönüşüm olmadığını hatırlıyorum. (13-kız)

Korku. Allah'a dua ediyorum. "Allah'ım kimse vakti gelmeden ölmesin" diye. (10-kız)

Üzüntü, gariplik ve biraz da şaşkınlık. Hemen kendimi derse vererek unutmaya çalışıyorum (10-kız)

Korkuyorum, ürkiyorum, üzülüyorum. O şeyi unutmak istiyorum. (10-kız)

Ölümü düşününce sanki karanlık üzerime geliyor gibi oluyor. Sanki bir şeye yaklaşmak istiyorum ama olmuyor. O düşünceyi unutmak için oyalanacak bir şey arıyorum. Çünkü: Korkuyorum. Bunu unutmaya çalışıyorum. (11-kız)

2. Kendi Ölümüne Dair Kaygı

Ölümü düşününce insan ürperiyor. Bir gün bizim de her insan gibi öleceğimizi hatırlıyor. (10 yaş-kız)

Ölümü düşününce korku, titreme. Çünkü öleceğim diye korkuyorum. (11yaş-erkek)

Ölümü düşününce çok korkarım çünkü ölmek istemiyorum. (11 yaş-erkek)

Korkuyorum ve nasıl öleceğimi merak ediyorum ama korkumun ecele faydası yok illaki öleceğiz. (11 yaş-kız)

Korkuyorum çünkü biri öldüğünde sanki ben de öleceğim gibi oluyor, çok korkuyorum. (10 yaş-kız)

Kendim ölüyorum diye hissediyorum. (12 yaş-kız)

Korku hissediyorum. O an ölecekmiş gibi hissediyorum. Herkes üstüme geliyor gibi oluyor, kaçacak yer arıyorum. (10 yaş-kız)

Ölümü düşününce, benim de bir gün ölebileceğimi hissediyorum. İrkiliyorum bu yüzden aklıma getirmemeye çalışıyorum. (10 yaş-kız)

Ölümü düşününce benim kendim birden öleceğim aklıma gelir. Ölüm aklıma gelince şarkı söylemeye çalışırım ve ölüm aklıma geldiğinde unuturum. (10 yaş-erkek)

3. Ölüm Anı Ve Sonrası İle İlgili Kaygı

Ölüm çok kötü bir şey toprağa girmek düşününce çok korkuyorum. (11 yaş-kız)

Kıyameti hatırlıyorum. Biraz endişeleniyorum. Çünkü kıyameti hatırlamak, öleceğimi anlamak çok kötü. (11 yaş-kız)

Diğer dünyayı, ahiret, cehennem, cennet. Ben ölümden çok korkuyorum ondan dolayı böyle. (11 yaş-kız)

Bazen korkuyorum, bazen de ölünce ne olacağını merak ediyorum. (11 yaş-kız)

Ölüm normaldir. Farklı şeyler düşünmüyorum, hayatıma devam ediyorum. Ama bazen ölüirken acı çekecek miyim diye kaygılanıyorum. (13 yaş-erkek)

Biraz ürperiyorum çünkü ahirette belki de cehenneme gideceğimi hissettiğim için ürperiyorum. (13 yaş-erkek)

Korku, heyecan, hesap, ahiret, helallik, sonsuzluk... ve sonsuzluğu düşününce de hiçbir şey anlayamıyorum. Sanki düşünme kabiliyetimi kaybediyorum. (13 yaş-kız)

Öbür tarafın çetin olduğundan ve günahlarımız sonucu cezalandırılacağımdan korkarım. (13 yaş-erkek)

Bazen cennete değil de cehenneme gitmekten korkuyorum. (13 yaş-erkek)

Ölümü düşününce cennet ve cehennemi düşünüyorum, nasıl öleceğimi düşünüyorum. Bu dünya ve diğer dünyaya çalışmaya çalışıyorum ve üzdüğüm kişilerden af diliyorum. (13 yaş-kız)

Heyecanlanıyorum. Hayal kuruyorum (Ben ölünce neler olacağına dair) (10 yaş-kız)

Bazenleri korkuyorum sanki sonsuzluğa gidiyorum gibi. İyi şeyler yapmayı, iyi sözler söylemeyi deniyorum. (10 yaş-kız)

Ölümü düşününce hep orda yani öbür dünyada yandığımı düşününce içim ürperiyor ve korkuyorum. İçimden bütün duaları okuyor ve Allah'ıma dua ediyorum günahlarımı affetmesi için. (10 yaş-kız)

Korku, merak, heyecan gibi bazı duygular içeriyorum. Telaşlanıyorum aklımdan acaba cennete mi? cehenneme mi? gideceğim diye düşünüyorum. (10 yaş-erkek)

4. Sevilen Şeylerden ve Kişilerden Ayrılma Kaygısı

Titriyorum ve korkuyorum. Annemin ve babamın öleceğini düşünüyorum. (12 yaş-erkek)

Ailemden biri ölürse üzülürüm ama biri öldüğünde başka bir çocuk gelmesi bu da güzel bir şey. (10 yaş-kız)

Bir kişinin veya kendimin öleceğini düşünsem korkarım, üzüntü ve ailemden ayrılacağım için. (11 yaş-erkek)

Üzülürdüm. Benim ailemden biri ölseydi çok ağlardım. Çünkü parçamdan biri kopardı. (11 yaş- kız)

Sevdiğim kişilerden uzak bir yere gideceğim için çok üzülüyorum. (11 yaş-kız)

Çok korkuyorum. Bir yakınım öldüğünde çok üzülürüm. (11 yaş-kız)

Korkuyorum. Başkaları için üzülüyorum. Tabi kendi ailem için de. (13 yaş-kız)

Bir gün hesap gününde günahlarım çıkacak ve bu dünyadan annemden babamdan ayrılacağıma üzülüyorum. (11 yaş-kız)

İçimde bir acı hissediyorum. Çok çok acı. Dua ediyorum Allah'a, anamı babamı koru diyorum. (11 yaş-erkek)

5. Kendini Sorgulama, Pişmanlık

Kendim için endişeleniyorum. Günah işlemiyorum, ibadetlerimi yapmaya çalışıyorum. (13 yaş-erkek)

Yaptıklarım için pişman oluyorum. Bazen de korkuyorum. Dua ediyorum. "Allah'ım sen bize acı ya Rabbim" diye dua ediyorum. (13 yaş-kız)

Üzülüyorum. Korkuyorum, yaptıklarım için pişman oluyor kendimden utanıyorum. (13 yaş-kız)

Korku düşünüyorum ve yaşadığım tehlikeli, sonucu ölümle bitebilmesi muhtemel olaylar aklıma geliyor. (13 yaş-erkek)

Ölümünden kurtuluş olmadığını ve her canlı öleceği için davranışlarımı sorgulamaya başlıyorum. (13 yaş-erkek)

Kötü bir şey yaptığımı. Bir sürü dua ediyorum. (10 yaş-erkek)

6. Kaygı İle Birlikte Olumlu Duygular

Allah'ı, Allah'ın yanına gitmeyi hissedirim. Dua ederim çünkü; Allah'a dua edersem cennete giderim. (11 yaş-erkek)

Korku, ailemden ayrılmak olduğu için, bir de sevinç. Çünkü Allah'a kavuşacağım için. (10 yaş-kız)

Hem üzülüyorum, hem seviniyorum. Çünkü Allah'ı görmek için seviniyorum. Ailemden ayrılacağım için üzülüyorum. (12 yaş-erkek)

Ölümü düşününce heyecanlanıyorum ancak ölümünden korkmuyorum. (11 yaş-kız)

Benim de herkes gibi yaptığım günahlarımı düşününce korkuyorum ama bazen de öbür dünyayı merak ediyorum. (11 yaş-kız)

Ölümü düşününce sonsuzluk hissediyorum. (11 yaş-kız)

Bir yandan seviniyor bir yandan ailemden ayrılacağım için üzülüyorum. Keşke diyorum. Keşke geçmişe gidip de yaptığım hataları düzeltebilsem. (13 yaş-erkek)

Bazen korkarım ve bazen de kendimi rahat hissedirim. Önce şöyle yaparım gelecekte gerçekleştireceğim hayalleri değerlendiririm ve eğer bunların gerçekleşeceğine inanıyorsa ölümü aklımdan silerim. (13 yaş-kız)

Ölümü düşününce eğer iyi biriysem huzur buluyorum, ama kötü isem çok ceza çekerim diye düşünüyorum. (13 yaş-erkek)

Seviniyorum. Çünkü öbür dünyada Allah'ı ve Hz. Muhammed (s.a.v)'i göreceğiz. Günah işlememeye çalışıyorum. Anneme ve yakınlarıma iyi davranıyorum, kötü söz söylemiyorum. Yakınlarımı kırmıyorum. (13 yaş-erkek)

Bir şey hissetmiyorum. Bazen karamsarlık bazen kötümserlik ve bazen de sonsuz hayata başlamak için mutluluk hissediyorum. (13 yaş-erkek)

Ölümden korksam da öleceğimi biliyorum. Bunu bilmem ölümden korkmamı biraz da olsa önüyor. (13 yaş-erkek)

Bence cennete gideceğim için korkmuyorum. (11 yaş-erkek)

Kendimi huzurlu ve mutlu hissediyorum. (12 yaş-erkek)

Rabbimin yanına gittiğimi hissediyorum. (11 yaş-erkek)

Ölümü düşününce içim bir hoş oluyor ve bir yandan seviniyorum. Çünkü o zaman gerçek hayata ve Rabbimizin yanına gidiyoruz. (10 yaş-kız)

Korkmadan etmeden hayatıma devam ediyorum. İyilik yaparak hayatımı aynen sürdürüyorum. (11 yaş-erkek)

Ölümü düşününce mutluluk hissederim çünkü Allah'ı görme şerefine sahip olurum gözümü kapatıp ölümü düşünüyorum. (10 yaş-erkek)

Kendim bir daha iyilik yapayım. Her bir iyilik cennetin kapısını açar diye düşünürüm. İyilikler, canlıya, hayvana herkese iyilik yapıyorum ve herkese dua ediyorum. (11 yaş-erkek)

Allah'ın yanına asıl dünyaya gitmeyi, o'nun yanında güvende olacağımı. Ölümden korkmadığımı. Aynı sınav gibi doğru cevaplar işaretlemek, mükafatını görmek istiyor, sonucu heyecanla bekliyorum. (11 yaş-kız)

Allah'a kavuşmayı hissederim. O'nu gül kokusunu koklamak isterim. İyilik yaparım herkese, bana hakkını helal etmesini isterim onun için çabalarım. (11 yaş-kız)

Sonuç olarak çocukların ölüm kaygısı ile ilgili değerlendirmeleri yakınlarının ölümü ve kendi ölümlülükleriyle ilgili olmakla birlikte çok çeşitli başlıklar altında toplanmaktadır. Bununla birlikte çocukların ölüm hakkında kaygı ile birlikte taşıdıkları olumlu duygular dikkat çekmektedir.

2.2.4. Ölüm Tecrübesine Göre Ölüm Kaygısı Puanları

Düşük ve yüksek ölüm kaygısına sahip grupların belirlenmesi amacı ile Ölüm Kaygısı Ölçeği'nden ortalamanın ($X=35,3$) bir standart sapma ($SS= 5,7$) altında ve üstünde puan alan kişiler belirlenmiştir. Analiz sonucunda ölüm kaygısı düşük olan grup 126 (Ölüm Kaygısı Puanı < 30), yüksek olan grup ise 118 (Ölüm Kaygısı Puanı > 41) kişiden oluşmuştur.

2.2.4.1. Ebeveyn Kaybına Göre Ölüm Kaygısı Puanları

Tablo 39: Ebeveyn Kaybı İle Ölüm Kaygısı Puanları Arasındaki Ki- Kare Analizi Sonuçları

Ebeveyn Kaybı		Ölüm Kaygısı Puanı		Toplam
		Düşük Kaygı (19-30 puan)	Yüksek Kaygı (41-47 puan)	
Anne	N	2	2	4
	%	50,0	50,0	100,0
Baba	N	2	2	4
	%	50,0	50,0	100,0
Yok	N	122	114	236
	%	51,7	48,3	100,0
Toplam	N	126	118	244
	%	51,6	48,4	100,0
$X^2 = ,009$ $sd = 2$ $p = ,996$				

Tablo 39'da ebeveyn ölümü ile ölüm kaygısı puanları arasındaki ki-kare analizi sonuçları yer almaktadır. Tabloda çocukların ölüm kaygısı ölçeğinden elde ettikleri düşük (19-30 puan) ve yüksek (41-47 puan) kaygı puanları ile bağımsız değişkenlerden ebeveyn kaybı durumu karşılaştırılmıştır. Buna göre anne kaybı yaşamış olan toplam 4 çocuktan 2'si (%50) düşük ölüm kaygısına; 2'si (%50) yüksek ölüm kaygısına sahiptir. Babasını kaybetmiş olan toplam 4 çocuktan 2'si (%50) düşük ölüm kaygısına; 2'si (%50) yüksek ölüm kaygısına sahiptir. Ebeveyn kaybı yaşamamış olan 236 çocuktan 122'si (%51,7) düşük ölüm kaygısına; 114'ü (%48,3) yüksek ölüm kaygısına sahiptir. Buna göre ebeveyn kaybı yaşamış ve

yaşamamış olan çocukların ölüm kaygısı puanları birbirine oldukça yakın değerlerde bulunmuştur. Örneklem grubumuzda ebeveyn kaybı nedeniyle ölüm tecrübesi yaşamış olan çocukların sayısının düşük olması temsil yeteneğini düşürmektedir bu da konuyla ilgili sağlıklı bir yordama yapılmasına engel olmaktadır. Ki- kare analizi sonucunda gruplar arasındaki farklılaşma ($X^2 = ,009$, $sd= 2$, $p=,996$) $p < ,05$ manidarlık düzeyinde anlamlı bulunmamıştır.

Ebeveyn kaybına verilen duygusal tepkinin kökeni, çocukluğun ebeveynle duygusal bağının oluşmaya başladığı erken dönemlerdir. Ebeveynden ayrılma korkusu, ebeveynin kaybı ya da onun tarafından terk edilme, erken dönem kişilik gelişiminin temelini oluşturur; öyle ki çocukluğu ait bu korkunun sonunda gerçeğe dönüşmesi, ebeveynle kurulmuş bu ilk ve sembolik ilişkiyi yansıtacak bir tepki uyandırır (Umberson 2003: 35).

Anne- babadan birinin veya her ikisinin kaybı (ölmesi), ayrılmaları, aile içi sorunlar, tartışmalar, kötü alışkanlıklar v.b sorunlar gibi pek çok faktörün etkisiyle ortaya çıkan aile içerisindeki duygusal etkileşimin azalması, çocukları ihmal ya da reddetme, onların psiko-sosyal gelişimlerini olumsuz yönde etkilemektedir (Dam 2008: 80).

2.2.4.2. Yakın Akraba ve Arkadaş Kaybına Göre Ölüm Kaygısı Puanları

Tablo 40: Yakınların Ölümü İle Ölüm Kaygısı Puanları Arasındaki Ki- Kare Analizi Sonuçları

Yakınların Ölümü		Ölüm Kaygısı Uç Puanları		Toplam
		Düşük Kaygı (19-30 puan)	Yüksek Kaygı (41-47 puan)	
Kardeş, abla/ağabey	N	1	2	3
	%	33,3	66,7	100,0
Hala/ Teyze	N	1	3	4
	%	25,0	75,0	100,0
Amca/ Dayı	N	6	12	18
	%	33,3	66,7	100,0

Dede/ Büyükanne	N	64	59	123
	%	52,0	48,0	100,0
Yakın arkadaş	N	4	2	6
	%	66,7	33,3	100,0
Yok	N	50	40	90
	%	55,6	44,4	100,0
Toplam	N	126	118	244
	%	51,6	48,4	100,0
$X^2= 5,058$ $sd= 5$ $p= ,409$				

Tablo 40'daki veriler incelendiğinde yakınlarının ölümü nedeniyle ölüm tecrübesi yaşamış olan çocuklardan kardeş, abla ya da ağabeyini kaybetmiş olduğunu belirten 3 çocuktan 1'i (%33,3) düşük ölüm kaygısına 2'si (%66,7) yüksek ölüm kaygısına sahiptir. Hala ve/veya teyzesini kaybetmiş olan 4 çocuktan 1'i (%25) düşük ölüm kaygısına; 3'ü (%75) yüksek ölüm kaygısına sahiptir. Dede ve/veya büyükannesini kaybetmiş olduğunu belirtmiş olan 123 çocuktan 64'ü (%52) düşük ölüm kaygısına; 59'u (%48) yüksek ölüm kaygısına sahiptir. Yakın arkadaş kaybı nedeniyle ölüm tecrübesi yaşamış olan 6 çocuktan 4'ünde (%66,7) düşük ölüm kaygısı; 2'sinde (%33,3) yüksek ölüm kaygısı bulunmaktadır. Akraba veya arkadaş kaybı nedeniyle ölüm tecrübesi yaşamamış olan 90 çocuktan 50'si (55,6) düşük ölüm kaygısına; 40'ı (%44,4) yüksek ölüm kaygısına sahiptir. Ki-kare analizi sonuçlarına bakıldığında gruplar arasındaki farklılaşmanın ($X^2= 5,058$, $sd=5$, $p=,409$) $p < ,05$ manidarlık düzeyinde anlamlı olmadığı görülmektedir.

Koytak'ın çalışmasında ölüm nedeniyle yakınlarından birinin (anne, baba, kardeş dışında) kaybını yaşamış çocuklar ile böyle bir kayıp yaşamamış çocukların ölüm kaygısı skorları bağımsız-örneklem t-test ile karşılaştırılmıştır. Yakınlarından birinin ölüm nedeniyle kaybı tecrübesine sahip çocukların ölüm kaygısı skoru ortalaması 1,23 (ss.0,58), bu tecrübeye sahip olmayan çocukların ortalaması 1,15 (ss.0,53) bulunmuştur. İki grup arasındaki fark istatistiksel olarak anlamlı değildir ($t(65)= 0,619$, $p> 0,05$) (Koytak 2008: 64).

2.2.4.3. Evcil Hayvan veya Başka Bir Hayvanın Ölümüne Şahit Olma Durumuna Göre Ölüm Kaygısı Puanları

Tablo 41: Hayvan Ölümüne Şahit Olma İle Ölüm Kaygısı Puanları Arasındaki Ki- Kare Analizi Sonuçları

Hayvan Ölümüne Şahit Olma Durumu		Ölüm Kaygısı Uç Puanları		Toplam
		Düşük Kaygı (19-30 puan)	Yüksek Kaygı (41-47 puan)	
Evcil hayvan ölümüne şahit olma	N	28	33	61
	%	45,9	54,1	100,0
Kurban kesimine şahit olma	N	54	40	94
	%	57,4	42,6	100,0
Yok	N	33	42	75
	%	44,0	56,0	100,0
Başka	N	11	3	14
	%	78,6	21,4	100,0
Toplam	N	126	118	244
	%	51,6	48,4	100,0
		$X^2= 7,899$	$sd= 3$	$p= ,048$

Çocuklarda ölüm tecrübesi ile ölüm kaygısı arasında ilişki bulunup bulunmadığının araştırılması amacıyla herhangi bir hayvanın ölümüne şahit olup olmama durumu ile ölüm kaygısı puanları karşılaştırılmıştır. Tablo 41'deki verilere göre evcil hayvanının ölümüne şahit olduğunu belirte 61 çocuğun 28'inin (%45,9) düşük ölüm kaygısına; 332'sinin (%54,1) yüksek ölüm kaygısına sahip olduğu görülmektedir. Kurban kesimine şahit olduğunu belirten 94 çocuktan 54'ünün (%57,4) düşük ölüm kaygısına; 40'ının (%42,6) yüksek ölüm kaygısına sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bunların dışında başka bir hayvanın ölümüne şahit olan 14 çocuktan 11'i (%78,6) düşük ölüm kaygısına; 3'ü (%21,4) yüksek ölüm kaygısına sahiptir. Gruplar arasındaki farklılaşmanın ki- kare analizine bakıldığında $p < ,05$ manidarlık düzeyinde ($X^2= 7,899$, $sd= 3$, $p= ,048$) anlamlı olduğu görülmüştür.

Tablo 42: Ölüm Kaygısı Toplam Puanlarının Hayvan Ölümüne Şahit Olma Durumuna Göre Dağılımı

Hayvan Ölümüne Şahit Olma Durumu	Ölüm Kaygısı Toplam Puanı			
	N	Ortalama	Standart sapma	Standart hata
Evcil hayvan	143	35,54	5,935	,496
Kurban kesimi	214	34,73	5,790	,395
Yok	190	36,25	5,299	,384
Başka	25	31,96	6,058	1,211
Toplam	572	35,32	5,747	,240

Tablo 42’de yer alan hayvan ölümüne şahit olma durumu ile toplam ölüm kaygısı puanları karşılaştırmasında en yüksek ortalamanın herhangi bir hayvanın ölümüne şahit olmayanlara ait olduğu görülmektedir ($X= 36,25$). Bir hayvanın ölümüne şahit olma nedeniyle ölüm tecrübesine sahip olan çocuklar arasında ise en yüksek ölüm kaygısı puanı evcil hayvanının ölümüne şahit olanlara aittir ($X= 35,54$). Daha sonra kurban kesimine şahit olanların puan ortalaması gelmektedir ($X= 34,73$). En düşük ölüm kaygısı puan ortalaması ise evcil hayvan ya da kurban kesimi dışında başka bir hayvanın ölümüne şahit olanlara aittir ($X= 31,96$).

Tablo 43: Hayvan Ölümüne Şahit Olma İle Ölüm Kaygısı Toplam Puanları Arasındaki Tek Yönlü ANOVA Testi Sonuçları

	Kareler Toplamı	sd	Kareler Ortalaması	F	p
Gruplar Arası	527,177	3	175,726	5,444	,001
Grup İçi	18333,634	568	32,278		
Toplam	18860,811	571			

Tek yönlü ANOVA testi sonuçlarına bakıldığında gruplar arasında $p < ,05$ manidarlık düzeyinde ($F=5,444$, $sd=3$, $p= ,001$) anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Farklılaşmanın hangi gruplar arasında gerçekleştiğine Tukey HSD testi ile bakılmıştır.

Tablo 44: Hayvan Ölümüne Şahit Olma İle Ölüm Kaygısı Toplam Puanları Arasındaki Çoklu Karşılaştırma Tablosu (Tukey HSD Testi)

(I) hayvan ölümü	(J) hayvan ölümü	Ortalama Farkı (I-J)	Standart Hata	p
Evcil hayvan	Kurban kesimi	,807	,613	,553
	Hayır	-,707	,628	,675
	Başka	3,585(*)	1,231	,020
Kurban kesimi	Evcil hayvan	-,807	,613	,553
	Hayır	-1,514(*)	,566	,039
	Başka	2,778	1,200	,096
Hayır	Evcil hayvan	,707	,628	,675
	Kurban kesimi	1,514(*)	,566	,039
	Başka	4,292(*)	1,208	,002
Başka	Evcil hayvan	-3,585(*)	1,231	,020
	Kurban kesimi	-2,778	1,200	,096
	Hayır	-4,292(*)	1,208	,002

Tablo 44'deki verilere göre ölüm kaygısı toplam puanları arasındaki farklılaşma evcil hayvan ölümüne şahit olanlar ile başka herhangi bir hayvanın ölümüne şahit olanlar ($p=,020$; $p<,05$) arasında ve kurban kesimine şahit olanlarla herhangi bir hayvanın ölümüne şahit olmayanlar ($p=,039$; $p<,05$) arasında gerçekleşmiştir. Araştırmamızdan elde ettiğimiz bu bulgu “Çocuklarda ölüm tecrübesi ile ölüm kaygısı düzeyleri arasında pozitif yönde ilişki vardır.” şeklindeki 8. hipotezimizi desteklememiştir. Herhangi bir hayvanın ölümüne şahit olmayan çocukların ölüm kaygısı puan ortalaması tüm grubun içinde en yüksek olarak bulunmuştur. Bir hayvanın ölümüne şahit olan çocukların içinde ise evcil hayvan ölümüne şahit olanların ölüm kaygısı puan ortalamaları diğerlerinden daha yüksek bulunmuştur.

Araştırmalar ölümle ilişkili yaşantıların çocuğun tüm gelişimini etkileyebileceğini göstermektedir. Yetişkinlerin çocukluk anıları incelendiğinde ölümle ilişkili çok

belirgin yaşantılar bulunmaktadır. Stanley Hall’a göre, çocuk olayı yaşadığı sırada duygularını dile getirecek sözel yeteneğe sahip olmadığı için acısını uzun yıllar taşımaktadır. Sonuç olarak, gözlemler ve anı incelemeleri, çok küçük çocukların bile ölümle ilişkili yaşantıları kaydettiklerini ve bu yaşantıların bireyin tüm yaşam yöneliminin bir parçası haline geldiğini göstermektedir (Çileli 2008: 382).

2.2.5. Ebeveyn ve Öğretmenlerle Kurulan Ölüm Hakkındaki İletişim Düzeyine Göre Ölüm Kaygısı Toplam Puanları

Tablo 45: Ölüm Kaygısı Toplam Puanlarından Elde Edilen Verilerin Çocukların Ebeveynleriyle Ve Öğretmenleriyle Kurdukları Ölüm Hakkındaki İletişim Düzeylerine Göre Dağılımı

Ölüm Hakkındaki İletişim Düzeyi	Ölüm Kaygısı Toplam Puanı			
	N	Ortalama	Standart sapma	Standart hata
Evet	201	33,76	6,078	,428
Kararsızım	202	35,81	5,434	,382
Hayır	169	36,58	5,305	,408
Toplam	572	35,32	5,747	,240

Tablo 45’deki verilere göre *Çocuklarda Ölüm Kaygısı Ölçeğinde* yer alan “Ailem ve öğretmenlerimden ölümle ilgili sorularımın cevaplarını tam olarak alabiliyorum” şeklindeki ölçek maddesine “Evet” cevabını veren çocukların ölüm kaygısı puan ortalaması $X=33,76$; “Kararsızım” cevabını verenlerin puan ortalaması $X=35,81$; “Hayır” cevabını verenlerin puan ortalaması $X= 36,58$ olarak bulunmuştur. Çocukların ebeveyn ve öğretmenleriyle kurdukları ölüm hakkındaki iletişim düzeyine göre ölüm kaygısı puanları incelendiğinde puanlarda farklılaşma olduğu görülmektedir. Buna göre çocukların ebeveynleri ve öğretmenleriyle ölüm hakkındaki iletişim düzeyleri onların ölüm hakkındaki duydukları kaygı düzeyinde farklılaşma meydana getirmektedir.

Tablo 46: Ölümü Kaygısı Toplam Puanlarından Elde Edilen Verilerin Çocukların Ebeveynleri ve Öğretmenleriyle Kurdukları Ölüm Hakkındaki İletişim Düzeylerine Göre Tek Yönlü ANOVA Testi Sonuçları

	Kareler Toplamı	sd	Kareler Ortalaması	F	p
Gruplar Arası	804,944	2	402,472	12,683	,000
Grup İçi	18055,867	569	31,733		
Toplam	18860,811	571			

Tablo 46'ya göre *Çocuklarda Ölüm Kaygısı Ölçeğinden* elde edilen toplam puanlar, çocukların ebeveynleri ve öğretmenleriyle kurdukları ölüm hakkındaki iletişim düzeyine göre farklılık göstermektedir ($F= 12,683$, $sd=2$, $p= ,000$) ve bu farklılaşma $p<,05$ manidarlık düzeyinde anlamlı bulunmuştur. Farklılaşmanın hangi gruplar arasında gerçekleştiğine Tukey HSD testi ile bakılmıştır.

Tablo 47: Ölüm Hakkındaki İletişim Düzeyi İle Ölüm Kaygısı Toplam Puanları Arasındaki Çoklu Karşılaştırma Tablosu (Tukey HSD Testi)

(I) Ailem ve öğretmenlerimden ölümle ilgili sorularımın cevaplarını tam olarak alabiliyorum	(J) Ailem ve öğretmenlerimden ölümle ilgili sorularımın cevaplarını tam olarak alabiliyorum	Ortalama Farkı (I-J)	Standart Hata	p
Evet	Kararsızım	-2,045(*)	,561	,001
	Hayır	-2,819(*)	,587	,000
Kararsızım	Evet	2,045(*)	,561	,001
	Hayır	-,773	,587	,386
Hayır	Evet	2,819(*)	,587	,000
	Kararsızım	,773	,587	,386

Tablo 47'deki verilere göre "Ailem ve öğretmenlerimden ölümle ilgili sorularımın cevaplarını tam olarak alabiliyorum" ölçek maddesine "Evet" şeklinde cevap veren grubun ölüm kaygısı puan ortalaması ile "Kararsızım" şeklinde cevap veren

grubun ($p=,001$; $p<,05$) ve “Hayır” şeklinde cevap veren grubun ($p=,000$; $p<,05$) ölüm kaygısı puan ortalaması arasında $p<,05$ manidarlık düzeyinde anlamlı bir fark olduğu görülmektedir. Buna göre çocukların ebeveynleri ve öğretmenleri ile kurdukları ölüm hakkındaki iletişim düzeyleri arttıkça ölüm kaygıları azalmaktadır. Araştırmamızdan elde ettiğimiz bu bulgu, “Çocukların ebeveynleri ve öğretmenleriyle kurdukları ölüm hakkındaki iletişim düzeyleri ile ölüm kaygısı düzeyleri arasında negatif yönde ilişki vardır.” şeklindeki 9. hipotezimizi desteklemiştir. Hipotezimizi kurarken ebeveynlerle ölüm hakkındaki iletişim düzeyinin çocukların ölüm hakkındaki düşünce ve duyguları üzerinde etken olduğuna dair araştırma bulguları göz önüne alınmıştır.

Koytak’ın çalışmasında yapılan korelasyon analizlerinde annenin çocuğuyla ölüm hakkındaki iletişimi ve çocuğun ölüm kaygısı arasında anlamlı bir ilişki bulunmazken ($r_s= 0,173$, $p>0,05$, iki uçlu), babanın çocuğuyla ölüm hakkındaki iletişimi ile çocuğun ölüm kaygısı arasında anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir ($r_s= 0,337$, $p<0,01$, iki uçlu) (Koytak 2008: 63).

Çocuklar ölüme ilişkin düşünce ve duygularını kısmen kişiler arası ilişkileri içinde oluşturmaktadırlar. Masters’in gözden geçirdiği yeni araştırmalar, bilişselliğin kişisel olgunlaşma bağlamında olduğu kadar toplumsal bağlamda da geliştiğini ortaya koymuştur. Aynı şekilde yetişkinlikteki ve yaşlılıktaki ölüm düşüncelerinin anlaşılması da bireyin kişiler arası bağlamı dikkate alınırca kolaylaşabilir ve zenginleşebilir. Örneğin, ölümle ilgili yaşantılar kiminle paylaşıyor, birey başkalarının tepkisinden ya da tepkisizliğinden nasıl etkileniyor (Çileli 2008: 384).

Sağlıklı anne-baba-çocuk ilişkileri, sağlıklı ve kişilikli bireylerin gelişmesine zemin hazırlar. Çocuğun sağlıklı kişilik özellikleri geliştirebilmesi, öncelikle anne-babanın sağlıklı kişilik özellikleri geliştirebilmiş olmalarının yanında, çocuklarıyla ilişkilerinde onların kişiliklerini özgürce geliştirebilme imkanı sağlayacak ortamları oluşturabilmeleriyle mümkün olabilmektedir (Dam 2008: 79).

2.2.6. Ölüm Kavramı Uç Puanlarına Göre Ölüm Kaygısı Puanları

Ölüm kavramı düşük ve yüksek puanlarına sahip grupların belirlenmesi amacı ile *Çocuklarda Ölüm Kavramı Ölçeğinden* ortalamanın ($X=51,4$) bir standart sapma ($SS= 4,5$) altında ve üstünde puan alan kişiler belirlenmiştir. Analiz sonucunda ölüm kavramı puanı düşük olan grup 96 (Ölüm Kavramı Puanı < 47), yüksek olan grup ise 110 (Ölüm Kavramı Puanı > 56) kişiden oluşmuştur.

Tablo 48: Ölüm Kavramı Uç Puanlarına Göre Ölüm Kaygısı Puanları

Ölüm Kavramı Uç Puanları		N	Ortalama	Standart sapma	Standart hata
Ölüm Kaygısı Puanı	Ölüm Kavramı Düşük (35-47 puan)	96	36,06	4,772	,487
	Ölüm Kavramı Yüksek (56-60 puan)	110	32,99	6,022	,574
t= 4,016		sd= 204	p= ,000		

Ölüm kavramı uç puanlarına göre çocukların ölüm kaygısı puan analizlerine bakıldığında düşük ölüm kavramı puanına sahip grubun ölüm kaygısı puan ortalaması $X= 36,06$; yüksek ölüm kavramı puanına sahip olan grubun ölüm kaygısı puan ortalaması $X=32,99$ 'dur. Buna göre çocukların ölümü kavrayış düzeyi yükseldikçe ölüm kaygısının azaldığı görülmektedir. Bağımsız iki örnek t-testi sonucu çocukların ölüm kavramı uç puanları ile ölüm kaygısı puanları arasındaki fark ($t= 4,016$, $sd= 204$, $p=,000$) $p< ,05$ anlamlılık düzeyinde önemli bulunmuştur. Araştırmamızdan elde ettiğimiz bu bulgu, “Çocukların ölümü kavrayış düzeyleri ile ölüm kaygısı düzeyleri arasında negatif yönde ilişki vardır.” şeklindeki 10. hipotezimizi desteklemiştir.

Koytak'ın çalışmasında çocuğun ölüm kaygısı ile çocuğun ölümü kavrayış düzeyi arasında anlamlı bir korelasyon tespit edilmemiştir ($r_s= -0,046$, $p> 0,05$, iki uçlu) (Koytak 2008: 64).

2.3. Çocuklarda Tanrı Algısı ile İlgili Bulgular

2.3.1. Bilişsel Gelişim Dönemine Göre Tanrı Algısı Puanları

Tablo 49: Bilişsel Gelişim Dönemine Göre Tanrı Algısı Puan Ortalamaları

Bilişsel Gelişim Dönemi		N	Ortalama	Standart sapma	Standart hata
Tanrı Algısı Puanı	Somut gelişim dönemi (8-10 yaş)	295	58,18	5,623	,327
	Soyut gelişim dönemi (11-13 yaş)	277	59,39	5,470	,328
t= -2,607 sd= 570 p= ,009					

Bilişsel gelişim dönemlerine göre çocukların Tanrı Algısı puan ortalamalarına bakıldığında soyut gelişim döneminde bulunanların puan ortalaması ($X=59,39$), somut gelişim döneminde bulunanların puan ortalamasından ($X= 58,18$) daha yüksek bulunmuştur. Bağımsız iki örnek t-testi sonucu, çocukların bilişsel gelişim dönemlerine göre Tanrı Algısı puan ortalamaları arasındaki fark ($t= -2,607$, $sd=570$, $p= ,009$) $p< ,05$ manidarlık düzeyinde anlamlı bulunmuştur. Araştırmamızdan elde ettiğimiz bu bulgu “Çocukların bilişsel gelişim düzeyleri ile Tanrı Algısı düzeyleri arasında pozitif yönde ilişki vardır.” şeklindeki 11. hipotezimizi doğrulamıştır. Hipotezimizi kurarken yaş ve bilişsel gelişim dönem farkının çocukların Tanrı tasavvurları ve Tanrı algısı düzeyleri üzerinde etken olduğunu ortaya koyan çeşitli araştırmalar referans alınmıştır.

Çocuklarda Tanrı tasavvuru ile ilgili yapılmış çalışmalar bakıldığında Şafak’ın yaşları 6 ile 11 arasında değişen 383 çocukla yaptığı çalışmada somut düşünceden soyut düşünceye doğru geçişte değişiklikler olmakla birlikte Allah kavramının algılanış biçimleri şu şekildedir. Çocuklar “Allah nerededir?” sorusuna “O görünmez”, “gökyüzünde”, “kalbimizde”, “cennette” gibi cevaplar vermişlerdir. Allah’ın “nasıl” olduğuna ise “O görünmez ki nasıl olduğunu bileyim”, “Allah çok güçlü bir insan gibidir”, “O’nun şekli yoktur” gibi cevaplar gelmiştir (2006: 57-58).

Zengin'in çocuklarda Allah kavramının gelişimiyle ilgili çalışmasında araştırmaya katılan 7-11 yaş arasındaki çocukların bazılarında “insan olarak veya insana benzer”, Allah tasavvurunun görüldüğü ortaya çıkmıştır. Allah’ı “hayalet”, “duman” şeklinde resmeden 7-10 yaş çocuklarının da, aynı şekilde somut düşünüş basamağını aşamadıkları görülmüştür. “insan yüzü olarak Allah”ı resmeden 12 yaşındaki çocuğun benzer bilişsel gelişimde olduğu ve Allah kavramını anlamlandırdığı sonucuna ulaşılmıştır. Allah’ı “ışık / nur ve konuşma baloncuğu”, yazı sembolü” ile ifade eden ve çiziminde Allah’ı resmetmeyen bazı 8, 10, 12 yaş çocukların ise kısmen somut ve kısmen de soyut düşünüşe sahip oldukları ama bununla birlikte çeşitli kaygılarla Allah’ı resmetmekten kaçındıkları sonucuna varılmıştır (2010: 243).

Yıldız (2007), Tanrı tasavvuruyla ilgili çocuklara yönelttiği anket sorularına gelen cevapları beş kategoride toplamıştır: Tanrı’nın ezeli-ebedi ve mekandan münezzeh olması; Tanrı’nın eşsiz ve benzersiz olması; Tanrı’nın her şeyi bilmesi, her şeyden haberdar olması; Tanrı’nın her şeye gücünün yetmesi ve Tanrı’nın yargılayıcılığı, cezalandırıcılığı ve bağışlayıcılığı. Elde edilen bulguların analiz ve değerlendirmeleri sonucunda, 7-11 yaş grubu çocuklarının sahip oldukları Tanrı tasavvurlarında bazı sıfatlarda soyut işlemler dönemi özelliklerinin yansımaları görülsede, çoğunlukla somut işlemler döneminin bilişsel özelliklerinin baskın olduğu görülmüştür. Araştırmada 13-15 yaş grubu olarak alınan soyut işlemler dönemi çocuklarının tamamı soyut işlemler dönemine geçmemiş olmakla birlikte, antropomorfik düşünce biçiminin oldukça zayıfladığı tespit edilmiştir.

2.3.2. Cinsiyete Göre Tanrı Algısı Puanları

Tablo 50: Cinsiyete Göre Tanrı Algısı Puan Ortalamaları

Cinsiyet		N	Ortalama	Standart sapma	Standart hata
Tanrı Algısı Puanı	Kız	270	59,47	5,423	,330
	Erkek	302	58,13	5,648	,325
t= 2,876		sd= 570		p= ,004	

Çocukların cinsiyetlerine göre Tanrı Algısı puan ortalamalarına bakıldığında kızların ortalaması ($X= 59,4$), erkeklerin ortalamasından ($X= 58,1$) daha yüksek bulunmuştur. Bağımsız iki örnek t-testi sonucu, çocukların cinsiyetlerine göre Tanrı Algısı puan ortalamaları arasındaki fark ($t= 2,876$, $sd= 570$, $p= ,004$) $p< ,05$ manidarlık düzeyinde anlamlı bulunmuştur. Araştırmamızdan elde ettiğimiz bu bulgu, “Çocukların cinsiyetleri, Tanrı Algısı düzeylerinde farklılaşma meydana getirmektedir.” şeklindeki 12. hipotezimizi doğrulamıştır. Hipotezimizi kurarken cinsiyet faktörünün çocukların Tanrı tasavvurları ve Tanrı algısı düzeyleri üzerinde etken olduğunu ortaya koyan çeşitli araştırmalar göz önünde bulundurulmuştur.

Araştırmalara göre cinsiyet faktörü çocukların Allah anlayışlarında farklılık meydana getirmektedir. Erkek çocukların Allah anlayışları daha rasyonel bir özellik gösterirken, kızlar Allah’ı daha estetik ve daha artistik bir dünyaya müdahil bir varlık olarak düşünmektedirler. Erkek çocuklara göre Allah mekan olarak da duygusal olarak da uzaktadır fakat arzulanan her şey O’nun planı ve onayıyla gerçekleşir. Kızların tasavvurlarında Allah sese ve renge, tabiat ve tabiat fenomenlerine daha yakinken teknik ve bilimsel yapılarda daha uzaktır. Onların bazen estetik ve cinsel niteliklerini Allah anlayışlarına yansıttıkları da görülmektedir. Erkek çocuklarsa yaşları ne olursa olsun, Allah’ın kadın değil, erkek olması gerektiği ve erkek olduğu fikrini paylaşırlar (Heller’den naklen Köylü 2004 c: 143).

Gülerin (2007 b) yetişkin örneklem (N: 540) üzerinde yaptığı çalışmada yaş, cinsiyet ve eğitim gibi demografik değişkenlerin Tanrı algısı puanları üzerinde temel ya da etkileşim etkisi bulunmamıştır.

Zengin’in Almanya’da 7-12 yaş Müslüman çocuklarla ilgili yaptığı çalışmada araştırmaya katılan çocukların Allah kavramının oluşumunda, cinsiyetler arasında fark olmadığı sonucuna varılmıştır (2010: 243).

Nelsen, Cheek ve Au tarafından General Social Survey'den (1983) gelen Tanrı imajı verileri faktör analizine tabi tutulmuştur. Üç Tanrı İmajı faktörü tanımlanmıştır: Kral Tanrı, Şifa Veren Tanrı ve İlişkisel Tanrı. Kadın sayısı sadece Şifa veren Tanrı imajında daha yüksektir. Bu üç imaj olumlu bir şekilde birbirleriyle ve kiliseye devam etmeyle pozitif, güçlü ilişkilere sahiptir. Şifa veren ya da destekleyici bir faktör olan Tanrı imajında kadın sayısının daha yüksek olduğunun bulunması kadınların destekle ilişkili olarak kilise katılımında geleneksel bir yapıya sahip olduklarını göstermektedir (2005: 151).

Yıldız'ın çalışmasında çocukların anket sorularına verdikleri cevaplar, cinsiyet değişkeni açısından değerlendirildiğinde, 7-11 yaş grubunda sadece "*bildiğin birisine benzetmek istersen Allah'ı kime benzetirsin?*" ve "*Allah'tan korkuyor musun?*" sorularına verilen cevaplarla cinsiyet türü arasında anlamlı ilişki saptanmıştır. Kızların erkeklere oranla Tanrı'yı bildiği birilerine benzetme düzeyi daha düşük olduğu, yani kızların erkeklerden daha az antropomorfik özellikler gösterdikleri tespit edilmiştir. 13-15 yaş grubunda da kız çocuklarının hemen hemen tüm sorularda erkek çocuklara oranla, soyut işlemler dönemi özelliklerini daha fazla gösterdikleri tespit edilmiştir (2007: 199-225).

2.3.3. Bilişsel Gelişim Dönemine Göre Tanrı Algısı Yönelimi

Tablo 51: Bilişsel Gelişim Dönemine Göre Tanrı Algısı Yönelimi Puan Dağılımı

Bilişsel Gelişim Dönemi		Tanrı Algısı Yönelimi		Toplam
		Korku yönelimi (33-51 puan)	Sevgi yönelimi (52-66 puan)	
Somut Gelişim Dönemi (8-10 yas)	N	40	255	295
	%	13,6	86,4	100,0
Soyut Gelişim Dönemi (11-13 yas)	N	22	255	277
	%	7,9	92,1	100,0
Toplam	N	62	510	572
	%	10,8	89,2	100,0
X ² = 4,664 sd= 1 p= ,031				

Tablo 51'deki veriler incelendiğinde somut gelişim döneminde bulunan çocukların %13,6'sı korku yönelimli Tanrı algısına; %86,4'ü sevgi yönelimli Tanrı algısına sahiptir. Soyut gelişim döneminde bulunan çocukların ise %7,9'u korku yönelimli Tanrı algısına; %92,1'i sevgi yönelimli Tanrı algısına sahiptir. Soyut gelişim döneminde bulunan çocukların sevgi yönelimli Tanrı algısına sahip olma oranı daha yüksek görünmektedir. Gruplar arasındaki farklılaşmanın ki-kare analizine bakıldığında $p < ,05$ manidarlık düzeyinde ($X^2 = 4,664$, $df = 1$, $p = ,031$) anlamlı olduğu görülmüştür.

Gelişimsel açıdan incelendiğinde ilk çocukluk dönemi olarak da kabul edilen 7-9 yaş, çocukların, Allah hakkında hem isteklerinin hem de korkularının olduğu bir dönemdir. Bu çocuklar çoğunlukla ailenin ve çevresinin sahip olduğu resmi dinin öğretilerini kabul ederler ve birtakım dini soru, korku ve endişelere de sahip olabilirler. 10-12 yaşlarına geldiklerinde artık daha soyut düşünmeye başlayan çocuklar Allah ve dünya hakkında daha araştırmacı ve meraklıdırlar, daha fazla karmaşık konular hakkında konuşmaya ilgi duyarlar. Dini konulardaki düşüncelerini ifade etmede daha az korku duyarlar (Köylü 2004 c: 150).

Tamminen, çocukların Tanrı anlayışıyla ilgili olarak yaşları 7 ile 20 arasında değişen Lutheran geçmişe sahip 3 bin Finlandiyalı çocuk üzerinde detaylı bir araştırma yapmıştır. Araştırmada dikkati çeken en önemli hususlardan biri, araştırmaya katılan çocukların Tanrı sevgisine verdikleri büyük önemdir. Örneğin üçüncü sınıf çocuklarından %76'sı Tanrı'yı bir "sevgi Tanrısı" olarak kabul ederken, sadece %6 'sı Tanrı'yı "merhametsiz" olarak tasvir etmiştir. Her ne kadar Tanrı'yı sevgi Tanrısı olarak kabul etmede yaş ilerledikçe bir düşüş gözlenirse de (örneğin dokuzuncu sınıfta bu oran %47), Tanrı'yı "merhametsiz" ya da "korkulacak" bir varlık olarak görenlerin oranı tüm sınıflarda ortalama olarak sadece %6'dır. Diğer bir husus da yine yaşla birlikte Tanrı hakkındaki şüphe ve belirsizliğin artmasıdır (Köylü 2004 b: 23).

Yıldız'ın araştırmasında " *Eğer bir çocuk yanlış yaparsa Allah o çocuğa ne yapar?* " sorusuna somut işlemsel dönemde bulunan çocukların %60'ı

'cezalandırır' cevabını verirken, %16,3'ü 'affeder' cevabını vermiştir. Aynı soruya soyut işlemsel dönemde bulunan çocukların %26'sı 'cezalandırır'; %36'sı 'affeder' cevabını vermiştir. "Allahtan korkuyor musun?" sorusuna somut işlemsel dönemde bulunan çocukların %83,5'i korktuklarını ifade etmiş, %11,3'ü 'hayır korkmuyorum' cevabını vermiştir. Soyut gelişim döneminde bulunanların %76,5'i 'evet korkuyorum' cevabını verirken %8,3'ü 'hayır' cevabını vermiştir. Allah'tan korktuğunu belirten bazı çocukların ifadeleri şu şekildedir: "Allah'tan O'nun sevgisini kaybetmekten dolayı korkuyorum" (10 yaş), "Evet ama O'nu sevdiğim için" (11 yaş), "Kötülük yaparsak, evet" (13 yaş), "Allah'tan korkuyorum çünkü O çok büyüktür" (14 yaş), "Eğer insanlar Allah'tan korkmasaydı, onlarda Allah inancı olmazdı" (15 yaş). Yıldız, bu durumda çocukların Tanrı'ya karşı saygısızlık olmasın diye Allah'tan korktuklarını dile getirmiş olabilecekleri ihtimalinin göz ardı edilmemesi gerektiğini belirtmiştir (2007: 187-211).

2.3.4. Cinsiyete Göre Tanrı Algısı Yönelimi

Tablo 52: Cinsiyete Göre Tanrı Algısı Yönelimi Puan Dağılımı

Cinsiyet		Tanrı Algısı Yönelimi		Toplam
		Korku yönelimi (33-51 puan)	Sevgi yönelimi (52-66 puan)	
Kız	N	24	246	270
	%	8,9	91,1	100,0
Erkek	N	38	264	302
	%	12,6	87,4	100,0
Toplam	N	62	510	572
	%	10,8	89,2	100,0
X ² = 2,013 sd= 1 p= ,156				

Çocukların cinsiyetlerine göre Tanrı algısı yönelimi puanlarına bakıldığında kızların %8,9'unun korku yönelimli Tanrı algısına; %91,1'inin sevgi yönelimli Tanrı algısına sahip olduğunu, erkeklerin %12,6'sının korku yönelimli Tanrı algısına; %87,4'ünün sevgi yönelimli Tanrı algısına sahip olduğu görülmektedir.

Gruplar arasındaki farklılaşmanın ki- kare analizine bakıldığında ($X^2= 2,013$, $sd= 1$, $p= ,156$) $p< 0,05$ manidarlık düzeyinde anlamlı bulunmamıştır.

Bazı araştırmalarda kız çocuklarının Allah anlayışları erkeklerle kıyaslandığında, mesafe olarak daha yakın bir Allah anlayışına sahip oldukları gözlenmiştir. Allah'a en azından duygusal bir yakınlık duyarlar. Ara sıra kızlar Allah'la fiziki bir yakınlığa vurgu yapsalar bile, çoğunlukla onlar Allah ile insanlar arasındaki duygu değişimini tercih ederler. Kız çocukları Allah'ı sadece sözel olarak tasvir ettiklerine değil, aynı zamanda onu resmettiklerinde de 'nu gülen ve sempatik bir varlık olarak tasvir etmişlerdir (Heller'den naklen Köylü 2004 c: 144).

Yıldız'ın çalışmasında 7-15 yaşlar arasındaki erkek çocuklarının Allah'tan daha fazla korktukları ve bunun $p<.007$ anlamlılık düzeyine ulaştığı gözlenmiştir. Bu bulguyla ilişkili olduğu düşünülen diğer bir bulgu da erkek çocukların kızlardan daha fazla cezalandırıcı Tanrı tasavvuruna sahip olduklarına ve kız çocuklarının da erkeklerden daha fazla affedici- bağışlayıcı-merhamet edici Tanrı tasavvuruna sahip olduklarına ilişkindir (2007: 224).

2.3.5. Tanrı Algısı Yönelimine Göre Ölüm Kavramı Puanları

Tablo 53: Tanrı Algısı Yönelimine Göre Ölüm Kavramı Toplam Puan Dağılımı

Tanrı Algısı Yönelimi		N	Ortalama	Standart sapma	Standart hata
Ölüm Kavramı Puanı	Korku yönelimi (33-51 puan)	62	47,08	5,901	,749
	Sevgi yönelimi (52-66 puan)	510	51,96	4,036	,178
t= -8,497		sd= 570	p= ,000		

Çocukların Tanrı Algısı yönelimi ile ölüm kavramından elde ettikleri puanları karşılaştırıldığında sevgi yönelimine sahip olanların ölüm kavramı puan ortalamasının ($X= 51,96$) korku yönelimine sahip olanların ölüm kavramı puan ortalamasından ($X= 47,08$) yüksek olduğu görülmüştür. Bağımsız iki örnek t-testi sonucu çocukların Tanrı Algısı yönelimlerine göre ölüm kavramı puanları

arasındaki fark ($t = -8,497$, $sd = 570$, $p = ,000$) $p < ,05$ manidarlık düzeyinde oldukça önemli bulunmuştur. Araştırmamızdan elde ettiğimiz bu bulgu “Çocukların sahip olduğu Tanrı Algısı yönelimi ile ölümü kavrayış düzeyleri arasında pozitif yönde ilişki vardır.” şeklindeki 13. hipotezimizi desteklemiştir. Sevgi yönelimli Tanrı Algısına sahip olan çocukların ölüm kavramını anlama düzeyleri korku yönelimli Tanrı Algısına sahip olan çocuklardan daha yüksek görünmektedir.

Şafak’ın 6-11 yaş arası 383 çocukla yaptığı çalışmada 380 çocuk “Allah’ı çok sevdiğini” ifade etmiştir. Allah’ı sevme nedenleri kendilerine sorulduğunda ise şu cevapları vermişlerdir: Allah bizi (kusursuz) yarattığı için. Bizi kötülüklerden koruduğu ve hatalarımızı affettiği için. Bize her yerde her zaman yardım ettiği için. Bize nimetler verdiği için. O en büyük olduğu için. Çok iyi olduğu için. Kötüleri cezalandırdığı için. Dualarımızı kabul ettiği için. Bizi sevdiği için (2006: 60).

Vergote’ye göre Allah’a mahsus dini saygının anlamı, O’nun yüceliği karşısındaki duygu ve korku fikri yaşla beraber gelişir. Bunun anlamı; kutsal olan şeye karşı hissedilen korku ile karışık saygı duygusu, yaşla beraber daha iyi hissedilmektedir, diğer bir deyimle daha kuvvetli olarak hissedilmektedir. Sujeler şunu daha iyi anlarlar ki; Allah sadece sevimli ve iyiliksever bir varlık değildir, fakat aynı zamanda korkutabilen Mutlak Kudret Sahibidir (Vergote 321-322).

2.3.6. Tanrı Algısı Yönelimine Göre Ölüm Kaygısı Puanları

Tablo 54: Tanrı Algısı Yönelimine Göre Ölüm Kaygısı Toplam Puan Dağılımı

Tanrı Algısı Yönelimi		N	Ortalama	Standart sapma	Standart hata
Ölüm Kaygısı Puanı	Korku yönelimi (33-51 puan)	62	35,93	5,331	,677
	Sevgi yönelimi (52-66 puan)	510	35,24	5,796	,256
$t = ,890$		$sd = 570$	$p = ,374$		

Tanrı Algısı yönelimine göre çocukların ölüm kaygısından elde ettikleri puanlar incelendiğinde korku yönelimine sahip olanların ortalamasının $X= 35,93$, sevgi yönelimine sahip olanların ortalamasının $X= 35,24$ olduğu görülmektedir. Bağımsız iki örnek t-testi sonucu, çocukların Tanrı Algısı yönelimlerine göre ölüm kaygısı puan ortalamaları arasındaki fark ($t= ,890$, $sd= 570$, $p= ,374$) $p< ,05$ manidarlık düzeyinde anlamlı bulunmamıştır. Araştırmamızdan elde ettiğimiz bu bulgu “Çocukların sevgi yönelimli Tanrı Algısına sahip oluş düzeyleriyle ölüm kaygıları arasında negatif yönde; korku yönelimli Tanrı Algısına sahip oluş düzeyleri ile ölüm kaygıları arasında pozitif yönde ilişki vardır.” Şeklindeki 14. hipotezimizi doğrulamamıştır. Sevgi yönelimli Tanrı Algısına sahip olma ile korku yönelimli Tanrı Algısına sahip olma, çocukların ölüm kaygısı düzeylerinde farklılaşma meydana getirmemiştir. Bununla birlikte bazı araştırmalar çocukların Tanrı tasavvurları ile ölüm kaygılarını ilişkilendirdiklerini göstermektedir.

Yıldız’ın çalışmasında çocukların Tanrı tasavvurlarına bağlı olarak Tanrı’dan ne tür isteklerde bulunduklarını öğrenmeye yönelik “Allah’tan kabul etmesini en çok istediğin dileğin nedir?” şeklinde yöneltilen soruya gelen cevaplardan bir kısmı “kayıp-ölüm-ayrılık” kategorisinde incelenmiştir. Çocukların bu konuda Allah’tan beklentileri: “ailemi kaybetmemeyi; ailemle birlikte olmayı, insanların (hepimizin) uzun ömürlü olmasını; annemin ölmemesini; ölen babamın geri gelmesini istiyorum; rahmetli dedemi görmek istiyorum; öbür dünyada ailemle birlikte küçük bir yer; öldükten sonra, ailemi bilmek ve tanımak istiyorum” şeklinde tespit edilmiştir (2007: 145).

BÖLÜM V

SONUÇ VE ÖNERİLER

SONUÇ

Bu çalışma çocukların bilişsel ve dini gelişiminde ölüm olgusunu incelemek amacıyla yapılmıştır. Bu amaçla çocukların bilişsel ve dini gelişim özellikleri çeşitli gelişim teorileri ışığında incelenmiştir. Daha sonra çalışmanın alan araştırması bölümü için konuyla ilgili ihtiyaç duyulan ölçek geliştirme çalışması yapılmıştır. Geçerlik ve güvenirlik çalışmaları yapılan ölçekler örneklem grubuna uygulandıktan sonra elde edilen veriler araştırmanın hipotezleri doğrultusunda yaş, cinsiyet, ekonomik durum, ölüm tecrübesi gibi değişkenler açısından değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

Ölüm biyolojik, psikolojik, dini vs. birçok yönden incelenebilecek çok boyutlu bir olgudur. Bu çalışmanın ölüm olgusu bakımından ele aldığı örneklem grubu çocuklar olduğu için öncelikle çocukların bir kavram olarak ölümü nasıl anladığı, ölüm kavramıyla ilgili olduğu düşünülen çeşitli alt kavramlarla birlikte ele alınmıştır. Daha sonra çocukların dini inançları bağlamında ve çeşitli değişkenlerle ilgili olarak ölüm hakkındaki duydukları kaygı düzeyleri incelenmiştir.

Bu çalışmada literatür incelemesi ve alan araştırması verilerine dayanarak şu sonuçlar elde edilmiştir.

1. Çocuklarda Ölüm Kavramıyla İlgili Bulguların Değerlendirilmesi

Çocuklarda Ölüm Kavramı Ölçeği kullanılarak elde edilen verilere göre çocuklarda ölüm kavramının kazanılması ölüm kavramının alt kavramları olduğu düşünülen kaçınılmazlık, evrensellik, ölümsüzlük, ölüm ötesi ve fonksiyonsuzluk kavramlarının edinilmesiyle ilişkilidir. Buna göre çocuklarda ölüm kavramı ve alt kavramlarıyla ilgili elde edilen bulguların değerlendirilmesi şöyledir:

1. Tüm grubun toplam ölüm kavramı puan ortalaması 51,4; kaçınılmazlık alt kavramı puan ortalaması 10,8; evrensellik alt kavramı puan ortalaması 11,3; ölümsüzlük alt kavramı puan ortalaması 5,4; ölüm ötesi alt kavramı puan ortalaması 13,4 ve fonksiyonsuzluk alt kavramı puan ortalaması 10,3 olarak bulunmuştur (Tablo 16-17).

2. Bağımsız iki örnek t-testi sonucu, çocukların bilişsel gelişim dönemlerine göre ölüm kavramı puan ortalamaları arasındaki fark ($t = -8,206$, $sd=570$, $p=,000$) $p < ,05$ manidarlık düzeyinde oldukça anlamlı bulunmuştur. Çocukların cinsiyetlerine göre ölüm kavramından elde ettikleri puan ortalamaları arasındaki fark ($t = 1,888$, $sd=570$, $p=,059$) $p < ,05$ anlamlılık düzeyinde önemli bulunmamıştır. (Tablo 18-19).

3. Bağımsız iki örnek t-testi sonucu, çocukların bilişsel gelişim dönemlerine göre kaçınılmazlık alt kavramı puan ortalamaları arasındaki fark ($t = -9,178$, $sd= 570$, $p=,000$) $p < ,05$ manidarlık düzeyinde oldukça anlamlı bulunmuştur; çocukların cinsiyetlerine göre ölümün kaçınılmazlığı alt kavramından elde ettikleri puan ortalamaları arasındaki fark ($t = 2,620$, $sd= 570$, $p= ,009$) $p < ,05$ anlamlılık düzeyinde önemli bulunmuştur (Tablo 20-21).

4. Bağımsız iki örnek t-testi sonucu, çocukların bilişsel gelişim dönemlerine göre ölümün evrenselliği alt kavramından elde ettikleri puan ortalamaları arasındaki fark ($t = -5,829$, $sd=570$, $p=,000$) $p < ,05$ manidarlık düzeyinde oldukça anlamlı bulunmuştur; çocukların cinsiyetlerine göre evrensellik alt kavramı puan ortalamaları arasındaki fark ($t=1,782$, $sd= 570$, $p=0,75$) $p < ,05$ anlamlılık düzeyinde anlamlı bulunmamıştır (Tablo 22-23).

5. Bağımsız iki örnek t-testi sonucu, çocukların bilişsel gelişim dönemlerine göre ölümsüzlük alt kavramı puan ortalamaları arasındaki fark ($t = -4,014$, $sd=570$, $p=,000$) $p < ,05$ anlamlılık düzeyinde oldukça anlamlı bulunmuştur; çocukların cinsiyetlerine göre ölümsüzlük alt kavramı puan ortalamaları arasındaki farkın ($t = -2,364$, $sd= 570$ $p=,018$) $p < ,05$ manidarlık düzeyinde anlamlı olduğu tespit edilmiştir.

6. Bağımsız iki örnek t-testi sonucu, çocukların bilişsel gelişim dönemlerine göre ölüm ötesi alt kavramı puan ortalamaları arasındaki fark ($t = -1,439$, $sd=570$, $p=.151$) $p < ,05$ manidarlık düzeyinde anlamlı bulunmamıştır; çocukların cinsiyetlerine göre ölüm ötesi alt kavramı puan ortalamaları arasındaki fark ($t=1,238$, $sd=570$, $p=.216$) $p < ,05$ anlamlılık düzeyinde önemli bulunmamıştır (Tablo 26-27).

7. Bağımsız iki örnek t-testi sonucu, bilişsel gelişim dönemlerine göre çocukların fonksiyonsuzluk alt kavramı puan ortalaması arasındaki fark ($t = -3,185$, $sd=570$, $p=.002$) $p < ,05$ anlamlılık düzeyinde önemli bulunmuştur; çocukların cinsiyetlerine göre fonksiyonsuzluk alt kavramı puan ortalaması arasındaki fark ($t = 3,390$, $sd=570$, $p=.001$) $p < ,05$ anlamlılık düzeyinde önemli bulunmuştur (Tablo 28-29).

Ölüm kavramı ve alt kavramlarıyla ilgili bulgulara bakıldığında çocukların bilişsel gelişim düzeyleri yükseldikçe ölüm kavramını anlama düzeylerinin de yükseldiği söylenebilir. Kız ve erkek çocuklarının ölüm kavramını anlama düzeyleri arasında önemli bir farklılık olmadığı görülmektedir. Çocukların ölüm kavramına ilişkin alt kavramlarla ilgili yaş ve cinsiyet faktörüne göre elde ettikleri puanlar, genel ölüm kavramından elde ettikleri puanlarla paraleldir.

2. Çocukların Ölüm Kavramı Puan Ortalamaları İle Çeşitli Değişkenler Arasındaki İlişkiler

1. Çocuklarda Ölüm Kavramı Ölçeğinden elde edilen toplam puanlar ailenin aylık ortalama gelir düzeyine göre anlamlı bir farklılık göstermemektedir ($F = 2,122$, $p = ,096$, $p > 0,05$). (Tablo 30-31).

2. Anne eğitim durumu ile ölüm kavramı puanları arasındaki tek yönlü ANOVA testi sonuçlarına göre gruplar arasındaki farkın karşılaştırılmasında anne eğitim durumu ile ölüm kavramı puan ortalamaları arasında $p < ,05$ anlamlılık düzeyinde ($F = 6,390$; $p = ,000$) oldukça önemli bir ilişki bulunmuştur. (Tablo 32-33).

3. Çocukların ebeveyn ve öğretmenleriyle kurdukları ölüm hakkındaki iletişim düzeyine göre ölüm kavramı puanları incelendiğinde puanlarda farklılaşma olmadığı görülmektedir ($F= 2,373$; $p> ,05$). (Tablo 35-36).

Bu durumda ailenin aylık ortalama gelir düzeyine göre grupların ölüm kavramı puan ortalamalarının birbirine yakın olduğu, ölüm kavramı ile ilgili benzer düşüncelere sahip oldukları söylenebilir. Bununla birlikte annenin eğitim düzeyi yükseldikçe ölüm kavramı puan ortalamalarının da arttığı anlaşılmaktadır. Buna göre anne eğitim durumunun çocukların ölüm kavramını anlamalarında önemli bir etken olduğu ve pozitif katkı sağladığı söylenebilir. Çocukların ebeveyn ve öğretmenleriyle kurdukları ölüm hakkındaki iletişim düzeyine göre ölüm kavramı puanları incelendiğinde puanlarda önemli bir farklılaşma olmadığı görülmektedir.

3. Çocuklarda Ölüm Kaygısıyla İlgili Bulguların Değerlendirilmesi

1. Bağımsız iki örnek t-testi sonucu çocukların bilişsel gelişim dönemlerine göre ölüm kaygısı puan ortalamaları arasındaki fark ($t= 4,824$, $sd= 570$, $p=,000$) $p< ,05$ manidarlık düzeyinde oldukça anlamlı bulunmuştur. Buna göre somut gelişim döneminde bulunanların puan ortalamasının ($X= 36,4$) soyut gelişim döneminde bulunanların puan ortalamasından ($X= 34,1$) yüksek olduğu görülmektedir (Tablo 37).

2. Cinsiyetlerine göre çocukların ölüm kaygısı puanlarından elde ettikleri sonuçlar incelendiğinde kızların ölüm kaygısı puan ortalamasının ($X= 36,8$), erkeklerin ölüm kaygısı puan ortalamasından ($X= 33,9$) yüksek olduğu görülmektedir. Bağımsız iki örnek t- testi ile elde ettiğimiz analiz sonuçlarına göre ise kızlarla erkeklerin puan ortalamaları arasındaki fark ($t=6,409$, $sd=570$, $p=,000$) $p< ,05$ manidarlık düzeyinde oldukça anlamlı bulunmuştur (Tablo 38).

3. Ebeveyn ölümü ile ölüm kaygısı puanları arasındaki ki-kare analizi sonuçlarına göre ebeveyn kaybı yaşamış ve yaşamamış olan bireylerin ölüm kaygısı puanları

birbirine oldukça yakın değerlerde bulunmuştur. Ki- kare analizi sonucunda gruplar arasındaki farklılaşma $p < ,05$ manidarlık düzeyinde ($X^2 = ,009$, $sd = 2$, $p = ,996$) anlamlı bulunmamıştır (Tablo 39).

4. Yakınlarının ölümü nedeniyle ölüm tecrübesi yaşamış olan çocuklarda ölüm kaygısına ilişkin ki-kare analizi sonuçlarına bakıldığında gruplar arasındaki farklılaşmanın $p < ,05$ manidarlık düzeyinde ($X^2 = 5,058$, $sd = 5$, $p = ,409$) anlamlı olmadığı görülmüştür (Tablo 40).

5. Çocuklarda ölüm tecrübesi ile ölüm kaygısı arasında ilişki bulunup bulunmadığının araştırılması amacıyla herhangi bir hayvanın ölümüne şahit olup olmama durumu ile ölüm kaygısı puanları karşılaştırılmıştır. Gruplar arasındaki farklılaşmanın ki- kare analizine bakıldığında $p < ,05$ manidarlık düzeyinde ($X^2 = 7,899$, $sd = 3$, $p = ,048$) anlamlı olduğu görülmüştür. Aynı korelasyona tek yönlü ANOVA testi ile de bakıldığında gruplar arasında $p < ,05$ manidarlık düzeyinde ($F = 5,444$, $sd = 3$, $p = ,001$) anlamlı bir ilişki bulunmuştur (Tablo 42-43).

6. Çocukların ebeveynleri ve öğretmenleriyle kurdukları ölüm hakkındaki iletişim düzeyine göre ölüm kaygısı puan ortalamaları farklılık göstermektedir ($F = 12,683$, $sd = 2$, $p = ,000$) ve bu farklılaşma $p < ,05$ manidarlık düzeyinde anlamlı bulunmuştur. (Tablo 45-46).

7. Ölüm kavramı uç puanlarına göre çocukların ölüm kaygısı puan analizlerine bakıldığında düşük ölüm kavramı puanına sahip grubun ölüm kaygısı puan ortalaması $X = 36,06$; yüksek ölüm kavramı puanına sahip olan grubun ölüm kaygısı puan ortalaması $X = 32,9$ 'dur. Bağımsız iki örnek t-testi sonucu çocukların ölüm kavramı uç puanları ile ölüm kaygısı puanları arasındaki fark ($t = 4,016$, $sd = 204$, $p = ,000$) $p < ,05$ anlamlılık düzeyinde önemli bulunmuştur (Tablo 48).

Buna göre çocukların yaşları ve bilişsel gelişim düzeyleri arttıkça ölüm kaygısı düzeylerinin azaldığı söylenebilir. Çocukların cinsiyetleri, ölüm kaygısı düzeylerinde farklılaşma meydana getirmektedir. Kızların ölüm kaygısı puan

ortalamalarının erkeklerinkinden yüksek olduğu görülmektedir. Çocukların ölüm tecrübelerine göre ölüm kaygısı durumları incelendiğinde ebeveyn ve akraba kaybı yaşamış ve yaşamamış olan çocukların ölüm kaygısı puanları birbirine oldukça yakın değerlerde bulunmuştur. Örneklem grubumuzda ebeveyn ve akraba kaybı nedeniyle ölüm tecrübesi yaşamış olan çocukların sayısının düşük olması temsil yeteneğini düşürmektedir bu da konuyla ilgili sağlıklı bir yordama yapılmasına engel olmaktadır. Herhangi bir hayvanın ölümüne şahit olmayan çocukların ölüm kaygısı puan ortalaması tüm grubun içinde en yüksek olarak bulunmuştur. Bir hayvanın ölümüne şahit olan çocukların içinde ise evcil hayvan ölümüne şahit olanların ölüm kaygısı puan ortalamaları diğerlerinden daha yüksek bulunmuştur. Çocukların ebeveynleri ve öğretmenleri ile kurdukları ölüm hakkındaki iletişim düzeyleri arttıkça ölüm kaygıları azalmaktadır. Ayrıca çocukların ölümü kavrayış düzeyi yükseldikçe ölüm kaygısının azaldığı görülmektedir.

4. Çocuklarda Tanrı Algısı ile İlgili Bulguların Değerlendirilmesi

1. Bağımsız iki örnek t-testi sonucu, çocukların bilişsel gelişim dönemlerine göre Tanrı Algısı puan ortalamaları arasındaki fark ($t = -2,607$, $sd = 570$, $p = ,009$) $p < ,05$ manidarlık düzeyinde anlamlı bulunmuştur. Çocukların cinsiyetlerine göre Tanrı Algısı puan ortalamaları arasındaki fark ($t = 2,876$, $sd = 570$, $p = ,004$) $p < ,05$ manidarlık düzeyinde anlamlı bulunmuştur (Tablo 49-50).

2. Bilişsel gelişim dönemine göre çocukların Tanrı Algısı puanları karşılaştırıldığında somut gelişim döneminde bulunan çocukların %13,6'sı korku yönelimli Tanrı algısına; %86,4'ü sevgi yönelimli Tanrı algısına sahiptir. Soyut gelişim döneminde bulunan çocukların ise %7,9'u korku yönelimli Tanrı algısına; %92,1'i sevgi yönelimli Tanrı algısına sahiptir. Gruplar arasındaki farklılaşmanın ki-kare analizine bakıldığında $p < ,05$ manidarlık düzeyinde ($X^2 = 4,664$, $df = 1$, $p = ,031$) anlamlı olduğu görülmüştür (Tablo 51).

3. Cinsiyete göre Tanrı algısı yönelimi puanlarına bakıldığında kızların %8,9'unun korku yönelimli Tanrı algısına; %91,1'inin sevgi yönelimli Tanrı

algısına sahip olduğunu, erkeklerin %12,6'sının korku yönelimli Tanrı algısına; %87,4'ünün sevgi yönelimli Tanrı algısına sahip olduğu görülmüştür. Gruplar arasındaki farklılaşmanın ki- kare analizine bakıldığında $p < 0,05$ manidarlık düzeyinde ($X^2 = 2,013$, $sd = 1$, $p = ,156$) anlamlı bulunmamıştır (Tablo 52).

4. Çocukların Tanrı Algısı yönelimi ile ölüm kavramından elde ettikleri puanları karşılaştırıldığında sevgi yönelimine sahip olanların ölüm kavramı puan ortalamasının ($X = 51,96$) korku yönelimine sahip olanların ölüm kavramı puan ortalamasından ($X = 47,08$) yüksek olduğu görülmüştür. Bağımsız iki örnek t-testi sonucu çocukların Tanrı Algısı yönelimlerine göre ölüm kavramı puanları arasındaki fark ($t = -8,497$, $sd = 570$, $p = ,000$) $p < ,05$ manidarlık düzeyinde oldukça önemli bulunmuştur (Tablo 53).

5. Tanrı Algısı yönelimine göre çocukların ölüm kaygısından elde ettikleri puanlar incelendiğinde korku yönelimine sahip olanların ortalamasının $X = 35,93$, sevgi yönelimine sahip olanların ortalamasının $X = 35,24$ olduğu görülmektedir. Bağımsız iki örnek t-testi sonucu, çocukların Tanrı Algısı yönelimlerine göre ölüm kaygısı puan ortalamaları arasındaki fark ($t = ,890$, $sd = 570$, $p = ,374$) $p < ,05$ manidarlık düzeyinde anlamlı bulunmamıştır (Tablo 54).

Buna göre çocukların bilişsel gelişim düzeyleri ile Tanrı Algısı düzeyleri arasında pozitif yönde ilişki olduğu söylenebilir. Çocukların cinsiyetleri, Tanrı Algısı düzeylerinde farklılaşma meydana getirmektedir. Kızların Tanrı Algısı puan ortalamaları erkeklerinkinden daha yüksektir. Çocukların Tanrı Algısı yönelimlerine bakıldığında; soyut gelişim döneminde bulunanların sevgi yönelimli Tanrı algısına sahip olma oranı daha yüksek görünmektedir. Çocukların cinsiyetlerine göre Tanrı Algısı yönelimleri farklılaşma göstermemiştir. Tanrı Algısı ölüm kavramı ilişkisi incelendiğinde sevgi yönelimli Tanrı Algısına sahip olan çocukların ölüm kavramını anlama düzeyleri korku yönelimli Tanrı Algısına sahip olan çocuklardan daha yüksek görünmektedir. Sevgi yönelimli Tanrı Algısına sahip olma ile korku yönelimli Tanrı Algısına sahip olma, çocukların ölüm kaygısı düzeylerinde farklılaşma meydana getirmemiştir.

ÖNERİLER

Araştırmacılara Öneriler

Bu araştırmadan elde edilen sonuçlar uygulanan örneklem ve kullanılan ölçeklerden elde edilen bulgularla sınırlıdır. Çocuklarda ölüm olgusunu incelemek için farklı ölçekler geliştirilebilir. Ölüm olgusu bilişsel, biyolojik, dini vs. birçok yönden ele alınabilecek geniş kapsamlı bir kavramdır. Bu nedenle çocuklarda ölüm olgusu bilişsel ve dini gelişim dışında farklı gelişimsel özelliklerle birlikte incelenebilir. Ölüm sürecindeki çocuk hastalarda ölüm olgusu ile ilgili klinik araştırmalar yapılabilir. Ölüm olgusunu bağlanma/ nesne ilişkileri kuramı çerçevesinde inceleyen çalışmalar yapılabilir.

Anne-Babalara ve Eğitimcilere Öneriler

Çocukların gelişim basamakları sırasında ölüm olgusuyla zihinsel ya da duygusal olarak meşgul olmaları kaçınılmaz bir durumdur. Anne- babalar ve eğitimciler çocukların ölümle ilgili sorularını cevaplarken öncelikle yaş ve bilişsel dönem farklılıklarını göz önünde bulundurmalı gerektiğinde cinsiyet farklılıkları da dikkate alınmalı. Ölüm olgusu genellikle dini inançlar referans alınarak açıklanan bir durumdur. Bununla ilgili olarak çocuklara ölüm kavramı anlatılırken dini inançları ve dini gelişim durumları da göz önünde bulundurulmalı.

Bunlara ek olarak ölüm sürecinde ve ölüm anında nasıl davranışlar geliştirileceğine dair aile eğitimi mekanizması oluşturulabilir. Ayrıca ölüm sonrasında geride kalanların yaşamalarının kaçınılmaz olduğu yas sürecinde uygulanacak psikolojik ve manevi destek mekanizmaları oluşturulabilir.

KAYNAKÇA

- AKPINAR, Nuriye. 1988. **Dokuz Yaş İlkokul Çocuklarında Ölüm Kavramının İncelenmesi.** (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü.
- ATALAY, Talip. 2005. **İlköğretim ve Liselerde Dindarlık (Diyarbakır Örneği).** İstanbul: Dem Yayınları.
- AYDIN, Betül. 2005. **Çocuk ve Ergen Psikolojisi.** Ankara: Atlas Yayınları.
- AYDIN, Hayati. 2003. **Kur'an'da İnsan Psikolojisi.** İstanbul: Timaş Yayınları.
- AYDIN, Mehmet Zeki. 2005. **Ailede Çocuğun Ahlak Eğitimi.** İstanbul: Dem Yayınları.
- AYHAN, Halis.1997. **Din Eğitimi ve Öğretimi.** İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- BAYMUR, Feriha Balkış. 1972. **Genel Psikoloji.** İstanbul: İnkılap Yayınları.
- BİLGİN, Beyza, Mualla, Selçuk. 1991. **Din Öğretimi.** Ankara: Akid Yayınları.
- BİNBAŞIOĞLU, Cavit. 1987. **Eğitim Psikolojisi.** Ankara: Binbaşioğlu Yayınları.
- BOVET, Pierre. 1958. **Din Duygusu ve Çocuk Psikolojisi,** Selahattin Odabaş (çev.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- BUHARİ, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail. Tarihsiz. **Es- Sahih,** El-Mektebetü'l-İslamiyye, İstanbul.
- CÜCELOĞLU, Doğan. 1996. **İnsan ve Davranışı.** İstanbul: Remzi Kitabevi.
- CİRHİNLİOĞLU, Fatma Gül. 2010. **Din Psikolojisi.** Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- ÇAMDİBİ, Mahmut. 1994. **Din Eğitiminin Temel Meseleleri.** İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- ÇEVİK, Şükran. 2002. **Ergenlerde Ölüm Düşüncesi ve Ölüm Ötesiyle İlgili Dini İnançlar.** Bursa: Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, U.Ü Sosyal Bilimler Ens., Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Din Psikolojisi Bilim Dalı.
- ÇİLELİ, Meral. 1986. **Ahlak Psikolojisi ve Eğitimi.** Ankara: V Yayınları.
- _____. 2008. "Ölüm". **Gelişim Psikolojisi Yetişkinlik Yaşlılık Ölüm içinde** der. Bekir Onur, Ankara: İmge Kitabevi.
- DAM, Hasan. 2008. "Öğrencinin Okul Başarısında Aile Faktörü", **Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.** c.7, s.14, ss. 75-99.

- DOLGUN, Ali. 1991. "Ölüm". **Türk Aile Ansiklopedisi**. Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- DOLTO, Françoise. 2004. **Ölümü Nasıl Anlatmalı**. İstanbul: Özgü Yayınları.
- ERDEN, Gülsen. 2002. "Ölüm Sürecinde Olan Çocuk: Ölümü Kabul ve Tedavi Sürecinde Etkili Yardım", **Kriz Dergisi**, sayı 10 (1). 19-28.
- ERKUŞ, Adnan, "Cognition Maddesi", **Psikoloji Terimleri Sözlüğü**.
- FERSAHOĞLU, Yaşar. 1998. **Din Eğitim ve Öğretiminde Duygu Eğitimi**. İstanbul: Marifet Yayınları.
- _____. 1999. "Kur'an'a Göre İnsanın Zaafları ve Zayıf Yönleri". **Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi**. M.Ü.İ.F.Din Eğitimi Anabilim Dalı Yayınları. sayı 6. 81-100.
- Frankl, Victor E. 2007. **İnsanın Anlam Arayışı**. İstanbul: Öteki Yayınevi.
- GADAMER, Hans George. 2004. "Ölüm Tecrübesi". **Birey ve Din Din Psikolojisinde Yeni Arayışlar**. Der. Ali Rıza, Aydın. İstanbul: İnsan Yayınları.
- GANDER, Mary J., Harry W., Gardiner . 2010. **Çocuk ve Ergen Gelişimi**, Bekir Onur (yay. haz.), Ali Dönmez, H. Nermin Çelen, Bekir Onur (çev.), 7.baskı, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- GENÇTAN, Engin, 1993. **Psikanaliz ve Sonrası**. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- GÖKA, Erol. 2009. **Ölme Ölümün ve Geride Kalanların Psikolojisi**. İstanbul: Timaş Yayınları.
- GÖVSA, İbrahim Alaettin. 1998. **Çocukta Zihinsel Gelişim**. İstanbul: Hayat Yayınları.
- GÜLER, Özlem. 2007 a. "Tanrı Algısı Ölçeği (TA): Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması", Ankara: **AÜİFD XLVIII**, s. 1, ss. 123-133.
- _____. 2007 b. "Tanrı'ya Yönelik Atıflar, Benlik Algısı ve Günahkarlık Duygusu (Yetişkin Örneklem)" (*Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*). Ankara: A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- HATEMİ, Hüsrev. 2001. "Ölüm Gerçeği", **Köprü Üç Aylık Fikir Dergisi**. s.76.
- HOOD, Ralph W. Jr v.d. 2006. "Dini Gelişim Kuramları". **Dini ve Sosyal Psikoloji Yazıları**. Der. Mustafa Doğan, Karacoşkun. Samsun: Din ve Bilim Kitapları.
- HOUDE, Oliver. 2006. **Çocuk Psikolojisi**. Çev. İsmail Yerguz. Ankara: Dost Kitabevi

Yayınları.

HÖKELEKLİ, Hayati. 1991. “Ölüm ve Ölüm Ötesi Psikoloji”. **UÜİF Dergisi**. Bursa: UÜİFV Yayınları. c.3. ss. 3. 151-165.

_____ 1992. “Ölümle İlgili Tutumların Dini Davranışla İlişkisi Üzerine Bir Araştırma”, **U.Ü.İ.F.D.** Bursa: UÜİFV Yayınları. c.4, s.4, ss. 87-98.

KAĞITÇIBAŞI, Çiğdem. 2005. **Yeni İnsan ve İnsanlar Sosyal Psikolojiye Giriş**. İstanbul: Evrim Yayınevi.

KARACA, Faruk, 1997. **Psikolojik Açıdan Ölüm ve Dini İnanç İlişkisi**. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erzurum. A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı.

_____ 2000. **Ölüm Psikolojisi**. İstanbul: Beyan Yayınları.

_____ 2007. **Dini Gelişim Teorileri**. İstanbul: Dem Yayınları.

KARACOŞKUN, M. Doğan. 2005. “Okul Öncesi Dönem Çocuklarında Dua”, **C.Ü.İ.F.D.**, Sivas: c.9, s.1, Haziran, ss. 101-124.

_____ (Derleyen). 2006. **Dini ve Sosyal Psikoloji Yazıları**. Samsun: Din ve Bilim Kitapları.

KARAGÖZ, Yalçın. Süleyman, Ekici. 2004. “Sosyal Bilimlerde Yapılan Uygulamalı Araştırmalarda Kullanılan İstatistiksel Teknikler ve Ölçekler”, **C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, c.5, s.1., ss. 25-43.

KARAKÖSE, Şaban. 2007. **Din Eğitiminde Bireyi Tanımak -Bireye Görelik İlkesi**, İstanbul: Mavi Yayıncılık.

KASAPOĞLU, Abdurrahman. 1997. **Kur'an'da İman Psikolojisi**. İstanbul: Yalnızkurt Yayınları.

_____ 2006. “Gelişim Psikolojisi Açısından Kur'an'da ‘Büluğ’ Olgusu”, **C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c. X/2, ss. 275-298.

KOÇ, Mustafa. 2002. “Ölüm Korkusu Üzerine Kuramsal Açıdan Psikolojik Bir Değerlendirme”, **S.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, s.6, ss. 7-21.

KONUK, Yurdagül. 1994. **Okul Öncesi Çocuklarda (5-6 yaş) Dini Duygunun Gelişimi ve Eğitimi (Dini Konularda Anne Çocuk İletişimi)**. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı ve Ticaret İşletmesi Yayınları.

KOYTAK, Nazlı Sinem. 2008. “7-11 Yaş Grubundaki Çocuklarda Ölüm Kavramı ve Ölüm Kaygısının Araştırılması”, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

- İstanbul: İstanbul Üni., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Psikoloji Anabilim Dalı.
- KÖKNEL, Özcan, Tarihsiz. **Kaygıdan Mutluluğa Kişilik**, İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.
- KÖYLÜ, Mustafa. 2004a. “Ölüm Olayının Çocuklar Üzerindeki Etkisi ve “Ölüm Eğitimi”, **OMÜİFD**, s.17, ss. 95-20.
- _____. 2004b. “Farklı Din ve Kültürlere Mensup Çocukların Dini İnanç ve Tanrı Tasavvurları”, *Ekev Akademi Dergisi*, yıl 8, s.19, ss. 17-30.
- _____. 2004c. “Çocukluk Dönemi Dini İnanç Gelişimi ve Din Eğitimi”, **AÜİFD**, XLV, s.11, ss. 137-154.
- Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meali, T.D.V, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kur'an ve Açıklamalı Meali. 2009. Son İlahi Mesaj Kur'an ve Açıklamalı Meali, Haz. Hüseyin Peker, Samsun: Kur'an Kitaplığı-1.
- KUTUB, Muhammed. 1977. **İslama Göre İnsan Psikolojisi**, çev. Akif Nuri, 2. Baskı, İstanbul: Çığır Yayınları.
- KÜBLER- ROSS, Elisabeth. 2010. **Ölüm ve Ölmek Üzerine**, çev. Ekin Uşşaklı, Ankara: Apırl Yayıncılık.
- MEHMEDOĞLU, Ali Ulvi, Adem, Aygün. 2006. “James W. Fowler ve İnanç Gelişim Teorisi”, **Çukurova Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Adana: c.6, s.1. 118-139.
- MEHMEDOĞLU, Yurdagül. 2003a. “**Erken Çocuklukta Din ve Ahlak Gelişimi**”, Müzeyyen Sevinç (yay. haz), **Erken Çocuklukta Gelişim ve Eğitimde Yeni Yaklaşımlar**, İstanbul: Morpa Kültür Yayınları.
- _____. 2003b. **Ahlaki ve Dini Gelişim “Çocuğum Değerlerimizi Öğreniyor”**, İstanbul: Morpa Kültür Yayınları.
- MORGAN, Clifford T. 1980. **Psikolojiye Giriş Ders Kitabı**, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Psikoloji Bölümü Yayınları.
- NELSEN, Hart M., Neil H. Cheek, JR, Paul Au. 2005. “Tanrı İmajlarında Cinsiyet Farklılıkları”, çev. Fatma Gündüz, *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 6, s. 151-162.
- OK, Üzeyir. 2007. **İnanç Psikolojisi Yaşamı Anlamlandırma Biçiminin Hayat Boyu Gelişimi**, Ankara: Avrasya Yayınları.

- ONUR, Bekir. 2008. **Gelişim Psikolojisi: Yetişkinlik Yaşlılık Ölüm**, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları.
- PEKER, Hüseyin. 2003. **Din Psikolojisi**, İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- PLOTNİK, Rod. 2009. **Psikoloji'ye Giriş**, İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- RATCLIFF, Donald. 2004. "Çocukların Dini Kavramları Anlama Şekli ", **Birey ve Din Din Psikolojisinde Yeni Arayışlar**, Der. Ali Rıza Aydın. İstanbul: İnsan Yayınları.
- SAĞLAM, İsmail. 2003. **Çocuk ve İbadet: 7-14 Yaş Dönemi İbadet Eğitimi Üzerine Bir Araştırma**, İstanbul: Düşünce Kitabevi Yayınları.
- SERT, Hüseyin, Emin. 2004. **Kur'an'da İnsan Tipleri ve Davranışları**. İstanbul: BilgeYayınları.
- Sosyal Bilimler Ansiklopedisi**. 1990. c.3, Risale Yayınları.
- SCHULTZ P. Duane, Sydney Ellen Schultz. 2007. **Modern Psikoloji Tarihi**. Çev. Yasemin Aslay. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- ŞAFAK, Şeyma. 2006. " 6-11 Yaş Çocuklarının Allah ve Peygamberden İstek ve Beklentileri". Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ŞENTÜRK, Habil. 1997. **Din Psikolojisi**, İstanbul: Esra Yayınları.
- KALAYCI, Şeref. 2006. **SPSS Uygulamalı Çok Değişkenli İstatistik Teknikleri**, Ankara: Asil Yayın Dağıtım Ltd. Şti.
- TANHAN, Fuat. Figen, Arı İnci. 2009. **Ölüm Eğitimi**, Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- TARHAN, Nevzat. 2009. **İnanç Psikolojisi Ruh, Beyin ve Akıl Üçgeninde İnsanoğlu**, İstanbul: Timaş Yayınları.
- _____ 2011. **Duyguların Psikolojisi**, İstanbul: Timaş Yayınları.
- TAVŞANCIL, Ezel. 2006. **Tutumların Ölçülmesi ve SPSS İle Veri Analizi**, Ankara: Nobel Yayınları.
- TEZBAŞARAN, A. Ata. 2008. **Likert Tipi Ölçek Hazırlama Kılavuzu**, e- kitap, Mersin: 3.sürüm.
- TİRMİZİ, Ebu İsa. Tarihsiz. Es-Sünen, Tah. Ahmed Muhammed Şakir, Daru'l-Fikr, Beyrut.
- TOKSOY, Şafak Ebru. 2005. **Liseli Ergenler Üzerinde Ebeveyn Ölümünün Psikososyal**

- Etkileri. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul; M.Ü Eğitim Bilimleri Ens., Eğitim Bilimleri Anabilim Dalı, Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık Bilim Dalı.
- TOPRAK, Süleyman. 1997. **Ölümden Sonraki Hayat Kabir Hayatı**, Ankara: Esra Yayınları.
- TÜTÜN, Sevgi. 2007. **Ölümün İçindeki Hayat Hayatın İçindeki Ölüm**, İstanbul: Kayihan Yayınları.
- UMBERSON, Debra. 2003. **Ebeveynin Ölümü Yeni Bir Yetişkin Kimliğine Geçiş** **Death of a Parent Transition to a New Adult Identity**, Çev. Özge Çağlar Aksoy, İstanbul: İletişim Yayınları.
- UYŞAL, Veysel. 1996. **Din Psikolojisi Açısından Dini Tutum Davranış ve Şahsiyet Özellikleri**, İstanbul: M.Ü, İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
- VERGOTE, Antoine. 1978. “Çocuklukta Din”, Çev. Erdoğan Fırat, A.Ü.İ.F. Dergisi, Ankara: c. 22, s. 315- 329.
- WILLIAMS, Lawrence. 1998. **Çocuğunuzu Keşfedin**, İstanbul: Hayat Yayınları.
- YASA, Metin. 2001. **Felsefi ve Deneysel Dayanaklarla Ölüm Sonrası Yaşam**, Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- YAVUZ, Kerim. 1986. “Dini İnançın Gelişmesinde Nativizm ve Tecrübecilik Problemi”, **E.A.Ü.İ.F.D.** , Erzurum: s.7, 129-140.
- _____ 1994. **Çocuk ve Din**, İstanbul: Çocuk Vakfı Yayınları.
- YAVUZER, Haluk. 1993. **Çocuk Psikolojisi**, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- _____ 2008. **Doğum Öncesinden Ergenlik Sonuna Çocuk Psikolojisi**, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- YILDIZ, Murat, 1998. **Dini Hayat İle Ölüm Kaygısı Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma**, İzmir: D.E.Ü, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Doktora Tezi.
- _____ 2006. **Ölüm Kaygısı ve Dindarlık**, İzmir: İlahiyat Vakfı Yayınları.
- _____ 2007. **Çocuklarda Tanrı Tasavvurunun Gelişimi**, İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları.
- YÖRÜKOĞLU, Atalay. 2000. **Gençlik Çağı Ruh Sağlığı Ve Ruhsal Sorunlar**. İstanbul: Özgür Yayınları.

ZENGİN, Halise Kader. 2010. “Almanya’deki Müslüman Çocuklarda Allah Kavramının Gelişimi: Adem ve Havva Kıssası- Yaratılışı, Cennetten Çıkarılışları- Bağlamında 1-4., 6. Sınıf Çocukları Üzerine Bir Araştırma.” A.Ü.İ.F.D., Ankara: 51:1(2010), s. 213-248.

EKLER

Ek 3.(1) Otobiyografik Anket

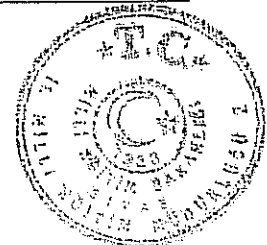
Sevgili Öğrenciler,

Bu ankette "ölüm kavramı" ile ilgili duygu, düşünce ve davranışlarınıza ilişkin sorular bulunmaktadır. Vereceğiniz cevaplar "Çocukların Dini ve Psikososyal Gelişiminde Ölüm Olgusu" konulu bilimsel bir çalışmada kullanılacaktır. Lütfen isminizi yazmayınız. Toplanan bilgiler gizli tutulacak ve başka bir yerde kullanılmayacaktır. Sizden istediğimiz soruları ve ifadeleri dikkatlice okuyup durumunuza en uygun olan seçeneği işaretlemeniz ve bütün soruları cevaplamanızdır. Araştırmaya katıldığınız için teşekkür ederim.

Sema YILMAZ
Ondokuz Mayıs Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü
Doktora Öğrencisi

Prof. Dr. Hüseyin PEKER
Tez Danışmanı

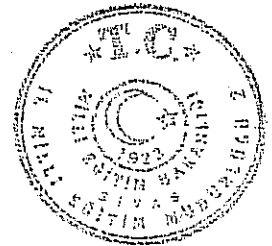
1	Cinsiyetin nedir?	1.() Kız 2.() Erkek
2	Kaç yaşındasın?	
3	Annenin öğrenim durumu nedir?	1.() Sadece okuma yazma biliyor 2.() İlkokul mezunu 3.() Ortaokul mezunu 4.() Lise mezunu 5.() Üniversite mezunu
4	Babanın öğrenim durumu nedir?	1.() Sadece okuma yazma biliyor 2.() İlkokul mezunu 3.() Ortaokul mezunu 4.() Lise mezunu 5.() Üniversite mezunu
5	Annenin mesleği nedir?	1.() Ev hanımı 2.() Memur 3.() İşçi 4.() Emekli 5.() Serbest çalışan 6.() Esnaf
6	Babanın mesleği nedir?	1.() Ev hanımı 2.() Memur 3.() İşçi 4.() Emekli 5.() Serbest çalışan 6.() Esnaf
7	Ailenizin aylık gelir seviyesi hangi basamaktadır?	1.() 650 TL'den az 2.() 650 ile 1500 TL arası 3.() 1500 ile 3000 TL arası 4.() 3000 TL'den fazla
8	Anne veya babandan hayatını kaybeden var mı? Varsa kimdir?	1.() Evet; annem 2.() Evet; babam 3.() Evet; her ikisi de 4.() Hayır, yok
9	Hayatın boyunca anne ve baban dışındaki sevdiğin kişilerden ölüm nedeniyle kaybettiğin kimse var mı? Varsa kimdir?	1.() Kardeş, abla/ağabey 2.() Hala/ teyze 3.() Amca/Dayı 4.() Dede/ Büyükanne 5.() Yakın arkadaş 6.() Hayır, yok.
10	Evcil hayvanının veya başka bir hayvanın ölümüne şahit oldun mu?	1.() Evet, evcil hayvan 2.() Evet, kurban kesimi 3.() Hayır 4.() Başka.....
11	Anne veya babandan en fazla ne kadar ayrı kaldın?	1.() Bir hafta 2.() Bir ay 3.() Bir yıl 4.() Bir yıldan daha fazla 5.() Hiç ayrı kalmadım
12	Sürekli tedavi gördüğün bir hastalığın var mı? Varsa nedir?	1.() Evet..... 2.() Hayır, yok.
13	Bedensel bir özrü var mı? Varsa nedir?	1.() Evet..... 2.() Hayır, yok.

Ek 3.(2) Ölüm Kavramı Soru Formu

Lütfen aşağıdaki ifadeleri dikkatlice okuduktan sonra karşısında bulunan derecelendirilmiş kutucuklardan sizin için en uygun olanının üzerine (x) işareti koyunuz.

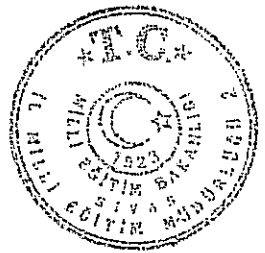
İ F A D E	evet	kararsızım	hayır
1 Ölmüş biri rüya görebilir.	evet	kararsızım	hayır
2 Ölen kimseleri bir daha hiç göremeyiz.	evet	kararsızım	hayır
3 Her canlı bir gün mutlaka ölecektir.	evet	kararsızım	hayır
4 Ölüler bizim konuştuklarımızı duymaz.	evet	kararsızım	hayır
5 Bir gün ben de öleceğim.	evet	kararsızım	hayır
6 Ölüm bir daha kavuşmamak üzere ayrılmaktır.	evet	kararsızım	hayır
7 Hastalanmazsak ölmeyiz.	evet	kararsızım	hayır
8 Sadece yaşlılar ölür.	evet	kararsızım	hayır
9 Akıllımızı kullanırsak ölüme çare bulabiliriz.	evet	kararsızım	hayır
10 Ölüm geçici bir ayrılıktır.	evet	kararsızım	hayır
11 Ölüm gözlerini kapatıp bir daha açmamaktır.	evet	kararsızım	hayır
12 İnsan hiçbir sebep yokken ölebilir.	evet	kararsızım	hayır
13 Şanslı biriyssek ölümden kurtulabiliriz.	evet	kararsızım	hayır
14 Ölüler acıkmaz, susamaz.	evet	kararsızım	hayır
15 Ölüm uzun bir yolculuğa çıkmak gibidir.	evet	kararsızım	hayır
16 Allah dilediği kişinin canını alır.	evet	kararsızım	hayır
17 Uslu bir çocuk olursam ölmem.	evet	kararsızım	hayır
18 Ölüm uzun bir uyku gibidir.	evet	kararsızım	hayır
19 Ölmüş biri tekrar canlanabilir.	evet	kararsızım	hayır
20 Ölüm Allah'a kavuşmaktır.	evet	kararsızım	hayır
21 Ölüm bir hastalık gibidir, çaresi bulunabilir.	evet	kararsızım	hayır
22 Büyü ve sihirle ölümden kurtulabiliriz.	evet	kararsızım	hayır
23 Ölüm başka bir hayatın başlangıcıdır.	evet	kararsızım	hayır
24 Cansız varlıklar da ölebilir.	evet	kararsızım	hayır

Ek 3.(3) Ölüm Kaygısı Soru Formu

Lütfen aşağıdaki ifadeleri dikkatlice okuduktan sonra karşısında bulunan derecelendirilmiş kutucuklardan sizin için en uygun olanının üzerine (x) işareti koyunuz.

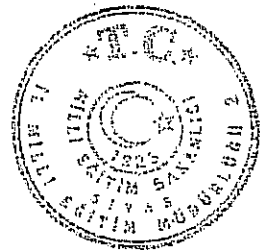
İ F A D E	evet	kararsızım	hayır
1 Ölümle ilgili konuları merak ederim.	evet	kararsızım	hayır
2 İzlediğim bazı filmler ölüm korkumu artırır.	evet	kararsızım	hayır
3 Ölümü düşünmek beni endişelendirir.	evet	kararsızım	hayır
4 İçinde ölüm görüntüleri geçen bilgisayar oyunları oynarım.	evet	kararsızım	hayır
5 Kaza geçirip ölmekten korkmam.	evet	kararsızım	hayır
6 Yalnız kalmak bana ölümü hatırlatır.	evet	kararsızım	hayır
7 Televizyonda ölümle ilgili görüntüleri izlemekten rahatsız olmam.	evet	kararsızım	hayır
8 Ahirette olacaklardan kaygılanırım.	evet	kararsızım	hayır
9 Ölümü düşününce çaresizlik hissederim.	evet	kararsızım	hayır
10 Ailem ve öğretmenlerimden ölümle ilgili sorularımın cevaplarını tam olarak alabiliyorum.	evet	kararsızım	hayır
11 Uykuda ölmekten korkmam.	evet	kararsızım	hayır
12 Sonsuza kadar yaşamak istemem.	evet	kararsızım	hayır
13 Ailemle ve öğretmenlerimle ölümle ilgili konuları konuşmam.	evet	kararsızım	hayır
14 Ölüncü vücuduma ne olacağını düşünürüm.	evet	kararsızım	hayır
15 Okuduğum kitaplarda geçen ölümle ilgili konular ölüm korkumu artırır.	evet	kararsızım	hayır
16 Acı çekerek ölmekten korkarım.	evet	kararsızım	hayır
17 Öldükten sonra iyilerin cennete gideceği düşüncesi beni rahatlatır.	evet	kararsızım	hayır
18 Kendi ölümüm hakkında düşünmem.	evet	kararsızım	hayır

Sevgili Öğrenciler,

Aşağıda “Allah” hakkındaki duygu, düşünce ve davranışlarınıza ilişkin ifadeler bulunmaktadır. Sizden istenen; her bir ifadeyi dikkatlice okuyup, ifadenin sizin için ne kadar doğru olduğunu, karşısında bulunan, derecelendirilmiş kutucuklara işaretlemenizdir. Araştırmadan sağlıklı ve doğru bilgiler elde edilebilmesi için lütfen çekinmeden gerçek fikirlerinizi belirtmeye çalışın.

İFADE	evet	bazen	hayır
1 O'nun bana karşı çok merhametli olduğunu hissediyorum.	evet	bazen	hayır
2 O'nu düşünmek bana sıkıntı veriyor.	evet	bazen	hayır
3 O'nun beni bağışlayacağını zannetmiyorum.	evet	bazen	hayır
4 O'nu düşündüğümde içimden gelen tek duygu: sevgi.	evet	bazen	hayır
5 O'nun bana olan sevgisini hissedebiliyorum.	evet	bazen	hayır
6 O'nun bana şefkatle davrandığını hissedebiliyorum.	evet	bazen	hayır
7 O'nu düşündüğümde utanıyorum ve kendimi suçlu hissediyorum.	evet	bazen	hayır
8 O'nun bana karşı acımasız olduğunu düşünüyorum.	evet	bazen	hayır
9 O'nu düşünmek bana güven veriyor.	evet	bazen	hayır
10 O aklıma geldiğinde O'ndan kaçıp uzaklaşmak istiyorum.	evet	bazen	hayır
11 O'nu düşünmek beni mutlu ediyor ve içim sevinçle doluyor.	evet	bazen	hayır
12 O, ne yaparsam yapayım kusurlarımı örtüyor.	evet	bazen	hayır
13 O, her zaman güvenebileceğim tek kaynaktır.	evet	bazen	hayır
14 O'nu düşününce kendim için kaygılanıyorum.	evet	bazen	hayır
15 O, benim için korkutucudur.	evet	bazen	hayır
16 Zor zamanlarımda, O'nun, yanımda olmadığını hissediyorum.	evet	bazen	hayır
17 O, bütün insanları karşılık beklemeden sever.	evet	bazen	hayır
18 O, yaptıklarım için beni cezalandırıyor.	evet	bazen	hayır
19 O'nu düşünmekle huzur buluyorum.	evet	bazen	hayır
20 O, bence gerçekten de çok bağışlayıcıdır.	evet	bazen	hayır
21 O'nun bana yakın olduğunu sanmıyorum.	evet	bazen	hayır
22 O'nun beni her durumda koruduğunu biliyorum.	evet	bazen	hayır

Ölüm Hakkında Düşündüklerim:

yaş 10 - erkek

Ölüm hayata göz yummak demek. Zaman geldiğinde herkes ölecektir. Ama maalesef ölen kişiyi geri hayata döndüremeyiz. Çünkü Allah ne derse o olur. Maalesef ki benim ailemden hiç kimse ölse göz yaşlarına boğulurum. Çünkü elinden hiçbir şey gelmez ki. Canlılar Allah istediği için ölür. Ölümü düşününce aklıma unutmaya çalışıp başka bir şeyle uğraşmak geliyor. Üzülüp korkuyorum. Bana ölümü hatırlatan şeyler zamanı gelince herkes öleceğidir. Ölümünden kurtulmanın yolu yoktur. Çünkü zaman geldiğinde herkes ölecektir. Eğer ölen ki gözlerini yumduğu zaman kalbi ses vermiyorsa ölmüştür.

Kompozisyon

yaş 11 - kız

Ölüm benim için korkunç değil bazen bende ölüp cennete gitmek isterim herkes ölümü korkunç sanar ama bana göre korkunç değil çünkü Allah'ın yanına gitmek çok güzel olurdu bu yüzden korkunç değil Benim amcamın kızı amcamın oğlu öldü. İki kişi kardeşti amcamın oğlunu görmedim ama amcamın kızıyla çok iyi anlaşırdık bu yüzden onu özleyiyordum. Rüyamda görüyorum hiç korkmuyordum, Ölüm kötü bir şey değil hep iyilik yaparsan korkunç değil ama he kötülük yaparsan korkunç geliyor.

T.C.
ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
BAŞKANLIĞI

Sayı: B.30.2.ODM.0.67.00.00/103-157
Konu :

SAMSUN
08.04.2011

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Anabilim Dalımız 06230028 numaralı doktora öğrencisi Sema YILMAZ'ın anket uygulaması yapabilmesi için izin talebine dair dilekçesi ve ekleri ilişikte sunulmuştur.

Bilgilerinizi ve gereğini arz ederim.

 Prof. Dr. Ali Rıza AYDIN
 Anabilim Dalı Başkanı

EK: 1 Adet Dilekçe ve Ekleri

T.C.
ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

SAYI : B.30.2.ODM.0.41.00.00/217-573
KONU:

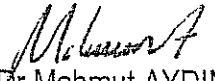
20 / 05 / 2011

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞINA

İLGİ: 08.04.2011 tarih B.30.2.ODM.0.67.00.00/103-157 sayılı yazınız.

Rektörlük Makamının 17.05.2011 tarih ve B.30.2.ODM.0.70.00.00/304.03-107-04116 sayılı yazısı ile Anabilim Dalınız doktora öğrencilerinden Sema YILMAZ'ın anket uygulama talebi uygun görülmüştür.

Bilgilerinizi ve gereğini rica ederim.

Prof. Dr. Mahmut AYDIN
Müdür

EK:7

T.C.
ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ REKTÖRLÜĞÜ

Sayı : B.30.2.ODM.0.70.00.00/304.03-[107]- **003570**

Konu :

27/04/2011.

VALİLİK MAKAMINA
(İl Millî Eğitim Müdürlüğü)
SİVAS

Üniversitemiz Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı öğrencisi Sema YILMAZ'ın "Çocukların Dini ve Psikososyal Gelişiminde Ölüm Olgusu" adlı tezi ile ilgili Gazipaşa İlköğretim Okulu, Ziya Gökalp İlköğretim Okulu ve Özel Sultan Murat İlköğretim Okulunda anket çalışması yapabilmesi hususunda gereğini müsaadelerinize arz ederim.

214883

İl Millî Eğitim Müdürlüğü
02.05.2011
VALİYİ

Prof. Dr. Hüseyin AKAN
Rektör

EK: 16

AR-GE / ASKE / AFS-BİS -

04.05.2011

T.C.
SİVAS VALİLİĞİ
Milli Eğitim Müdürlüğü

Sayı :B.08.4.MEM.0.58.08.00-605.01/
Konu :Araştırma İzni.
(Yük.Lis.Öğr. Sema YILMAZ)

12015 06.05.2011

VALİLİK MAKAMINA
SİVAS

İlgi :a)Ondokuz Mayıs Üniversitesi Rektörlüğünün 27/04/2011 Tarih ve 3570 Sayılı Yazısı.
b)Valilik Makamının 02/11/2010 Tarih ve 28152 Sayılı Onayı.

Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı yüksek lisans öğrencisi Sema YILMAZ, "Çocukların Dini ve Psikososyal Gelişiminde Öküm Olgusu" konulu yüksek lisans tez çalışması kapsamında, ilimiz merkez ilçede bulunan Gazipaşa İlköğretim Okulu, Ziya Gökalp İlköğretim Okulu ve Özel Sultan Murat İlköğretim Okulu öğrencilerine yönelik anket çalışması yapmak istemektedir.

İlgi yazı ekindeki anket formu, Valilik Makamının İlgi (b) Onayı ile oluşturulan Araştırma Değerlendirme Komisyonu tarafından incelenmiş olup anketin, ilimiz merkez ilçede bulunan Gazipaşa İlköğretim Okulu, Ziya Gökalp İlköğretim Okulu ve Özel Sultan Murat İlköğretim Okulu öğrencilerine uygulanmasında bir sakınca görülmemektedir.

Makamlarınızca da uygun bulunduğu takdirde olurlarınıza arz ederim.

Çetin ÖZDEMİR
Müdür a.
Müdür Yardımcısı

OLUR
05./05/2011

A. Murat TAMER
Vali a.
Milli Eğitim Müdürü

T.C.
SİVAS VALİLİĞİ
Milli Eğitim Müdürlüğü

Sayı : B.08.4.MEM.0.58.08.01-605.01-
Konu : Araştırma İzni.
(Yük.Lis.Öğrc. Sema YILMAZ)

12212 10.05.2011

ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ REKTÖRLÜĞÜNE
SAMSUN

- İlgi :a) Ondokuz Mayıs Üniversitesi Rektörlüğünün 27/04/2011 Tarih ve 3570 Sayılı Yazısı.
b) Valilik Makamının 06/05/2011 Tarih ve 12015 Sayılı Onayı.

İlgi (a) yazınız gereği, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı yüksek lisans öğrencisi Sema YILMAZ' ın, "Çocukların Dini ve Psikososyal Gelişiminde Ölüm Olgusu" konulu yüksek lisans tez çalışması ile ilgili anketin, ilimiz merkez ilçede bulunan Gazipaşa İlköğretim Okulu, Ziya Gökalp İlköğretim Okulu ve Özel Sultan Murat İlköğretim Okulu öğrencilerine uygulanması Valilik Makamının ilgi (b) onayı ile uygun görülmüş olup, onay örneği yazınız ekinde gönderilmiştir.

Bilgilerinizi ve gereğini arz ederim.

A. Murat TANER
Milli Eğitim Müdürü

EKLER :

- 1- İlgi (b) Onay Örneği (1 Sayfa)
- 2- Anket Formu (4 Sayfa)

06/05/2011 Vhki : F.CAN
06/05/2011 Şef : L.KELDAL
.../05/2011 Mtd.Yard. : Ç.ÖZDEMİR

Ayrıntılı bilgi için İrtibat : Erkan ATMACA (AR-GE / Öğretmen)
ADRES : Muhsin Yazıcıoğlu Bulvarı No:23 SİVAS Tel :0(346) 228 48 00 Dahili : 165
Faks: 0(346)227 06 39-227 99 44 e-posta : sivasmem@meb.gov.tr web:http://sivas.meb.gov.tr

T.C.
ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ REKTÖRLÜĞÜ

Sayı : B.30.2.ODM.0.70.00.00/304.03-[107]-04116

Konu :

19.05.2011

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

İLGİ: 10.05.2011 tarihli ve B.30.2.ODM.0.70.00.00/304.03-[107]-03570 sayılı yazınız.

Sivas Valiliği İl Milli Eğitim Müdürlüğünden alınan 10.05.2011 tarih ve 12212 sayılı ekte gönderilen yazı ile Enstitünüz öğrencisi Sema YILMAZ'ın "Çocukların Dini ve Psikososyal Gelişiminde Ölüm Olgusu" konulu yüksek lisans tez çalışması ile ilgili anketini, Sivas Merkez ilçede bulunan Gazipaşa İlköğretim Okulu, Ziya Gökalp İlköğretim Okulu ve Özel Sultan Murat İlköğretim Okulu öğrencilerine uygulamasının uygun görüldüğü bildirilmektedir.

Bilgilerinizi ve gereğini rica ederim.

Prof.Dr.Ahmet BULUT
Rektör a.
Rektör Yardımcısı

EK:6

T.C. ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ	
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	
Tarih: 20.05.2011 Sayı: 241-743	
Yer: Rektörlük Makamı	
İmza: G.Ş. 20.05.2011	

Sn.Müd. Beye arz
ederim. 20.05.2011

Sayın Özlem GÜLER,

"Tanrı Algısı Ölçeği (TA): Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması" isimli makalenizde yayımlanmış olduğunuz (AÜİFD XLVIII, 2007, sayı I, S.123-133) Tanrı Algısı Ölçeği'nizi Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde yürütmekte olduğum "Çocukların Dini ve Psikososyal Gelişiminde Ölüm Olgusu" konulu doktora tezimde kullanmak için izninizi istiyorum.

Teşekkür ederim.

Sema YILMAZ
Ondokuz Mayıs Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü
Doktora Öğrencisi

Sayın Sema YILMAZ,

"Tanrı Algısı Ölçeği (TA): Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması" isimli makalemde yayımlanmış olduğum (AÜİFD XLVIII, 2007, sayı I, S.123-133) Tanrı Algısı Ölçeği'ni Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde yürütmekte olduğunuz "Çocukların Dini ve Psikososyal Gelişiminde Ölüm Olgusu" konulu doktora tezinizde kullanmanıza izin veriyorum.

Çalışmanızda başarılar diliyorum.

Özlem GÜLER AYDIN
Uzman Psikolog

09.04.2011

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı :	Sema YILMAZ
Doğum Yeri ve Tarihi :	Şarkışla 02.04.1976
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi :	Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Yüksek Lisans Öğrenimi :	Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Bildiği Yabancı Diller :	Arapça, İngilizce (ÜDS: 60)
Bilimsel Etkinlikleri :	
İş Deneyimi	
Uygulamalar :	
Projeler:	
Çalıştığı Kurumlar:	Milli Eğitim Bakanlığı
İletişim	
E-Posta Adresi :	Sema_106@hotmail.com
Telefon:	
İş:	
Ev:	(346) 2253492
Cep:	
Tarih:	